

"YOM" DƏRGISİNİN KİTAB DİZİSİNDƏN

YUSUF AKÇURA

TÜRKÇÜLÜYÜN TARİXİ

آکچورا اوغلو یوسف

تورکچولویون تاریخی

باکی-2006

تورکییه تورکجه سیندن او یغونلاشدیرانی و
اؤن سؤزون مؤلیفی: آیبیز کنگرلی - فیلولوگیا ائلملری دوکتورو

علمی رئاکتورو: دکتر فنتھی گندیکی
تورکییه جومهوریتی باکی بؤیوکئچیلیگی مدنیت و تانیتما موشاویری

آچوراوغلو یوسف، "تورکچولوگون تاریخی"

باکی، 2006 .

بو کیتاب تورک دونیاسی نین تانیتمیش موتفککیری آچوراوغلو یوسفون آذربایجاندا نشر اولونان ایلیک کیتابییدیر. کیتابدا بؤیوک موتفککیرین اؤزونون خصوصی اؤنم وئردیگی "تورکچولوگون تاریخی" اثری ایلیک دفعه اولاراق آذربایجان اوخوجوسونا تقدیم ائدیلمیش. کیتاب فیلوسوفلار، سوسیولوقلار، تاریخچیلر، تورکولوقلار، عومومیتله گنیش اوخوجو کوتله سی اوچون نظرده توتولموشدور .

Ön söz

Dr. Aybeniz Kengerli geçen asrın ilk çeyreğinde ortak Türk dili hakkında Azerbaycan zıyalılarınca yazılmış makaleleri "Turanın bir eli

var ve yalnız bir dili var” başlığı ile derlemişti. Şimdi de aslen Kazanlı olan büyük tarihçi Akçuraoğlu Yusuf’un ilk kez 1928 yılında İstanbul’da “Türk yılı” salnamesinde (s. 289-455) Arap elifbasında basılan “Türkçülüğün tarihi” adlı değerli eserini neşre hazırlamıştır. Türk Derneği, Türk Yurdu, Türk Ocağı gibi cemiyetlerin kurucusu olmuş, ayrıca Türk Derneği, Türk Yurdu gibi çok tesirli dergiler çıkarmış Akçuraoğlu’nun elinizdeki kitabı, Türkiye’de iki kere de Latin alfabesiyle yayımlanmıştır. Müellifinin de gelişmesinde büyük emeği olan Türkçülük hareketi hakkında kaleme alınan bu eserin kimlik tanımlamasında Azerbaycan aydınlarına bazı tereddütleri aradan kaldırmada yardımcı olacağını düşündük.

Yazar hakikaten meseleye geniş bir açıdan bakabilen ve ciddi tahliller aparabilen mütefekkir bir tarihçidir. Ne yazık ki, onun Türkiye’de de kadrinin gereği gibi bilindiğini söylemek çetindir. Hakkında yazılan en güzel kitabın müellifi bir Fransızdır [bk. François Georgeon, *Aux origines du nationalisme turc, Yusuf Akçura (1876-1935)*,1980)].

Eserlerinin birçoğu köhne elifba ile ve yeniden neşredilmemiştir. Oysa o, daha 1904’te, Kahire’de çıkan “Üç Tarz-ı Siyaset” başlığını koyduğu küçük ama çok müessir eseriyle evvela Osmanlı İmparatorluğundaki gelişmelerde ve sonra Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasında belirleyici adamlardan biri olmuştu.

Şimdi neşrettiğimiz kitabın hem bütününün, hem de içindeki “Azerbaycan’daki Türkçülük” bölmesinin ciddi bir ilgiyle okunacağına eminiz. Akçuraoğlu’nun Ağaoğlu Ahmed Beyin doğduğu Şuşa şehri münasebetiyle söylediği sözleri bugünkü şeraitte okumak, insanın içini kanatmaktadır. “Karabağ, Şirvan ile beraber Azerbaycan Türk kültürünün, Türk musikisinin, Türk edebiyatı ile Türk milliyetçiliğinin de beşiğidir.” Bu sayfalarda Azerbaycan tarihi için de çok değerli malumat ve değerlendirmeler vardır. Misal için 1907’de Petrograd’da (St. Petersburg) toplanan bir heyetin, Bakü’de petrol olduğu için buranın Türk ahalisinin yerinden göçürülmesini istediğini ondan öğreniyoruz.

Bu kitabın neşrinin Azerbaycan’da Akçuraoğlu’na ve onun ömrünü verdiği Türklük hareketine alakayı canlandıracağını umuyoruz.

Akçuraoğlu sadece tarihçi ve bir düşünce adamı değil aynı zamanda faal bir teşkilatçı idi de. Onun Atatürk’ün kurduğu Türk Tarih Kurumunda da çok değerli çalışmalar yapıp bu kurumun istikametinin çizilmesinde önemli rolü olduğunu biliyoruz.

Dr. Aybeniz Kengerli'yi hem bu kitabı, hem de "Yom" dergisinin 4. sayısında yayımlanacak Akçuraoğlu'nun en meşhur ve neşrinden sonraki siyasi fikirleri ve hareketleri derinden etkileyen "Üç Tarz-1 Siyaset" makalesini Azerbaycan'da neşre hazırladığına göre samimi kalple tebrik ediyoruz.

Son olarak, kitabın ışık yüzü görmesini katkılarıyla mümkün kılan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfının Azerbaycan temsilcisi, TUSİAB Yönetim Kurulu üyesi, AZSAN MMC'nin sahibi, arkadaşımız Dr. Halil Kurumahmut'a şükranlarımızı sunuyoruz.

Doç. Dr. Fethi GEDİKLİ
T.C. Bakü Büyükelçiliği Kültür ve Tanıtma Müşaviri

آکچوراو غلو یوسوف کیمدیر؟

" بوتون تورکلرین میللیتچیلیگین قوووتینی آنلامالاریندا، میلی مفکوره نی، تورکچولوگو بولمالاریندا، کولتورلرینده و سیاسی حیاتلاریندا بونون تطبیقینه کئچمه لرینده هئچ کیمسه

يوسوف بي قدر موسر اولماميشدير. او، كازاندا چاليشاركن كريمي، قافقازي،
توركوستاني، توركييه ني اونوتماميشدي . "

س. ه. كريمر

آچورا و غلو يوسوفون (1876-1935) آدي هسن بي زردابي، ايسماييل بي قاسپيرالي، الي بي
هوسئينزاده، احمد بي آغاوغلو، اليمردان بي توپچوباشوو، ضيا گويالپ، ممد امين رسولزاده،
ممد امين يورداقول، انور پاشا، مستافا كامال آتاتورك... كيمي تورك ميلتي نين موللي
شورونون اويانماسيندا، يوكسلمه سينده بويوك رول اويناميش نهنك شخصيتلرله بير جرگه ده
دايانير .

آچورا و غلو يوسوف-يوسوف آچورا آدلاري ايله بوتون دونيادا مشهور اولان بويوك تاتار
توركچوسو حاقيندا، آذربايجاندا دنمك اولار كي، هنج بير معلومات يوخدور. باخماياراق كي،
خيخ يوزيلين سونو، خخ يوزيلين اوللرينده تورك ميللي تفككورونون اينكيشاف يولونو،
توركچولوك هر كاتي نين تشكول و تكامل يولونو ايزله ين تدقيقاتچيلار بو آدين اوزرينده
دونه-دونه داينماق مجبور يتينده ديرلر. آچورا و غلو يوسوف تكجه " توركچولوگون تاريخي "
ني يازان شخصيت دئييل، هم ده بو تاريخي يارادان، اوز خيدمتلري، چاليشمالاري ايله
توركچولوك هر كاتي نين تاريخينده موهم يئر توتان تورك بويوكلرينددير. ميللتيجه كازان
تاتاري اولسا دا، اونون خيدمتلري بوتون تورك خالقلاري، تورك دونياساي ايله باغليدير و بو
سببدن آچورانين ايرسي بوتون تورك دونياسيندا اويره نيلمه ليدير .

تورك خالقلاري نين آزي دوردده بير اسرليك، يني 1900-دن باشلايان تاريخي يوسوف
آچورا آدي اولمادان، اونون خيدمتلري نظره آينمادان اولدوغو كيمي تقديم انديله بيلمز. يوسوف
آچورا اولدوقجا زنگين بير علمي-نظري، پوبليسيستيك ايرس قويوب گنتميشدير. و بو اثرلر،
كولل حاليندا آچورانين ياراديجيلغي دونيانين موختليف ديبلرينده و موختليف اولكلهرينده بير
اسردن آرتيقدير كي، ديقت مركزينده دير. تأسوف كي، نه 70 ايلليك سوؤت دؤنمينده، نه ده
موسنتليليك قازانديغيميز سون اونيلليكلرده يوسوف آچورا آذربايجان تدقيقاتچيلاري نين مارات
دايره سينه داخيل اولاي بيلمه ييب. آما يوسوف آچورانين خيدمتلري آذربايجانلا دا بيرباشا، ياخود
دولايي يوللا مطلق باغليدير ...

بيز 2002-جي ايلده، " آذربايجان رومانتيكلري و توركچولوك هر كاتي " آدلي دوكتورلوق
ديسسرتاسيياميزدا توركچولوك هر كاتي نين تاريخيندن بهس اندركن يوسوف آچورانين حياتي
و ياراديجيلغي حاقيندا دا آذربايجاندا ايلك دفعه اولاراق علمي معلومات و نر ميشديك. بير نئجه
ايل كئچديكن سونرا آچورا ايرسيني آذربايجاندا تانيتماق ضرورتيني هيسس انديب اونون سيزه
تقديم انديگيميز بو ايكي اثريني توركييه توركجه سيندن اويغونلاشديرديق. (ببزدن فرقلي
اولاراق آچورا ايرسي توركييه ده هميشه ديقت مركزينده اولوب.) بو كيتاب آچورا و غلو
يوسوفون آذربايجاندا نشر اولونان ايلك كيتابيدير. كيتابدا بويوك موفككيرين اوزونون
خصوصي اونم و نرديگي " اوچ طرزي-سيياست " (1904) مقاله سي و " توركچولوگون
تاريخي " (1928) اثري ايلك دفعه اولاراق آذربايجان اوخوجوسونا تقديم انديليلر. يازيليش
تاريخلري آراسيندا بويوك بير زامان مسافسي اولان بو اثرلر آچورا ايرسي، اونون
دونيائوروشو حاقيندا تصور ياراتماق اوچون سجيبيوي اورنكلردير .

تكجه بو اثرلردن بير يوسوف آچورا و غلو حاقيندا اوزون-اوزون بهسلر آچماق اوچون
يئترليدير. " توركچولوگون تاريخي " كيتابيندا يوسوف آچورا و غلو بير توركچو اولاراق اوزو

حاقيندا دا گننیش معلومات وئرمیشدیر. بونو نظره آلاق بویوک موتفککیرین حیاتی و یار ادیجیلیغی حاقیندا بیغجام معلومات وئرمکله کیفایتله نیریک .

*****

ایسماییل قاسپیر الیدان سونرا تکجه آذربایجاندا، روسییا تورکلری آراسیندا دئییل، تورکییه تورکلری آراسیندا، بوتون تورک دونیاسیندا سیاسی تورکچولوگون یاییلماسیندا تاتار موتفککیری یوسوف آچور اوغلونون چالیشمالاری بویوک رول اوینامیشدیر .

یوسوف آچور اوغلو کریمدان کازانا کؤچموش کوبار تاتار عاییلهسینه منسوب ایدی. اولو بابالاریندان کنیاز آدش روس چاری ایوان قروزنی نین یاخین دوستو اولموشدو. آچورالار سیمبیرسک شهرینده و اونون اطرافیندا اولان بوتون قوماش فابریکلری نین صاحیبلری ایدیلر. بو عاییله نین روس حاکیم دایره لری ایله موناسیبتلری وار ایدی. روس چاری ای نیکولای کازانی زیارت اندرکن یوسوفون آتاسی هسن بین ائوینده قوناق اولموشدو. یوسوف آچور اوغلو 1876-جی ایله سیمبیرسک شهرینده دوغولموش، 2 یاشیندا ایکن آتاسینی ایتیرمیش، آتاسی نین هیمایه سینده قالمیشدی. 1883-جو ایله آتاسی نین خسته لیگی اوزوندن یوسوف آتاسی ایله بیرلیکده ایستانبول کؤچور. 1883-1886-جی ایللرده اورادا ایبتیدای مکتبی، 1886-1892-جی ایللرده ایسه اورتا مکتبی بیتیریر. اورتا تحصیلینی بیتیریب آتاسی ایله بیرلیکده کازانا دؤنور. بو سیاهتی زامانی تاتار ضیالیلاریندان قیوم ناسیری (1825-1902)، دین ایصلاحاتچیسى عالمجان بارودی (1857-1921) شیخ شامیلین اوغلو گننرال شامیل و روسییا موفتیسى شیخ ابدولزیزله گؤروشور. شیخ شامیلین نوه سی زاهید شامیل بیدن فرانسیز دیلی، عوئمانلی تاریخی و خطاتلیق درس لری اؤیره نیر .

آچورانین امیسی قیزی زؤهره خانیم ای.قاسپیرالی نین حیات یولداشی ایدی. او، تنز-تنز بو عاییلهده قوناق اولار، ایسماییل بیله صؤحبتلر اندردی .

1892-1896-جی ایللرده یوسوف ایستانبول حربیبیه مکتبینه اوخویور. بورادا طلبه ایکن تورک عالیملری نین تورکولوگییا ساهه سینده ایلک آراشدیرمالاری ایله -ولد چلبی، نجیب عاصیم بی، بورسالی مهممد طاهیر کیمی تورکچولرین اثرلری ایله تانیش اولور .

تورک تاریخی و مدنیتی ساهه سینده زنگین معلومات صاحیبی اولان یوسوف آچور اوغلو هنج بیر سیاسی پارتییا ایله باغلی اولمادیغینا باخمایاراق هوکومت طرفیندن " گنج تورکلر " جمعیتی ایله علاقه ده بیلینه رک حبس ائدیلیلر. 1897-جی ایله ایسه سولطان ابدولهמידین امری ایله تورکچولوک گؤروشلرینه گؤره ترابلیسقر به عؤمورلوک سورگونه گؤندریلیلر. اوروپاداکی گنج تورکلرین سولطانلا آپاردیغی دانیشیق لاردان سونرا آزاد ائدیلیلر، دوستو احمد فرید بیله بیرلیکده ترابلسقر بدن قاچاراق پاریسه گننیر. 1899-1903-جو ایللرده فرانسانین سیاسی ائملر آکادئمییاسیندا، عئینی زاماندا سوربون اویغولامالی اینجلمه لر یوکسک مکتبینه تحصیل آلیر.

آچورانین سیاسی گؤروشلری نین فورمالاشماسیندا بو دؤور موستثنا رول اویناییر. معلومدور کی، او دؤورده پاریس ژونتورکلرین عصاص ایقامتگاهي ایدی. آچورا اونلارلا سیخ علاقه ساخلاپیر، گنج تورکلره تماس و گؤروشلر اونون دونیاگؤروشونه جیدی تاثیر گؤستیریر .

پاریسه گؤروشدویو تورک میلتچیسى شرافددین مغمومی آچورایا عوئمانلیچیلیق ایدئیا سی نین چوروکلوگوندن، موختلیف اونسورلرین آنلاشماسی نین ایمکانسزلیغیندان، تورک میلتچیلیگیندن باشقا کئچرلی بیر فیکرین اولمایاجاغیندان بهس ائده رک، شرق و تورک دوشمنی اولان باتیلارین " دیلرینه دولادیقلاری " " عدالت " ، " اینسانلیق " سؤزلرینه اینامین تام بیر آخماقلیق اولاجاغینی آنلادیر. دیگر طرفدن، آچورا پاریس و سوربون عالی مکتبلرینده اوروپانین تانینمیش میلتچی عالیملری نین -کورنئل، بووتمی، رننوارین درس لرینی دینله بیر .

يوسوف، او زامان سوربون اونيورسيتتي نين هوق فاكولته سينده تحصيل آلان سدري ماقسودي ايله بيرليكه " ترجمان " قزنتي نين 20 ايلليک يوبيلئي نين كچيريلمه سي نين تشبوسكارلاري اولور. سدري ماقسودي بو باره ده يازير: " بو تورن و توپلانتي روسيا توركلري نين ايلک ميللي كونفرنسي ماهيتيني آدي. آيري-آيري ويلاتلردن گلن تورک مونورلر ايلک دفعه اولراق روسيايا باغيملي توركلري ماراقلانديران ميللي مثله، ميللي كولتور و ياشاتما چاره لري و روسلارين روسلاشديرما سيياستي ايله موجاديله اوچون گورولمه سي و اجيب اولان تدبيرلر حاقيندا گوروشموش اولدولار " . " ترجمان " اين 20 ايلليک يوبيلئي نين قنيد اولونماسي روسيا توركلري نين ميللي اويانيش تاريخينده يئر آلان موهوم بير حاديه اولدو. بو تدبيردن سونرا روسيا توركلري نين ميللترلريني موحافيزه يولوندا تشكيلاتلي بير صورتده موجاديله دؤورو باشلانميشدير .

آچورا تحصيليني بيتيريب 1904-جو ايلده روسيايا دؤنور، 1908-جي ايله قدر بورادا قالير . كازاندا ايكن اوزونون مشهور " اوچ طرزي-سيياست " مقاله سيني يازير. 1905-جي ايلده " كازان موخبيري " قزنتي نين رئاكتورو اولور. دومايا ميلت وكيلى سئچيلمه سي نين قارشيسيني آماق مقصدي ايله 1906-جي ايلده هؤكومت طرفيندن حبس اولونور. مشروطيت ائلانيندان سونرا 1908-جي ايلده توركييه يه گندير و عؤرونون سونونا قدر اورادا ياشاير. توركچو درنك و جمعيتلرين قورولماسيندا، اولارين متبو اورقانلاري نين نشرينده ياخيندان ايشتيراك ائدير. " روسياداكي تورك-تاتار خالقلاري نين هاقلاريني قوروما كوميته سي " نين باشكاني سئچيلير. هئيت اوستريا ماجارستان، آلمانيا و ايسوئچره يه گنديب، روسيا تورك-موسلمانلاري نين هاقلاريني مودافيعه و طلب ائدير. سوريخ شهرينده آچورا لئنينله ده گوروشور، بولشويكلرين حاكيميه گله جگي تقديرده ميلتله مثله سينه اونون موناسيبتيني سوروشور. لئ نين آچورايا: " حاكيميه گه لرسك، ايسته ديگينيز هوقوق ضياده سي ايله تمين اولوناجاقدير! " -جاوابيني وئيرير .

1917-1919-جو ايللرده آچورا روسلارا اسير دوشموش تورك اسيرلري نين مثله سي ايله باغلي قيزيلاي جمعيتي نين نومائنده سي كيمي قربي اوروپايا و روسيايا گندير . جومهوريت قورولماسيندان سونرا توركييه بؤيوك ميلت مجلسينه عوضو سئچيلير. ايستانبول اونيورسيتتئينده پروفئسسور و آتاتوركون مدنيت و سيياست مثله لري اوزره مصلحتچيسي وظيفه سينده چاليشير. 1931-جي ايلده " تورك تاريخ قورومو " نون ياراديلماسيندا ياخيندان ايشتيراك ائدير، 1932-جي ايلدن اولومونه قدر بو قوروما رهبرليك ائدير. 1935-جي ايلده ايستانبولدا اورك خسته ليگيندن وفات ائدير .

يوسوف آچورا و غلونون ان مشهور اثرلريندن بيرى 1904-جو ايلده سيمبيرسك ياخينليغيندا يازديغي " اوچ طرزي-سيياست " مقاله سيدير. مقاله قاهره ده چيخان " تورك " قزنتينده نشر ائديلميشدير. آز سونرا الي كامالين، احمد فريد و الي بي هوسئينزادنين جاواب مقاله لري ده همين قزنتنده نشر اولونور .

آمئريكالي يازار چارلز هوستلئر، اثرمني زارئواند توركچولر اوچون بو اثرين اهميتيني ماركسيستلر اوچون " كومونيست پارتياسي نين مانيفستي " نه برابر توتموش، آچورايا تورك بيرليگي فيكري نين قوروجولاريندان بيرى كيمي باخميشلار. فرانسيز عالمي گئورگيون بو مقاله ني " پانتوركيزمين ايلک دفعه سيستمتاتيک بيچيمده اورتايا قويولماسي " كيمي تقديم ائتميشدير .

حاقيقتن آچورا بو مقاله ايله سياسي توركچولوگون، توركچولوک نظرييه سي نين عصاصيني قويموشدور. توركچولوک هرکاتي نين ان بؤيوك تاريخچيلريندن و نظرييه چيلريندن بيرى

کیمی آچورا مقاله نین یازیلدیغی دؤورده تورکچولوک جریانی نین آرتیق یاییلمیش اولدوغونو تصدیقله میس، آنجاق " تورک میلتچیلیگی نین سییاستده اوینایا بیله جگی رولو و اؤنمینی گؤسترن " اوچ طرزی-سییاست " دن اؤنجه یازیلیمیش بیر اثرین مؤوجودلوقونو بیلمه دیگینی " اعتراف ائتمیشدی .

" اوچ طرزی-سییاست " آدی ایله یوسف آچورا و غلو مقاله نین یازیلدیغی دؤورده عوئمانلی ایمپراتورلوقونون نیجات یولو کیمی دوشونولن عوئمانلیچیلیق، ایسلامچیلیق و تورکچولوک آخیملاری نین هانسی نین تطبیقی نین مومکونلوقونو آراشدیریمیش، تام قطعیتله اولماسا دا، بو اوچ جریان ایچریسینده تورکچولوگو یئگانه نیجات یولو، دوزگون یول کیمی عصاسلانديرماغا چالیشمیشدیر. ایلك دفعه اولاراق عوئمانلیچیلیغین و ایسلامچیلیغین دئییل، تورکلوک سییاستی نین دؤولت سییاستینه چئوریلمه سینی ایره لی سورموش، سیاسی تورکچولوگون عصاسینی قویموشدور .

یوسف آچورا و غلو تورکلوک سییاستی دئیرکن روسیادا، عوئمانلی ایمپراتورلوقوندا یاشایان تورک خالقلاری نین واحید تورک میلیتی تشکیل ائتدیگینی نظره آلیر، تورک عامیلینه دایانان بیر دؤولتین یارانماسینی مودافیعه ائدیر، بوتون تورکلرین بیر-بیرلرینی تانیملارینی، سئومه لرینی، مدنی-کولتورل جهتن بیرلشمه لرینی ایسته بیردی. زارئواند کیمی اثرینی مؤلیف لری و بعضی شووینیست روس عالیملری آچوران " پانتورکیزمین باباسی " ، " پانتورانیزمین باباسی " آدلانديرماقلا اونون گویا بوتون دونیا تورکلرینی واحید دؤولتده بیرلشدیرمک ایسته دیگینه ایشاره ائتمیشلر. اصلینده تورکچولوگون آچورا طرفیندن ایره لی سورولن پروقرامی ان سوندا آیری-آیری تورک دؤولتلری نین یارانماسینی، تورک خالقلاری نین میلی آزادلیق الهه ائتمه سینی نظرده توتوردو. تورک خالقلاری نین مستقیل دؤولتلری اولمادان واحید دؤولتده بیرلشمه لری ایدئاسی نین نه قدر آبسورد اولدوغونون ایثباتا احتیاجی یوخدور .

1904-جو ایلدن - " اوچ طرزی-سییاست " دن کئچن ایللر عرضینده آچورا روسیادا، هم ده تورکییه ده ان گؤرکملی تورکچولردن بیر کیمی چوخیلانلی فالیت گؤستریمیش، هئچ واخت سیاسی آنلامدا تورکلرین بیر دؤولتده بیرلشدیریلمه سی ایستیقامتینده چالیشمامیشدیر. او، قافقاز، کریم، کازان، تورکستان تورکلری نین لیدرلرینی بیر آریا توپلامیش، روسییا موسلمانلاری نین بیرینجی قورولتایی نین کئچیریلمه سینه نایل اولموشدور. آذربایجاندان الی بی هوسئینزاده، احمد بی آغاوغلو، الیمردان بی توپچوباشوو، قارا بی قارابیوو و ب. دا همین نوماینده لرین آراسیندا ایدیله. 1908-1912-جی ایللر آراسیندا " تورک درنگی " ، " تورک بیلگی درنگی " ، " تورک اوچاگی " ، " تورک یوردو " کیمی جمعیتلرین هامیسیندا آچورا قوروجولار سیراسیندا اولموشدور. " تورک یوردو " درگیسینه اوزون ایللر رئاكتورلوق ائتمیشدیر. 1914-جو ایله قدر بو جمعیتلرین هئچ بیر نین فالیتی سیاسی فالیت داشیمامیش، مدنی تورکچولوگون پرینسیپلرینه دایانمیشدیر .

1915-جی ایله آچورانین باشچیلیق ائتدیگی " تورک-تاتار هئیتی " نین فالیتی ده گؤستریر کی، او، تورکلرین میلی ایستیقلالارینا قوووشماسی طلبینی ایره لی سورموشدور. آذربایجاندان الی بی هوسئینزاده، احمد بی آغاوغلو ده همین هئیتین ترکیبینه ایدیله .

1916-جی ایله هئیت آمئریکا پرئزیدنتی ویلسونا، اینگیلیس، فرانسیز، ایتالیان دؤولت باشچیلارینا تئلقرام گؤندریر، روسییا تورکلری نین مستقیل یاشاما هاقلاری نین تانیماسینی خواهیش ائدیر. لئنینله آچورانین گؤروشو ده بو دؤوره آیددیر .

الي بي هوسئینزاده اوزونون ایلک و ان مشهور اثرلریندن بیرینی - " مکتوبی-مخصوص " مقاله سینی آچورانین " اوچ طرزی-سییاست " اینه جاواب اولاراق یازمیش، بیر چوخ تورکچو جمعیت و درنکلرده اونونلا برابر فالیت گؤستریمیشدیر. احمد بی آغاوغلو، ممد امین رسولزاده ده تورکییه ده اولدوقلاری زامان یوسف بیله موعین موناسیبتلر ساخلامیشلار. آچورانین رنداکتورلوغو ایله یایینلانان " تورک یوردو " آذربایجاندا دا گنیش رغبت قازانمیش، م. ه. رسولزادنین تعبییری ایله دئسک، " آذربایجاندا دا پک آتشی موافقیلر بولموشدور . "

" تورکچولوگون تاریخی " اثری ایلک دفعه 1928-جی ایله " تورک ییلی " آدی ایلیکده نشر اولونموشدور. یوسف آچورا " تورک اوچاقلاری " نین هیمایه سی آلتیندا 1928-جی ایله ایستانبولدا نشر اولونان " تورک ییلی " آدی ایلیگین هم ناشیری، هم ده باش یازاری ایدی. اثر بو مجموعه ده اسکی حرفلره نشر اولونموشدور. بوندان سونرا " تورکچولوگون تاریخی " اوزون فاصیله دن سونرا اوچ دفعه ده لاتینن ایفباسی ایله تورکییه ده یایینلانمیشدیر. ایکینجی دفعه " تورکچولوک- تورکچولوگون تاریخی گلیشیمی " آدی ایله 1978-ده ساکین اؤنر طرفیندن لاتین حرفلرینه چئوریلیب سادلشدیریلیمیش و " تورک کولتور یایینی " آراسیندا یئر آلمیشدیر .

اثرین اوچونجو نشری ایسه " یئنی تورک دؤولتی نین اؤنچوللری " / 1928 ایلی یازیلاری " آدی ایله، 1981-ده کولتور نازیرلیگی یایینلاری طرفیندن گنرچکلشدیریلیمیشدیر. اثرین بیزه معلوم اولان اوچونجو نشری 1998-جی ایله آیددیر. بیز " تورکچولوگون تاریخی " نین بوتون یوخاریدا گؤستریلن نشرلرینه نظر سالاراق اثری سون نشر عصاصیندا آذربایجان تورکجه سینه چئویردیک .

اثرده تورکچولوک هرکاتی نین تنزیماتدان ایکینجی مشروطیته قدر کئچیردیگی بوتون مرحله لر اطرافلی تهلیل ائدیلمیش. مؤلیف عوثمانلی ایمپئراتورلوغوندا، کریمدا، آذربایجاندا تورکچولوک هرکاتی نین تاریخی و واحید پروسئس اولاراق نظر دن کئچیریر. بو اراضیلرده تورکچولوگون تاریخی اینکیشافی خرونولوژی آر دیجیلیقلا، تاریخی مأخذلره دایاناراق ایزله نیر. ضیا گویالپین " تورکچولوگون عصاصلاری " اثری داها چوخ تورکچولوگون پروقرامی نین، نظری عصاصلاری نین تدقیقینه هسر اولونموشدورسا، یوسف آچورانین اثری هرکاتین ایکینجی مشروطیته قدرکی تاریخی نین رئال منظره سینی یارادیر. اثرده آذربایجان تورکچولوک هرکاتی نین تشکول، تکامل مرحله لری گؤرکملی آذربایجان تورکچولاری نین حیاتی و تورکچولوک فالیتی حاقیندا دا دیرلی معلوماتلار وئریلمیش. یوسف آچورا تکجه تورکچولوک هرکاتی نین بوتون تاریخی حاقیندا دئییل، آذربایجان تورکچولوک هرکاتی حاقیندا دا ایلک دفعه سیستئملی علمی شکیلده معلومات وئرن مؤلیفدیر .

یوسف آچورا اوغلو بوتون دونیا تورکلرینه باغلی اولدوغو کیمی، سیخ تتلرله آذربایجان تورکلرینه ده باغلی بیر شخصیتدیر و اینانیریک کی، اونون اثرلری آذربایجان اوخوجوسو طرفیندن ماراقلاناجاق .

بو کیتابین آذربایجان اوخوجوسونا چاتدیریلماسینا گؤستریدیگی معنوی دسته یه گؤره تورکییه جومهوریتی باکی بؤیوکئچیلیگی مدنیت و تانیتما موشاویری، بؤیوک تورک سئودالیسی، سایین در. فنتهی گندیکیلییه سونسوز تشکورو موزو بیلدیریریک

آیینیز کنگرلی
فیلولوگیا انلملری دوکتورو

تورڪچولويون تاريخي

تئوریده وه باتی تورکلرینده تورکچولوک

بیر مثله

تورک میللیتی فیکری، تورکلر آراسینا نه زامان و هارادا گیردی؟ ایشته هلی چوخ دا آسان اولمایان بیر تاریخ مثله سی!... اصل مثله نین هلی یولوندا چالیشماغا باشلامدان اونجه، ایستیفاده انتدیگیمیز ایکی ایفاده دن- تورکلر و میللیت فیکری ایفاده لریندن قصد انتدیگیمیز معنالاری آچیقجا تعیین انتمه لیگیک .

تورکون تعریفی

تورکلر دندیگیمیز زامان انتتوقرافییا، فیلولوگییا و تاریخله ایلگیسی اولانلارین بزن " تورک-تاتار " ، " تورک-تاتار-موغول " دئییه آندیقلاری بیر عیرقدن گلمه، عادتلری، دیللی بییر-بیرینه چوخ یاخین، تاریخی حیاتلاری بییر-بیرینه قاریشمیش اولان قووم و قبیله لرین تامامینی نظرده توتوروق. بو باخیمدان ایرانلی و اروپالی بعضی یازارلارین و اولنلارا اویراق بعضی عوثمانلی یازارلاری نین تاتار دندیکلری کازانلیلار، آذربایجانلیلار... ایلاخیری ایله برابر، قیرغیزلار، یاکوتلار دا تورکلر ایفاده سی نین ایچینده دنمکدیر .

میللیت فیکری

هر قووم و حتّی هر قبیله، دیگر قووم و قبیله لره قارشی اوز فرقلی خصوصیتلرینی دویموش و اکثرن اوزونون اوستونلوگونو ایدیعا انتمیشدیر. بو دویموش و ایدیعا، میللیت فیکری نین ایچگودو (ینستینکت) ایله مئیدانا گلن ایلک باشلانغیجیدیر. تورک قووم و قبیله لرینده بو هیسس و ایدیعانین هر زامان مؤوجود اولدوغونو هئچ قورخمادان تصدیقله یه بیلریک .

آنجاق حاقیندا دانیشیلان میللیت فیکری، بو دویموش و ایدیعانین چوخ اینکیشاف انتمیش مرحله سیدیر. قبیله و قوومیت هیسسی نین میللیت فیکری درجه سینه یوکسلمه سی، دوغودا دئییل، باتیدا مئیدانا گلیمشدیر. اروپا قووملری، بیر چوخ فاکتورون تاثیر آلتیندا، اوزللیکله خوجی یوزیللیکن اعتبارن میللیت مثله سینی ایشلیه رک، نهایت خیخ یوزیلین اورتالارینا دوغرو، بو گون آنلادیغیمیز معنادا میللیت فیکرینی تعیین انندیلر. زامانیمیزدا میللیت فیکری نین، دیگر بیر دئییمه میللیت عصاصی نین عصاص معناسی بودور: " بیر میلّت مئیدانا کتیرمیش اولان اینسان توپولوقلاری، باغیمسیز بیر دؤولت حالیندا تشکیلاتلاراق یاشاماق حاقینا صاحیبیدیر " . بو جومله نین آچیق آنلاشیلماسی اوچون میلّت تعبیر بیله ایفاده اولونان رئاللیغین یاخشی بیلیمه سی لازیمدیر .

میلّتین تعریفی

میلّت ندر؟ کئرچکده میلّتار وار اولماسینا رغن، میلّتین تعریفی او قدر ده آسان دئییلدیر. میلّتارین کئرچکده اورتایا چیخماسینا اولدوغو کیمی، تئوریده تعریفینه ده سیاسی منافعلرین موداخیله سی، تاثیرلی اولموشدور. بو گون میلّتین تام علمی دئییه بیله جگیمیز بیر تعریفینی تاپیب گؤستره بیلمیریک. میلّتین بیر نچه جور تعریفی وار دیر: تشکیلات حالیندا بولونان هر میلّت،

موجود شرطره و قارشيا قويولان مقصده گوره ميلتي تعريف ائتميشدير. مثلن، آلمانلار و سلاويانلار عيرق و ديلي (يني تاريخي ضرورتي) فرانسيزلار آرزو و ايراني (يني فردي آزادليغي)، ايتاليانلار اراضي و ديلي (يني جوغرافي و تاريخي ضرورتي) ميلتين مئيدانا گلمه سينده و داواميندا ان عصاصلي عامل اولاراق آلميشلار. بيز مومكون اولدوغو قدر اوبيئكتيو قالماق آرزوسويلا، ميلتي بؤيله تعريف ائتمك ايسته بيريك: " ميلت عيرق و ديلين عصاصن بيرليگيندن دولايي سوسيال ويجدانيندا بيرليک و برابرليک مئيدانا گلشيش بير اينسان توپلومودور ". ميلت بو شكيلده تعريف اولونوجا، موختليف تعريفلر آز-چوخ بيرلشديريلميش و ميليت فيكري نين نندن عيبارت اولدوغو دا خئيلى آچيقلانميش اولور .

محض، بو شكيلده معناسيني تعيين ائنديگيميز ميليت فيكري سرحدلريني و ماهيتيني بير آز اؤنجه آچيقلاديگيميز توركلر آراسينا نه زمان، نره ده و ناسيل نوفوز ائندي؟

ميليت فيكري نين توركلر آراسيندا ياييلماسي

فيكير آروپادان گلشيش اولدوغونا گوره، آروپا ايله ان سيخ تماس و ايليشكيلري اولان، آروپا مدنيتيندن آز-چوخ فايдалانماغا باشلايان تورک قؤوملري نين، ديگرلريندن اؤنجه بو فيكيرله تانيشميش اولمالاري لازيمدير. بو شرطره صاحيب تورک قؤوملري، اسكيدن عثمانلي توركلري دئييلن باتي توركلري ايله كريم توركلري و قوزئي توركلري نين ايديل هؤوزه سينده ياشايان قيسيملرييله كافكاسيادا اوتوران آذري توركلريدير. گئرچكدن، خيخ يوزيلين سونلارينا دوغرو، توركلرين بو دؤرد كومه سي نين دؤردونده ده ميليت فيكري نين اورتايا چيخاراق ياييلماقدا اولدوغونو گؤروروك .

ميليت فيكري نين اورتايا چيخما شكلي

ميليت فيكري باتي، آذري، كريم و قوزئي توركلريندن عجا هانسينا داها اؤنجه نوفوز ائتميشدير؟ بو سوالين جاوابيني آراشديرمادان اؤنجه ميليت فيكري نين بير قؤومده وارليغيني سنزديرن فيكري فالتلري موعينلشديرمه يه چاليشاق: ميليت فيكري نين تاثيري آلتينا گيرمه يه باشلايان بير قؤوم درهال بو فيكري رئالليقا تامامن گئرچكلشديرمه يه قالخماز، قالخا بيلمز. مقصده چاتينجا يادك كئچيله جك بير خئيلى مرحله ، گؤروله جك بير چوخ ايش و اردير. ميليت فيكري آشيلانميش بير قؤوم اؤز ميلتي ايله ايلگيلي كولتورل اولايلا بؤيوك بير دير وئرمه يه باشلار. كولتورل اولايلارين ان اؤنمليسي ديلدير. اؤز ديلي نين جيدي اينجلمه لريله اوغراشان، اؤز ديلي نين باغيمسيزليغي و گلششمه سینه لازيمينجا چاليشان قؤوملرده ميليت فيكري نين وارليغينا، هئچ اولماز سا ميليت دويغوسونون چوخ قووتلي اولدوغونا حؤكم ائده بيلريك. جيدي ديل اينجلمه لري، اورتا چاغداكي كيمي " صرفييون و نهوييون " (ديل بيلگيلري) طرزينده جيليز اينجلمه لرله قالماز، زامانميزين فيلولوژي اوسوللارينا قدر گندر. يني ديل اينجلمه سي، قؤومون قايناقلاريني آراشديرمايا سؤوق ائدر. فيلولوژي ايله قؤومون ان اسكي حيات دؤورو، ان اسكي كولتورل و داستاني اولايلاري تاپيلير و موعينلشديريلير. فيلولوژي و تاريخ آراشديرمالاري، ائتئوقرافيا و آرخنولوگيا اينجلمه لريني ضروري ائدير. بو بيلگيلر سايه سينده قؤومون بوتون كئچميشي، ايلك دؤورلرينه قدر ايدينلانير. قؤومون ماددي و معنوي كولتورو آنلاشيلير. عئيني زاماندا، قؤومون موجود دورومونا ايد جوغرافي، دنموقرافيك، ائتئوقرافيك

و اىقتىسادى بىلگىلەر توپلانير، دوزنلە نىر. بوتون بو بىلگى ساىه سىندە قۇومون كولتور خزىنە لرى، اىقتىسادى قووتى، مدنيت سويىه سى اۇيره نىلير. فىساسى، قۇومون اۇزلىگى، منلىگى، شخسىتى اچىقلانير و ايدىنلانير. اگر بو اۇزلىك مىللىت فىكرى نىن مئىدانا چىخماسىنا يىتتلى شرطلى داشىبىرسا، مىللىت فىكرى موطلق مئىدانا چىخار. بوخسا فىكرىن مئىدانا چىخماسى، يىتتلى شرطلىن مئىدانا چىخماسىنا باغلى قالير و مىللىت دوشونجه سى طرفدار لارى و قۇومون لىدنرلى بو شرطلىن مئىدانا چىخماسىنا چالشىب چاپالارلار .

بوخارىداكى اچىقلاماىا گۇره، تورك قۇوملرىندن هانسىندا اىلك اۇنجه مىللىت فىكرى نىن اۇزونو گۇستردىگىنى تعىين انده بىلمك اوچون، بو قۇوملردن هانسى نىن دىلىنە، كولتورونە، تارىخىنە و ب. ايد اينجلمه لره تقويم اعتىبار بىله داها اۇنجه باشلانمىش اولدوغونو موعىن انتمك لازىمدىر. بو مثله يه داير اليمده بىر قدر ماتتريال وار. انجاق بو قايناغىن مثله نى قطعى شكىلدە هلل انتمه يه يىتتلى اولمادىغىنى اعتبارف انلك. حۇكملىرىم، تىبىي مۇوجود ماتتريالا گۇره دىر. خطالى حۇكملىرىم، منه معلوم اولمايان قايناقلارا دايانىلاراق دوزلدىليرسه، مىللى تارىخىمىزه خىدمت اندىلمىش اولار .

باتى توركلرى نىن اوروپا ايله اىلىشكىلرى

باتى، بىنى سلجوق و عوئمانلى توركلرى نىن اوروپا ايله اىلىشكىلرى چوخ قدىمدىر. انجاق اوروپا مدنيتى نىن، اوروپا فىكىرلىرى نىن باتى توركلرىنە تاثيرى و نوفوزو، انجاق خويىي يوزىلىن اورتالارىندان اعتىبارن دويولمايا باشلار. بو اولاي، اىسلام مدنيتىبىله اوروپا مدنيتى اراسىنداكى مووازىنتىن انجاق خويىي يوزىل باشلارىندان اعتىبارن اىسلام مدنيتى ضررىنە پوزولماسىيلا اچىقلانا بىلير. باتى توركلرى نىن چوخو، خىخ يوزىل بويونجا بئله، اوروپا مدنيتى نىن اوستونلوگونو تامام قبول انتمه مىشدىلر. بونونلا برابر، عوئمانلى دۇولتى نىن قورونماسى و ايداره سىنى اوزرىنە گۇتورنلر، خويىي يوزىلىن اورتالارىندان باشلاياراق، اوروپا مدنيتى نىن، هنج اولماسا ماددى مدنيتى نىن اوستونلوگونو، چوخ قطعى دلىلر اۇنونده تصدىق و قبول زوروندا قالمىشلار. ماددى مدنيتىن معنوي مدنيتله سىخ باغلىغى دا چوخ كچمه دن سنزىلدى. خىخ يوزىلىن اورتالارىنا دوغرو عوئمانلى دۇولتى نىن ايداره سى التىندا بولونانلار، بعضى عوئمانلى گنجلىرىنى يالنىز ماددى مدنيتىن تئخنىكى يۇنلرىنى اۇيرنمك اوچون دئىيل، اوروپا مدنيتى نىن دىگر قىسىملرىندن ده يارارلانماق اوچون فرانساي، اينگىلتره يه گۇندردىلر. ايكىنچى ماهمود زمانىندا باشلايان بو هركات، اوندان سونرا تاختا كئچنلرىن زامانىدا دا، گكندلرىن سايسىي ارتاراق داوام انتدى. اوروپانىن اوراسىندان-بوراسىندان طالع آراياراق عوئمانلى اۇلكهسىنە، عوئمانلى باشكندىنە گلن و اىسلامىتى قبول انده رك دۇولت مأمورىتلرىندە خئىلى يوكسك مرتبه لره قدر چىخان بىر قىسىم يابانچىلارا عوئمانلى تارىخى نىن هر دۇورونده راستلانير، بونلارىن اچىندە دىرلى آداملار دا يوخ دئىيلدى. خىخ يوزىلىن اورتالارىنا دوغرو لئهىستان اىهتلىلا بىله اوسترىيا-ماجارىستان قارىشلىقلارى، سىغىنانلارىن مىقدارىنى ارتىرىر و يوكسك سوسىيال طبقه لره منسوب، جىددن انلم و صنعت صاحىبى بعضى كىمسه لرى عوئمانلى اۇلكهسىنە ائار. عوئمانلى ايدىنلارى، بونلارلا تانىش اولور. دانىشىر، اونلاردان دىل اۇيره نىرلر. و بو تانىشلىقدان اوروپا مدنيتى حاقىنداكى بىلگىلرى ارتىر. بعضى گنجلىرىن اوروپايا گكتمه سى، بعضىلرى نىن اوروپادان گلمه سى، بعضى سىغىنانلارىن عوئمانلى عسگرلىرى و مأمورلارى نىن اراسىنا گكتمه سى، عوئمانلىلارىن اوخور-يازار، انلم آدامى، عسگر و مأمور طبقه لرى اراسىندا اوروپا فىكىرلىرى نىن يايىلماسىنا خىدمت اندىر. يئنه او سىرالاردا تىبىبىي

مكتبي، موهنديس مكتبي، حربيبه مكتبي، نهايت قالاتاساراي آچيلير و اوروپادان موعيلمير
گتير ديلير .

اوروپا فيكري نين عثمانلي توركلري، داها دوغرو بير دنيميله، موسلمان عثمانليار ايچينه
ياييلماسيندا موسلمان اولمايان عثمانلي اهالي سي نين ده تاثيرلري اولدوغونو سانيرام. مثلن،
اسكي عثمانلي تشكيلاتيندا يوكسك مقاملارا صاحيب اولان فنرلي بيلر، خويبي، بلکه خويي
يوزيلردن بري اوروپا مدنيتيندن فيض الماقدایدیلار. " ديواني-هومايون " ترجومانليغي نين،
انفلاک و بوغدان بيلیکلري نين عادتت گنديکليسي سايبان بو روم اصيلزاده لري و دولت
بؤيوکلرييله، هؤکومت مأمورلار ييلا تبياتيلا تماسدا بولونوردولار؛ يونتيجي مأمورلاردان گوزو
آچيق، قولاي دليک اولانلار، بو تماسلاردان مئيدانا گلن موشاهيده لر اوزرينده دوشونمکدن و
بئيين يورماقدان اوزاق قالا بيلمزدیلر .

ايشته، بئله موختليف يوللارلا اوروپا مدنيتي، اوروپا فيکيرلري موسلمان عثمانليار آراسينا
گيرير و نوفوز انديردي .

خيخ يوزيلين ايلک ياريسي اوروپادا بير چوخ يئني فيکيرين قايناديغي و بو فيکيرلرين فاليت
ساهه سینه کئچمه سي اوچون ميلنلرين، زومره لرین چارپيشديغي بير دؤوردور. يوزيلليگين
باشلاريندا فرانسيز ايهتيلالي، ناپوليون ايمپراتورلوغو بوتون اوروپاني قاريشدير ميشدي. ميلليت
فيکرينه داينان آلمانلار، ايتاليانلار، ايسپانلار، ناپوليون زوربايغي نين سون دؤورلرينده
ايمپراتورا قارشي ميللي عوصيانلار حاضير لاميش و حياتا کئچير ميشدي. ميلليت فيکري نين
تاريخ، هوقوق و ادبيات جبهه لرینده چوخ جيدي چالیشان آلمانلار، ايتاليانلار و سلاويانلار آلمان
بيرليگيني، ايتاليان بيرليگيني، آسترييا ايريلماسيني، سلاويان بيرليگيني حاضير لايير ديلار.
هورريتچيلیک، خالقچيليق و سواياليستليک مذهبلي دوشونجه سي ده، بو ياريم يوزيلده داها
ياخشيجا ايشلنميشدي. يوزيلين اورتاسينا دوغرو، اوزلليکه مرکزي اوروپادا، عثمانلي سلطنتي
نين اسكي قونشوسو هابسبورقلار مملکتينده بو دييشيک فيکيرلرين گئرچکلشديريلمه سي
آرزوسوندا دوغان بؤيوک بير قاسيرغا قويموشدو ...

عثمانلي دولت يونتيجيلري نين، آيدينلاري نين بو اولاييلاري ائشيمه ميش، اويرنمه ميش و
بونلارين سبيلريني آراشديرماميش اولماسي قبول انديله بيلمز. اوزلليکه، آسترييا و ماجارستان
قاسيرغاسي، سووردوکلاريندان بعضيلريني عثمانلي اولکهسي نين سرحدلري ايچينه قدر
فيرلاميشدي، اوزلليکه او اولاييلار چوخ بنزه ين انفلاک و بوغدان قاريشيقليلاري، مورا
عوصياني، سئر بلرين حرکتلري گوز اؤنونده جريان ائتميشدي و يا انديب دورماقدا ايدي. بونونلا
برابر، چوخ غريبه دير كي، تنزيمات دؤورونه قدر عثمانلي يازيلي اثرلري ايچينده، عثمانلي
دؤولتي نين حياتي و گله جگي ايله ايلگيلي بو چوخ اؤنملي اولاييلارين فيکرياتيني آچيقلايان و بو
فيکرياتي عثمانلي دولت نين عساس اونسورلري حاقيندا تطبيقه چالیشان هنج بير اثره راست
گلمه ديم .

تنظيمات و يئني عثمانليار

تنظيمات دؤورونده دير كي، بعضي ايشلرله بعضي يازيلار اوروپادا قاينايان هوقوقي، سياسي،
سوسيال، ادبي بعضي فيکيرلرين، نهايت موسلمان عثمانليارين بئيينلرينه قدر گليب
يئتيشديگيني گؤسترير. عوموميتله، تورکلرين ميللي روحييه لريني اينجه ديك ايديعاسيندا
بولونانلار، بو قؤومون دوشونجه لردن چوخ ايشه دير وئرديگيني سؤيله يهرلر... بو حؤکم چوخ
دا خطالي اولماسا گرکدير. گئرچکدن تورکلرين تئوري و فيکريات ايله اوغراشيب

يورولماقدانسا، باشقالاري نين نئوريك دوشونجه لر يندن چيخان پراكتيك نتيجه لري تطبيق ايله ايشي آسانلاشديرماغي اوستون توتدوقلاريني گؤسترن تاريخي حاديه لر چوخ چوخدور. ... هاقيندا دانيشديغيميز ساहे ده ده عئيني پسيخولوژي دورومون تظاهورلريني گؤرمكدگيز. اوروپا فيكي رلري عصاصلاريندان ياخشيجا اينجله نيب، او عصاصلارا گوره عوئمانلي سوسيال حياتي نين اينجلمه سي ايله الده اولوناجاق اصيل نتيجه دوشونولمه دن، يني نئوري و دوشونجه وادي سينده زئهين يورولمادان سطح اولاراق اؤيره نيلن بعضي اوروپا دوشونجه لري نين اوروپا كسينلشميش بعضي پراكتيك نتيجه لري عوئمانلي سوسيال حياتينا، يوخاريدان و آشاغيدان، يني هؤكومتين ايداره سيني الده توتان دؤولتين يؤنتيجيلري ايله هؤكومتين ايداره سيني بينمه يهن آيدنلار طرفيندن تطبيقه قالخليدي كي، بونون يوخاريدان باشلايانى " تنزيمات " ، آشاغيدان گله ني " يئني عوئمانليق " هر كاتي آديني آدي. هر ايكي هر كات دا ايش و دوشونجه دن چوخ اوزاقدير. هر ايكي هر كاتين دوشونجه لرينه داير جيدي اثرلر آختراب تاپماق چوخ چتيدير ...

1865- جي ايلده يني ابدوليزين تاختا چيخماسيندان دورد ايل سونرا قورولان " يئني عوئمانلilar " جمعيتي نين قورولوش اوتورومونو، شخصن جمعيته داخيل اولماسي سببيله اصلي قايناقلاردان اؤيرنميش اولماسي گركن ابوززيا توفيق بي " يئني عوئمانلilar تاريخي " آدلي اثرينده بنله نقل و هئكايه اندر: " ايلك توپلانتييا جمعيتين قوروجولاريندان صوبحيپاشازاده آيتوللاه بي " كاربوناري جمعيتي و لئهيستان گيزلي جمعيتي ايله ايلگيلي ايكي موهوم كيتابي ايله بيرليكه گلير. توپلانتييا شاعير ناميق كامال بي ده حاضيردير. آيتوللاهين گتيرديكي كيتابلار اوخوناراق اينقلاب جمعيتي نين قورولوشونا تشبوس حاقيندا موزاكيه اباريلير. " يئني عوئمانلilar " جمعيتي عوضولريندن ابوززيا توفيق بي، ايلك توپلانتييني آنلانتيدقان سونرا بنله بير گوروش بيان اندير: " بو آلتى وطنپرور آدام او كاربوناري قانونلاريني، او ساردونيا كيمي كيچيك بير دؤولتي... بير ايتاليا دؤولتي حالينه گتيرن كؤمورچو آدلي فداكار گنجلرين قرارلي گيريشيملريني و باش اوجاليغي ايشلريني اوخودوقجا، كيم بيلير ميليتچيليكين نئجه كوكره ميش آرسلاني، هورريت شرابي نين نئجه بير نشه لي كئيفلي سرخوشو كسيليرديلر "

بو ايلك توپلانتي نين تصويري و تصوير ائدن ابوززيا بينن صميمي دوشونجه لري چوخ آچيق گؤسترميرمي كي، بو چوخ هورريتچي، ايدئاليست آريستوكرات بالالاري نين، او زامانلار اوروپاني قاريشديران فيكي ر آخيملاري و او آخيملارين پراكتيكي اورتايا چيخيشلاري حاقيندا او قدر آچيق بيلگيلري يوخدور. اؤز مملكتلري نين دوروملاريني و اولايالريني تهليل ائديب گوره جك درجه ده نظري حاضيرليقلاري دا يوخدور. نه اؤزلري، نه اونلاردان اؤنجه گنلر، عوئمانلي سوسيال حياتيني اينجله مك اوچون اوروپانين اينجله مه منتودلاريندان ايستيفاده انده رك، بير دوشونجه سيستمي، بير ايدئولوژي حاضيرلاميشديلار. كاربوناريلر جمعيتي نين نيظامنامه سيني چنويرمك و اونون حؤكملرينه گوره فاليته كنجمكله هر شئي اولوب بيتر، ايستتن نتيجه لر الده ائديلير سانميشلاردي ..!

فرانسيز سياسي يازارلاريندان انقئلهارد " توركييه و تنزيمات " آدلي مشهور اثرينده " يئني عوئمانلilar " فرانسيزجا آديلا " لئ ژونئ تورقويئ " (گنج توركيه) يه داير معلومات وئرركن بو سياسي آخيمين پروقرامي اولماق اوزره تونيسي خئيرددين پاشانين 1868- جي ايلده باسيلميش اولان " رنفورمئس نئجئسسايرئس آوخ ائئاتس موسولمانس " (" ايسلام هؤكومئرئنه گركلي ايصلاحات ") آدلي ريساله سيني گؤستري و قيساجا تهليل اندير. بو ريساله ده عوئمانلي دؤولتي، اهاليسي نين دين و عيرقي دييشيك بير ايسلام سلطنتي اولاراق اله آينميشدير. تونيسي پاشانين گوروشونه گوره، بو سلطنتين ايصلاحي اوچون گركلي تدبيرلرين عصاصي، قانوني

سولطان سولئيمانين " قانوني-سياسي " سيني گنئيشلئتمك و ايصلاح ائتمكدن عيبارتدير. عوئمانلي سلطنتي نين او اسكي قانونو گنئيشلئنديريله رك و ايصلاح انديله رك او يغولانيرسا، ائلم آداملاري و وكيللرين سياسي وظيفه لري اوروپانين آناياسالي (كونستيتوتسييالي) هوكمترلينده كي مجلسي-مبوسان صلاحيتلري نين عئني اولور .

انئقئلهارد بئله حساب اندير كي، خئيرددين پاشانين ايره لي سورديوو گوروشلر، او زامانلار موسلمانلار آراسيندا ياييلماقدا اولان، مقصدي و تشكيلاطي گيزلي بير سياسي جمعيتين - " گنج توركييه " نين دوشونجه لري نين ترجومانيدير. من انئقئلهارددين يانيلديغينا اينانيرام :ابدولزيز دؤورو گنج عوئمانليلارين پروقرامي، خئيرددين پاشا ريساله سينده گورولن آچيqliغا صاحيب دئييلدي؛ و بو آچيق اولماما دورومو، گنج عوئمانليليق هر كاتي نين عوئمانلي سلطنتي نين ده سون تجليسي اولان " ايتيها و ترقي " دؤورونده ده داوام انديب گنئدي. يئني عوئمانليلارين ايچينده سولطان سولئيمانين خوي يوزيلدن قالما " قانوننامه " سيني گنئيشلئتمه و ايصلاح يولويلا خيخ يوزيلين سون ياريسيندا تطبيق ائتمك ايسته ينلر تاپيلسا بئله، چوخلوق داها راديكال يوللاردان يورومك طرفداري ايدي. ابوززيا بين " يئني عوئمانليلار تاريخي " نده گوروندويو كي، ناميق كامال كي، آيتوللاه كي، گنج آيدينلارين اصيل ايلهام قايناقلاري فيقه و " قانونامئي-سولئيماني " دئييل، اوروپا دؤولتلرينده تطبيقيني گوردوكلري و يا ائشيتديكلري عصاص قانونلاردي، بونولا برابر، ايكي آيري اينكيشاف طرزي نين نومونه سي اولان هوقوي و سياسي قورولوشلاري بير-بيريته قاريشديرماقدان دا تامام واز كئچه بيلميرديلر. بو يوندن يئني عوئمانليلارين صيرف هوقوي بير باخيمدان بئله ايشلنميش بير ايدئولوگييالاري، آچيق بير پروقراملاري اولدوغو سؤيلنه بيلمز .

تنزيماتين دوشونجه سيستمي ايله " گنج توركييه " نينكيندن بير آز داها آرتيق اوغراشيلميشدير. خارجي دؤولتلرين تزييقندن دوغان ضرورتلره قارشي عوئمانلي دؤولتي رهبرلري طرفيندن آينميش پراكتيك و ائمپيريك، سياسي، ايداري و ائقتيصادي تدبيرلرين بوتونودور كي، عوئمانلي تاريخينده تنزيمات آديني آير. تنزيماتين آريجا اؤزليكي تقليددير. تنزيمات ايله اوروپا تقليد ائديلمك ايستئميشدير. دنيز كاپيتاني خليل پاشا 1830-جو ايل تاريخينده بو سؤزلري سؤيله ميشدير: " روسييدان قايديرام. دؤنوشومده هر زاماندا چوخ اينانديم كي، اگر اوروپاني تقليده سورعتله گيريشمه سه ك، بيزيم اوچون عاصييايا دؤنمك مجبور يئتندن باشقا چاره يوخدور . "

تنزيماتدا تقليد اولونان شئي، عصاصلاردان و مئتودلاردان چوخ پراكتيك نتيجه لرددي. تنزيمات نيظامي-جديدين (يئني نيظامين) داواميدير. نيظامي-جديد اوروپانين سيلاهلاريني ساتين آلددي. اوروپاواراي عسگر پالتارلاري تيكيدرددي، اوروپانين حربي تعليماتلاريني ترجمه ائتديريب تطبيق انئمه يه چاليشدي. تنزيمات دا اوروپانين موعاصير ليياسلاريني هر كسه گنيدرددي. جزا و تيجارت قانونلاريني ترجمه ائتديرددي، اوروپا دؤولتلري نين مالييه و ايداره تشكيلاتيني بئله تقليده چاليشدي. تنزيمات آخيمي، سونرا بير آز داها اينجئله رك، دوشونمك، دوشونجه سيني ايفاده ائتمك، دوشونجه سيني يازماق طرزلرينه ده تاثير گؤسترددي. بو حاديه ، موسلمان عوئمانلي سوسيال حياتيندا دونيايا باخشين ديشيلمه يه باشلاماسي دئمك ايدي. " توركييه و تنزيمات " يازاري، " تنزيماتين عومومي مقصدي اسلامي سوسيال حياتي، يوزيللرله زاماندا بري منن و سيياستن آيري ياشاميش اولدوغو خريستيان سوسيال حياتينا ياخينلاشديرماقدي " -دئيير. بو مقصدين خارجله و آيشقانليقلا ايلگيلي يؤنو، عوموميتله ايطاعته آيشميش موسلمان عوئمانلي اهاليسي اوزرينه آز بير چتئنيلكه تطبيق ائديدي. فقط اچسئل، فيكري و ويجداني ساهه لرده باشاري، آنجاق دوشونسئل چاليشمالارين تاثيري ايله الده

ئىدىيە بىلەردى. بو ايدئولوژىي نۇقسانين منفي نتيجه لري ياخين زامانلار ا قدر اوزونو
گۇستر ميشدير .

يئني عوئمانليار هر كاتي، نظري يۇندن تنزيماتى تاماملابير. يئني عوئمانليار، تنزيماتين ايداره
هوقوقو ايله ايلگيلى تدبير و قانونلار يندان چوخ دا ايره لي گنتمك ايستمه يهن احتياطي
آدديلار يني جسار تله آناياسا هوقوقو ساهاه سينه كئچيره رك حۇكمدارين و هۇكومتين هوقوق و
ينتكيلريني مهودلاشديرماق و خالقين هوقوق و هورريتيني گننىشلتىمك عملينى داشيبير ديلار.
يئني عوئمانليار، بير باخيمدان تنزيماتچيلار ين رادىكاللار ي ايدى، فقط بو رادىكاللىق بزن
گنرچي ايدئاليزمله قاريشيردي. آناشيلمازلقلار ي نين عساس آغيرلىق مركزي، هۇكومت و
حۇكمدارين هوقوق و صلاحيتلري ايله ميلتتين هوقوق و هورريت ي نين قارشي-قارشيا گلمه سي
مثله سي ايدى .

يئني عوئمانليار ين سياسى ادبياتيندا " وطن " ، " ميلت " ، " هوقوق " ، " هورريت "
كلمه لري چوخ-چوخ ايشلنر. تنزيماتين رسمي سندلرينده ايسه، معنالار ي اعتبار ي ايله باتيدان
گلميش بو سۇزلرين چوخ ايستىفاده اولونماسيندان چكىنيلير .

تنزيماتچيلار لا يئني عوئمانليار دا ميلليت قاورامى

تنزيماتچيلار ين و يئني عوئمانليار ين ديلينده ميلت سۇزونون معناسى چوخ اؤنمليدير. بو سۇزو
فرانسىزجانين " لا ناتيون " او قارشىليغيندا ايستىفاده ائتمه لر ينه باخماياراق، فقط بيرلشميش
فرانسىز ميلتى ايله عوئمانلى دؤولتى نين اهالىسى اولان موختليف قۇوملر كومه سي نين، ميلليتە
باخيش آچىسندان چوخ فرقلى اولدو غونا ديقت يئتيرمه ميش كيمي گۇرونورلر. اوروپاداكي
فيكىرلر و رئاللىق، يوخاريدا سۇيله ديگيميز كيمي، عساسلار يندان آراشدير يليب عوئمانلى
سوسىال حياتى بو عساسلار ا گۇره اينجلمه ديگيندن، عوئمانلى سوسىال حياتيندا ميلليت مثله سي
لازيمي سوييه ده تهليل ائديليب ايدىنلاشماميش، ميلت كلمه سينه آچىق بير معنا وئريلمه ميشدير.
تنزيمات و يئني عوئمانلىلىق دوشونجه سي نين ياخشي ايشلنمه ميش اولدو غونا آچىق بير دليل ده،
ميلتتين تعريفسىز قالميش اولماسيدير .

ميلت سۇزونون تئوريدە تعريفينه گيريشمك، عوئمانلى سوسىال حياتى نين پراكتيكده
پوزولماسينا يول آچاغاغيندان تنزيماتچيلار ين و يئني عوئمانليار ين بوندان شوورلو اولاراق
قاچينديقلار ي ساوونولا بيلير. يا دا عوئمانلى تبه سي نين بوتونونو گنرچكده وار اولان بير ميلت
تصوير ائده رك، ميلت تعبير يني ده او گنرچكي ايفاده ائتمك اوزره قوللانديقلار ي سۇيله نيله
بيلير. ايكينجي بير گۇروش اولاراق تنزيماتچيلار ين دا، يئني عوئمانليار ين دا اوروپادا بوتون
سياسى حياتى قاريشديران ميلليت هر كاتيني، عوئمانلى اؤلكهسينده اولوب-كئچن ميللى
ايهتيللار ي يا ائشىتمه ميش، يا دا بو اولايلا ين ماهيتيني حاقييلا آلاماميش اولمالار ي
دوشونوله بيلير كي بو گۇروش، البته يانليشدير... آنجاق گنرچكده وار اولمايان ميلتى، فيكرن
مؤوجود كيمي تصوير ائده رك بو تصويرون گنرچكلشمه سي اوميد و آمالى ايله ميلت ايفاده
سي نين تهليل و تعريفندن قاچينميش اولمالار ي گۇروشو داها توتار ليدير. بو دورومدا يئني
عوئمانليار ين موسلمان-غئيري-موسلمان، تورك، غئيري-تورك، بوتون عوئمانلى دؤولتى
اهالىسيني، گنرچكدن دئيبلسه بئله، دوشونجه اولاراق بير ميلت فرض ائتميش اولدوqlار ينا حۇكم
ائتمك لازيمدير. يني يئني عوئمانليار دا، تنزيماتچيلار كيمي، ايندى ايستىفاده ائتديگيميز ايفاده
لره گۇره، عوئمانلىچي ايديلر. بو زومره نين فرانسىزجا آدلار ي " لئس ژئونئس تورقئس "
(گنج توركلر) اولدو غو حالدا توركجه اؤزلرينه " يئني عوئمانليار " آدينى وئرمه لري ده قايه

لریندن ایره لی گلمکده دیر. فقط بیزیم بو حؤکملریمیز اثرلر و قاینالاردان چوخ، منطق یوروتمه یولو ایله چیخاردیغیمیز نتیجه لره عصاصلانیر، اثرلر و سندلرله تصدیقلمه سینه گرک واردیر .

میلت تعبیری بئله آنلاشیلماز و عومومی قالدیقجا، بئله آنلاشیلماز و عومومی قالماسی گرکلی ساییلدیقجا، سیاسی ساهه ده تورکلوک طبیعتیله موزاکیره مؤوزوسو اول بیلمز دی. گنرچکن تنزیمات دؤورونده " تورک " ، " تورکلوک " ، " تورک میلتی " ، " تورک میلتیتی " کیمی ایفاده لره راست گلینمز . و بو گون بو ایفاده لرله ایفاده اندیلن قاورامین دا او زامانلار آچیقلا بیلیندیگینی ایثبات ائدن دلیل و فاکتارلار تاپیلیب گؤستريله بیلمز. آنجاق میلی دوغو و دوشونجه نین بوسوتون یوخ اولمادیغینا دایر دلیل، ادبیات، فیلولوگییا و تاریخ ساهه سینده بعضی فاکتارلار واردیر .

تنزیمات ادبیاتیندا تورکچولوک ایزلری: شیناسی و ضیا پاشا

مئلن، تنزیمات ادبیاتی نین باباسی اولان شیناسی طرفیندن ترسانه نازیری زیور افندییه تخمین 1845-جی ایل تاریخینده یازیلان بیر تبریک مکتوبونون اؤن سؤزو بالاجا بیر قیته دیر کی، بیرینجی میصر اعسی فرانسیزجا، ایکینجی صیرف تورکجه، اوچونجو و دوردونجولری ایسه عربجه و عجمجه دیر. شاعیرین بو اثرینده تورکجه یه ده، فرانسیزجا، عربجه و عجمجه کیمی باغیمسیز بیر یئر وئرمک ایسته دیگی سانایلا بیلیر. شیناسی نین بو میصر اعسی، او زامان قدرکی چوخلو تورکجه بکتاشی نفسلری، آشیق تورکولری، خالق ماهنیلاری کیمی ایچگودو ایله مئیدانا گلن بیر نغمه دئییلدیر. میلتیت فیکرلری نین اوروپا حیات و سییاستینه اؤنملی، حتی فجیع تاثیر گؤرولورکن، پارسیده اولان اوروپا دوشونجه سی و ائملری حاقیندا گنیش بیلگی صاحیبی اولموش، پارسین ائلم آداملاری و ادبیلری نین توپلاننیلارینا گیره بیلیمیش چوخ شورلو بیر تورکون دوشونه رک، چالیشاراق یازدیگی بیر سطریدیر :

" اولولوگون دنیزینده گؤره مز کیمسه قارا " ...

ایندی بو میصر اعیگی شیناسی نین ایکینجی دفعه پارسیه گنئدیگی زامان تورکجه نین بیر سؤزلوگونو یاراتماق جهدی ایله قارشیلادیر اجاق و سونرا او زامانلار " ایسانی-عوثمانی " دئییلن دیلی، دانیشیلان تورکجه یه یاخینلاشدیرماق اوچون چکدیگی امکلرله ساده تورکجه بعضی منزومه لر (مسئلن، " قارقوش یاوروسو ایله قارغا هئکایه سی ") یازماغا اوغراشماسینی دا خاتلیر لایاجاق اولورساق، باتی دوشونجه سینی و دورومونو اوروپایا گندن دیگر یولداشلاریندان چوخ داها یاخشی آنلامیش اولان بو موفککیر (دوشونور) یازاری، دیل و ادبیات ساهه سینده تورکچولوگو ایلك سنزمیش بیر عوثمانلی تورکو دئییه قبول ائده بیلریک گؤروشوندیم. و بو گؤروشوموزده یانیمیر یقسا، باتی تورکلگونون دیل و ادبیاتیندا ایلك تورکچولوک بلیرتیمی، خیح یوزیللیگین اورتالاریندا اورتایا چیخمیش اولور -دئمکدیر . تنزیمات دؤورو شاعیرلریندن یئنی عوثمانلیلار سیاسی زومره سینده ده قاتیلیمیش اولان ضیا پاشانین دیل و ادبیات ساهه سینده تورکچولوگو شیناسیدن داها آچیقدیر. مشهور " شئیر و اینشا " مقاله سی، بو مؤوزودا بیر دلیل کیمی گؤستريله بیلر. ضیا پاشا بو مقاله سینده عوثمانلی تعبیرینی تورک قارشیلیغیندا، ینی تنزیماتدان اؤنجه کی معناسیندا ایشلده رک اسکی عوثمانلی

شاعیرلری نین اثرلرینی خاطر لاتدیقدان سونرا دئییر کی: " ...خئیر! بونلارین هنج بیرسی عوئمانلی شاعیری دئییلدیر... عجا، بیزیم منسوب اولدوغوموز میلتنین (ینی تورک میلتنین) بیر دیلی و شئیری وارمیدیر و بونو ایصلاح مومکوندورمو؟ " ایچلرینده اوچده بیر تورکجه کلمه تاپیلمايان و چوخ زامان زئهین یورمادیقجا معنا چیخاریلماسینا موقته دیر اولونامایان " اسکی اثرلری بینمیر، تورکجه ایملاسی نین سیستئمسزلیگینی، تورکجه ده ایشله نیلن کلمه لرین سینیرسزلیگینی، تورکجه و یا عوئمانلیجا قایدالاری نین دوزنلنمه میش اولدوغونو تنقید انتدیکن سونرا تورکلرین تیبی شئیری نین باکی، نفی، ندیم و واسیفلرین منزومه لری، تورکلرین تیبی- اینشاسی نین وئیسی و نرگیسیلرین نسرلری اولمادیغینی قطعی شکیلده ایفاده اندیر: " ...خئیر! بیزیم تیبی شئیر و اینشامیز عیالت خالقییلا ایستانبول اهالیسی نین خالق طبقه سی آراسیندا هله دورماقدیر. بیزیم شئیریمیز هانی شئیرلریمیزین آهنگسز دئییه بینمه دیکلری خالق شرقیلری و ساز شاعیرلری آراسیندا " دئییش " ، " اوچله مه " و " قایاباشی " آدلانان پارچالاردیر و بیزیم تیبی اینشامیز " موترجمی-قاموس " اون ایشلندیگی یازی یازما طرزیدیر. هله بیر کره رغبت او یؤنه دؤنسون، آز وخت ایچینده نه شاعیرلر، نه کاتبیلر یئتیشیر، آغلا حئیرت وئریر . "

سونرادان دیلده تورکچولوک منله سی ایله مشغول اولان نظرییه چیلر پاشانین خیح یوزیل سونرالاریندا قویدوغو بو منله لره چوخ بیر شئی علاوه ائده بیلیمیش دئییلر ... دیلده تورکچولوگو بو قدر یاخشی قاورامیش، عوئمانلی ایله تورک ایفاده لرینی برابر آنلاملی اولراق ایستیفاده ائتمیش شاعیر و ادیب ضیا پاشانین یئنی عوئمانلیلار جمعیتی نین اؤندرلریندن سیاسی ضیا پاشانی چوخ ایشلندیگی میلت و میللیت ایفاده لری نین سیاسی معنالارینی اینجله مه و آیدینلاشدیرماغا سؤوق ائتمه میش اولماسی چتین قبول اندیلر، بونولا برابر ضیا پاشانین اثرلریندن سیاسی تورکچولوگونو چیخاراجاق هنج بیر ایپوجو تاپیب چیخارا بیلمه دیم .

دیلده، " بوتون تورکچولوک " اون ایلک ایزلری: احمد وئفیک پاشا

دیلده تورکچولوک ضیا پاشادان سونرا دیلده اینجله مه ساهه سینه کئچیر. دیلده اینجله مه عوئمانلیجا لهجه سیندن باشقا تورک لهجری نین اؤیره نیلمه سینه سؤوق ائدر. تورکچولوگون بو مرحله سینی احمد وئفیک افندیکن (پاشادان) اعتیبارن گؤروروک. شیناسی نین توپلاماغا باشلایب دا تاماملاماغی باجارمادیغی " سؤزلوک " اون حاضیرلانمیش قیسملری عوئمانلی اولکھسی سرحدلری خاریجینده قالمیشدی. تورکجه کلمه توپلاما ایشینی احمد وئفیک پاشا داوام ائتدیردی. احمد وئفیک پاشانین " لهجئیی-عوئمانی " سی بو چالیشمالار دیرلی نومونه سیدیر. پاشانین " لهجئیی-عوئمانی " یه یازدیغی دیرلی اؤن سؤز بوتون تورکلوگو دوشوندویونو گؤسترن بیر سنددیر .

" لهجگی-عوئمانی " نین بیرینجی نشرینی گؤره بیلمه دیم؛ باسیم و یابین تاریخینی موعین ائده بیلیمیر. الیمده اولان " یئنی باسیم " این باسیلیش تاریخی 1306-دیر. بو یئنی نشرین تاریخسز اؤن سؤزونون سونلاریندا یازار دئییر کی: " تورک دیللیری ایچینده ان اؤنجه یاییلان اوغوز شؤعه سی، تاتاریستان و تورکوستانی بیر زامان بحرئ-شرقیدن ماجاریستانا قدر قاوراییب، هله " قوز دیلی " دئییلیر. اونون یئنیسی اولان تورکمن دیلی ایرانلی و سوریانی اهاته اندیب آنادولویا انمیش، زامانلا لهجئیی-عوئمانیگی دوغورموشدور. فرقانه دن، هینده قدر یاییلیب خالاجی افقان دیلینه قاریشمیشدیر. اسکی شؤعه لردن قیچاق دیلی خیوه دن سیبئر، قیرغیز، کومان و بولقار کیمی کازان چئوره سینی ایستیلا ائتمیشدیر. و اوغور دیلی چین طرفلریندن

كاشغارا دو غرو ياييلىب اوندان، 700 تاريخلرينده چينگيزخان قوملري تورك و اسلاميته گيرديكلرينده جىغاتاي ديلي دوغوب، 800 ايللرينده چوخ يايىلميشدير. بو گون اويغور، قىچاق و جىغاتاي كاتىبلري " محبوبول-قولوب " (" كۈنوللرين سئوگىلىسى: بۈيوك تورك شاعيري اليشير نواي نين اثري) كيمي گۈزل اثرلري و خصوصن 600-دن 800-ه قدر مئيدانا گلن سلجوقلو توركمنلري و عوثمانلي كاتىبلري دۈنه-دۈنه باسايىب، بونلارن ياخشيجا اينجلنمه سي ايله دىلیميز شۇعبه لري نين آيرىلىقلاري انلاشيلميشدير. " هيىممتول-ريجال تاقلاول-جىيال " (" باجارىقلى اينسانلارن هيىممتي داغلاري يئرندن سۈكر ")، احمد وئفيق .

بو اۋن سۈزدن احمد وئفيق پاشانين تورك دىلينه چوخ گننىش - " بوتون توركلر " كيمي باخديغي انلاشيلير: اسل دىلیميز همين بوتون عاصييا ايله باتي اوروپايا ياييلان بۈيوك دىلدير؛ " لهجئى-سماني "، " لهجئى-جىغاتاي " ... و ب. بو دىلين شۇعبه لرندن، لهجلرندن عيبارتدير. بو لهجلر ياخشى اينجلنمه سي ايله " دىلیميز شۇعبه لري نين آيرىلىقلاري " انلاشيلير و آيرىلىقلار انلاشيلديغي كيمي بيرليک نۇقته لري ده مئيدانا چيخير. قيساجاسي، احمد وئفيق پاشا، ديل و اسيطه سي ايله چوخ گننىش تورك بيرليگيني گۈرموش و گۈستر ميشدير، دئيه بيلريز .

وئفيق پاشا " لهجئى-عوثماني " سينده ايلك دفعه اصلى عربجه و فارسجا اولمايان توركجه يازيلاري اصلى عربجه و فارسجا اولانلاردان آيراراق آيري بير بۇلوم حاليندا دوزنله ميشدير. بو شكilde سرحدسيز عوثمانلي ديل دنيزينده بو غولموش دىرلي تورك كلمه لري نين چوخلوغونو و اۋنميني گۈستر ميشدير. و تورك دىلي نين عربجه و عجمجه يه مغلوب اولان عوثمانلي لهجه سيندن باشقا لهجلري اولدوغونو مئيدانا قوياراق گنرچك علمي ماراقلاري اونلارن اينجلنمه سيينه تشويق ائتميشدير .

احمد وئفيق پاشانين بوتون اثرلري اونون ديل ساهاه سينده چوخ شورلو بير توركچو اولدوغونو گۈسترير. مثلن، فننلنون " تئلماخ " ايني وئيسى و نرگىسي لهجه سي ايله چئويرميش اولان يوسف كاميل پاشايا قيزاراق چوخ ساده بير توركجيله چئويرديكي كيمي، موليرن بعضي اثرلريني او زامانكي عوثمانلي حياتينا اويدوراراق ايستانبولدا دانىشيلان توركجه ايله تورك صحنهسي اوچون چئويرميشدير .

احمد وئفيق پاشانين توركچولوگو دىلدن تاريخ ساهاه سينه ده كچميشدير. پاشا، داها افندي ايكن ابولقازي باهادير خانين " ائوسالي-شجرئى-توركي " ادلي مشهور اثريني جىغاتاي لهجه سيندن عوثمانلي لهجه سينه چئويرميشدير .

بو اثر قيسمن شيناسي نين " تصويرئ-افكار " ايندا حيصه لر شكلىنده يايىلانئيب، سونرا بير ريساله حاليندا آيريجا باسيلميشدي. " شجرئى-توركي " نين " تصويرئ-افكار " دا تفريقه اولونماسي دا شيناسي افندي نين توركچولويه ايلگىسيني گۈسترن علامتلردن بيرى سايلسا، خطا ائدىلميش اولماز .

احمد وئفيق پاشانين يازارلىقلا برابر، پروفئسسور اولاراق چاليشديغي دا بىلنمكده دير. ابدوليز سلطنتي دۈورونون ايلك ايللرينده اچيلان دارولفونونون ايلك عومومي تاريخ پروفئسسور و ادور. او زامانلار ديواني-موصاحيبات باشقاني اولان اتوفنتلي احمد وئفيق افندي حضرتلري ايلك درسيني 1279 شاباني نين 27-سي، بازار گونو (شوبات 1863) وئرميشدي. تنزليكه كسيلن بو عومومي تاريخ درسلي نين عصاصلاري دا كيچيك بير ريساله حاليندا نشر اولونموشدور. عومومي تاريخين ان اسكي دۈورلرينه آيد بعضي بيلگيلردن عيبارت اولان بو اۋزتن پاشانين تاريخه توركچولوگ باخيميدان باخيب-باخمادىغيني انلاماق مومكون اولمور .

احمد وئفيق پاشا، بعضيلرينه گۆره، عوئمانلي توركلري نين ايلك توركچوسودور. حاقيقتن شيناسي و ضيا پاشايا نيسبتن، احمد وئفيق پاشانين توركچولوگو داها آچيقدير، بوتون يازيلاريندا، حتى منكيئيوي بير شكيل آلان حيات طرزينده تورك ميلله يهتچيليگي گۆزه چارپير .
 " لهجئيي-عوئمانلي " نين اون سوزونده كي گوروشلاريندن، " شجرئيي-تورك " او ايستانبول توركجه سينه چنويرمه سيندن آلبييريق كي، احمد وئفيق پاشا بوتون توركلوك فيكرينه ده مئيليدير. بو، بئله اولماقلا برابر، احمد وئفيق پاشادان اونجه گلמים شيناسي افندي ايله ضيا پاشانين دا توركچولوگ فيكرينه ايلگيسيز اولمايدىقلاريني، قئيد ائتديگيميز بير نئچه حاديه گؤسترمدكه دير .

فيلولوگيا و تاريخده توركچولوگ: موستافا جلالدين پاشا

ادبيات و ديل ساھه سينده گورولن و موعين اولونان توركچولوگ آخيمي، عوئمانلي توركلري آراسيندا چوخ كئچمه دن فيلولوگيا، ائتتوقرافيا، تاريخ و خاريجي سياست ساھه سينه ده كئچميشدير. گئرچكدن 1869-جو ايلده، يني شيناسي نين اولوموندن ايكي ايل اونجه، موستافا جلالدين آديندا بير زات فرانسيزجا " اسكي و يئني توركلر " (" لئس تورجس آنجيينتس انت مودرنئس ") آدلي بير اثر نشر ائتديرير .
 بو اثر، سولطان ابدولعزيز خانا ارمغان اولونموشدور. ايستانبولدا " جوورريئر د'وريننت " قزئتي متبه سينده باسيلميش اولان 362 صحيفه ليك بو كيتاب، عوئمانلي دؤولتي نين ياشاماسيني قووتلنديرمه و عوئمانلي اھاليسي نين ريفاهيني تمين اوچون دؤولت طرفيندن نه لر ياپيلماسي لازيمليغيغا دايير سولطانا تقديم اولونموش او يغولامايا يۇنه ليك بير راپورا بنزمكله برابر، توركچولوگ باخيميدان چوخ ديقتلاييق مثله لري اھاته ائتمكدە دير .
 " اسكي و يئني توركلر " كيتابي نين تاريخه حيصه سينده بوتون توركچولوگون تاريخيندن فرانسيز، آلمان، روس و لئھ قايناقلارينا دايناراق بهس ائديلميش و گؤستريلن اولايلا ردا داينايلاق توركلرين عومومي تاريخده فؤوقلاده اؤنملري، اينسانليغين مدني يوكسه ليشينده چوخ اؤنملي پايلاري اولدوغو ايئباتا چاليشيلميشدير. جلالدين پاشايا گۆره، توركلر بو گون آروپادا ياشايان قووملرين منسوب اولدوقلاري عيرقدندير. يازار بو عيرقه تورو-آريئن (توررو آريئنئي) آديني وئريير؛ بو موناسيئته تورو-آريئانيزم (توررو آريئانيسمئ) دئديگي ائتتولوژي نظرييه سينه دالاراق، فيلولوگيا و لينقويستيكا ساھه سينه كئچير .
 كيتابين اوچده بيريندن آرتيغيني تشكيل ائدن بو مثله، ايلك باخيشدان صيرف نظرييه دن عيبارت كيمي گورونورسه ده، بير آز ديقت ائتسك يازارين سياسي و پراكتيك ايكي قايه مقصد قويموش اولدوغو سئچيله بيلير: 1. عوئمانلي اولكهسينده كي خالقين چوخلونغونو و اصيل اونسورونو تشكيل ائدن توركلره عيرقلري نين قودرت، قييمت و بؤيوكلوگونو بيلديره رك اونلارين گونلريني قووتلنديرمكله برابر، اؤزلريني توركلره ياد سايان، او سيرالاردا ميلليت عصاصينا دايناراق توركلر علئيه اينه آياقلانان و يا آياقلانمايا حاضيرلانان اولاهلارا، بولقارلارا، حتى سئرب و روملارا توركلره عئيني عيرقدن اولدوقلاريني تعليم و تلقين ائتمك؛ 2. اؤزلريني آريئاني ساياراق آريئا عيرقينه خاروقولاده خصوصيتلر ياراشديراراق ديگر عيرقلري، يني سامي، توراني و حاميله ري اينسانليغين آشاغي جينسيندن سايان آروپاليلارين بو ائقويست تئوريلرينه قارشيليق اولاراق اورتايا آتيلان و آريئانيلره تورانيلرين عصاصن عئيني عيرقدن اولدوقلاريني گؤستريب ايئبات ائتمه سي گركن تورو-آريئانيزم نظرييه سي سايه سينده آروپا هؤكومتلري نين و آروپا خالقي نين توركلره عيرقي دوشمنليكلريني آزالتماق .

يازارين تورو-آرييانيزم نظرييه سيني قوراركن ساغلام منبعلردن ايستيفاده انتديگيني ايديعا ائتمك زوردور؛ ديلله ايلگيلي دليللري نين بير چوخو سطحي بير تنقيده بئله دايانا بيلمز. موستافا جالالدين پاشانين حوكمليرينده و تهليلرينده ده علمي منتودلارا اويدوغونو سؤيله يه بيلمريك. كيتابين بو قيسي تکرارلارلا، سيستمسيز ليكلرله، بيه نيلمه يهن گوروشلرله دولودور. بونونلا برابر، كيتابدا چوخ ديفتلاييق نتيجه لرله اوخوجونون دوشونجه سيني چوخ اوزاقلارا چكيب گتيرن گننيس گوروشلر ده آز دئييلدير .

ببزجه، اثرين اسل بؤيوك ديري بوتون توركلوك و توركچولوك حاقيندا اوروپا قايناقلاريندان آلينب، تخمينن اوروپا منتودلاري ايزلنه رك عوئمانلي توركلري آراسيندا ايلك يازيلان اثر اولماسينداير. بو اثرده ايلك دفعه تورك عيرقي نين قووت و گننيشليگينه، بو عيرقين اينسانليق تاريخينده اويناديغي بؤيوك رولا، تورك ديلي نين ديگر ديللردن يارديما مؤحتاج اولمايلاق درجه ده زنگينليگينه، تورك ديلي نين باشقا ديللره انتديگي يارديملارا، عاصيبا و اوروپادا گننيس بير ساهه يه ياييلميش اولان توركلرين ايليشكيلرينه، عوئمانلي دؤولتي داخيلينده توركلوك فيكرينه دير وئريلمه مه سيندن دوغان ساكينجالارا، موسلمان اولمايان عوئمانلي اهاليه سيني عيرقي و ديل جهتن تورك كوتله سينه باغلاماق گرگينه داير گوروشلره راست گليريك. يني، توركچولوگون ديل، تاريخي، سياسي قيسملري نين هاميسيندان بو كيتابدا آز-چوخ بهس ائديلميشدير. صيرف توركچولويه آيد بو مثله لردن باشقا، بو گون بئله آيدينلاريميزين گونلوك مشغوليتلريني تشكيل ائدن تورك ديلي نين سيستملمشديريلمه سي و يابانچي سؤزلردن تميزلنمه سي، حرفلرين دوزلنمه سي و دييشديريلمه سي، قادينلارين باشياچيق گزمه سي، باتي مدنيتينه گيرمه يه لاييق اولماق كيمي مؤزولار دا " اسكي و يئني توركلر " اين چنشيديلي مثله لري آراسيندا يئر تومتوشدور .

تورو-آرييانيزم نظرييه سيني يارادان يازار، توركلرين باتي مدنيتينه گيرمه لريني، او نظرييه نين منطيقى بير نتيجه سي كيمي قبول ائدير، زاتن باتي مدنيتيني مئيدانا گتيرن تورو-آرييانيلردير؛ يني باتي مدنيتي آريلرين اولدوغو قدر تورانيلرين ده، دولاييسيلا توركلرين ده اثردير. تورانيلارين بير قيسي اسلاميتي قبول ائدينجه، سامي بير مدنيتله بيرلشميشلر. اوروپا مدنيتي دايره سينه گيرمه لري، اسكي عيرقي مدنيتلرينه دؤنوشدن باشقا بير آنلام داشيماز. موستافا جالالدين پاشا، ديلين تميزلنمه سي، حرفلرين ايصالحي مثله لرينده ده حوكمليريني بو نؤفته دن باشلاياراق يورودور .

عكسي ايئبات ائديلنجه يه قدر، بو مثله يه داير عوئمانلي اولكه سينده باسيلميش و يايينلانميش اثرلرين بيرينجيسي اولراق قبول ائتمه ميز گركن " اسكي و يئني توركلر " ، تأسوف اولونور كي، توركجه دئييل، فرانسيزجا يازيلميشدير .

" اسكي و يئني توركلر " يازاري موستافا جالالدين پاشا، ضيا و احمد وئفيق پاشالار كيمي عوئمانلي تاريخي نين بيلينن سيمالاريندان اولماديغي اوچون، ترجمئي-حالينا داير بو قيساجا بيلگيني وئرملگي گركسيز سايماماقدايام :

موستافا جالالدين پاشا 1848-جي ايل اينقيلابي حاديه لرينه قاتيلديغيندان وطنيني تركه مجبور اولموش لئه اصيلزاده لريندن كونستانتين بوژئنسكيدر (كونستانتين بورزنئسكي). كونستانتين 10 آپرئل 1820-جي ايله كلنچوفدا (كلئسزو w)دوغولموش و اورادا ولوتتسلاوئك (ويولاوئك) سئمينار يياسيندا كلاسسيك و ديني بير تحصيل آلميشدير. هله 22 ياشيندا ايكن وطني لئهيستانين قورتولماسي قايه سي ايله 1848-جي ايل اينقيلابينا پوزنانيادا قاتيلميش، اينقيلاب مغلوب اولدوقدان سونرا بير نچه هموتلري ايله برابر، او زامانلار پولياك و ماجار موهاجيرلرينه چوخ سخاوتله قوجاغيني اچان عوئمانلي اولكه سينه سيغينميشدير (1849). عوئمانلي هوكمتي

گنج پولياک موهاجيري نين عومومي و عسگري بيلگيلريني، اوزلليکله خريته چکمده مهارتيني نظره آلاق، اونا ارکاني-حربيه يوزباشيليجي روتبه سي ايله عوئمانلي اوردوسونا قبول و خريته شو عبه سینه مأمور ائتميشدير. يوزباشي بوژئنسکي او سيرالاردا ايسلاميتي رسمن قبول ائده رک شخصن شئخوليسلام افندي طرفيندن "موستافا جلالدين" آدلانديريلير. و ارکاني-حربيه توغکنئرالار بندان (ميرليوالار بندان) اؤمر پاشانين قيزيني آيب تام بير تورک، موسلمان عاييلهسي مئيدانا گتيرير؛ سفرده اولماديغي زامانلار اوسکوداردا قاراجاهمد مزارليغينا باخان ساده بير ائوده قاپالي تورک عاييله حياتي ياشاير. واختي ايله چوخ سئوديجي موسيقي و رقصلي، موند (کوبار) حياتيني بوسبوتون اونوتوموش گورونور: بيوغلو عالمي و اروپا موهاجير دايره لري ايله موناسيبتلري اولماميشدير .

بو پولياک اصيلزاده سي نين ان بؤيوک ايستگي و هوه سي ساواشدي. هله چوخ گنج ايکن ايلک وطنيني قورتارماق عمليله، 1848-جي ايل اينقيلابينا بير پولشا اينقيلابچيسي کيمي قاتيلديغي کيمي، ايکينجي وطنيني قوروماق مقصدي ايله 1850-دن 1876-يا قدر داوام ائدن بير چوخ ساواشا بير تورک عسگري کيمي گيرميش، بير نچه دفعه يارالانميش و نهايت 1876-دا قاراداغ ساواشيدا عسگري قولوردو کاپيتاني روتبه سینه صاحيبکن قارنيدان آلدیغي بير يارا ايله شهيد اولراق اولموشدور. سپوزداکي مسجد حيطينه کي قبرستاندا گوملودور. (الله قني-قني رحمت ايله سين .!)

عسگرليک حياتينا آيد بو بير نچه سطر بئله شهيد موستافا جلالدين پاشانين سئچديگي يئني وطنينه نه قدر درين بير صميميته باغلانميش اولدوغونو آچيقلامايا و ايثباتا يئترليدير .
موستافا جلالدين پاشا حربدن، سفردن اوزاق اولدوغو زامانلاري تمسيل ائديگي يئني ميليتين، تورکلگون، قبول ائديگي يئني دي نين، موسلمانليغين، سئچميش اولدوغو يئني وطنين- عوئمانلي اولکھسي نين فايداسينا خيدمت ائدن اثرلر مئيدانا گتيرمکله کئچيرميشدير. موستافا جلالدين پاشا ياراديليشدان گلن ايستعدادينا علاوه اولراق آلدیغي يوکسک تحصيل و تربيه سايه سينده آنا ديلي اولان پولياکچادان باشقا لاتينجا، فرانسيزجا، آلمانجا و روسجا ياخشي بيليردي. هافيزه سي نين گوجو تاريخي بيلگيسي نين گئنیشليگينه سبب اولموشدور. آنادانگلمه صنعتکارليق قابيليتي واردي، جيدي مشغول اولماديغي حالدا ياخشي رسم چکر، موکمل خريته جيزاردي. عوئمانلي حربي مقاملاري ايلک اول خريته جيزماقداکي باجاريغيني تقدير ائده بيلميشدير. ياغلي بويا رسملريندن بعضيلري واختي ايله دولماياچه ساراييندا آسيلي دورورموش. ائوينده اولان زامانلار عسگرليه، تاريخه، فيلولوگيايا داير بيلگي و آراشديرمالاريني گئنیشلنديرمه يه چاليشيردي. بو مثله لر اوزرينده بير نچه اثر يازميشدير سا دا، اثرلريندن يالنيز ايکيسي باسيلميش و يايملانميشدير؛ " لئس تورجس آنجینس ائت مودرنئس " (" اسکي و يئني تورکلر ")، " لا گوئرئ مودرنئ " (" زامانيميز حربي "). بيزجه اؤنملي و ديرلي اولان بيرينجي اثردير کي، مؤوزوسونو يوخاريدا بير آز تهليل و آچيقلامايا چاليشديق. موستافا جلالدين پاشا بو اثرلريندن باشقا دوستلاريندان بسيرتچي الي افندي نين " بسيرت " قزئينه و دوستلاريندان ژان پيئتري نين " جوورريئر د'ورينئت " قزئينه ايمضاسيز بير چوخ سياسي مقاله ده يازميشدير .

تعجوبلودور کي، يئني وطني نين خيرينه يالنيز فيکري ايله، قلمي ايله دنيل، باشي ايله، جاني ايله ده خيدمت ائتميش اولان بو اصیل آدامين ايستعداد و بيلگيسي، اخلاق و سجبويه سي بعضيلري نين قيسقانجليغينا يول آچميش و قورويوجوسو سرداري-اکرم اؤمر لوتفي پاشانين اولوموندن سونرا سرسگر هوسئين اوني پاشا طرفيندن هله 44 ياشيندا و توغکنئرال روتبه سينده اولان موستافا جلالدين پاشا تقاوده گؤندريلميشدير (1870). هوسئين اوني پاشانين

سورولمه سيندن سونرا تکرار ظابط سينفینه آينميش و سئرلر اوزرينده قازانديغي قلبه يه موکافات اولاراق، شهيد اولماسيندان آز اؤنجه فنريک (تومگننرال) روتبه سينه لاييق گؤرولموشدور .

ايلک تورکچولرين عمومى خصوصيتلري

يوخاريدا گؤسترديگيميز حاديه لرله ايره لي سور دويوموز گؤروشلري خولاسه انتسک، گله جک مؤوزولاريميز تسببت انديلميش اولار: ديل ساوه سينده تورکچولوک فيکري نين شورولو ايزلري ايبراهيم شيناسي افندي نين اثرلرينده گؤرولور. شيناسي نين تورکچولوک فيکري، ديلين ادبيات شؤعه سينده ضيا پاشا، لوغت شؤعه سينده احمد وئفيق پاشا، فيلولوژي آراشديرمالاريندا موستافا جلالدين پاشا طرفيندن ايشله نير. احمد وئفيق پاشادا بوتون تورکلوک (پانتورقويسمى) مئيلي نين بعضي ايزلري گؤرولمکده دير؛ موستافا جلالدين پاشا ايسه تورک فيلولوگياسيندان باشقا، تورک (يالنيز عوئمانلي تورکو دئييل، بوتون تورکلر) انتيمولوگيا و تاريخي ايله ده مشغول اولور. عوئمانلي اولکھسينده ايلک دفعه باتي قايناقلاريندان آيناراق تورک تاريخينه، تورک انتيمولوگياسينا داير يازيلان اثر، موستافا جلالدين پاشانين " اسکي و يئني تورکلر " آدلي فيلولوگيا، انتيمولوگيا، تاريخ و سيباستدن بهس ائدن کيتابيدير؛ علمي خصوصيتلري تامامن داشيمايان بو اثر، تورک روحويلا، تورک فايدالاريني مودافيعه ائتمک آماجبيلا يازيلميش اولماقلا برابر، فرانسيزجادير .

شيناسي نين تورکجه کلمه توپلاماغا باشلاديجي تاريخ- بو مثله ده الده ائده بيلديگيم يئنگانه اصيل قايناق اولان ابوززيا توفيق بين دئديگينه گؤره، 1865-جي ايلله 1870-جي ايللر آراسيدير. ضيا پاشا " شئير و اينشا " حاقيندا تورکچو فيکيرلريني يئنه بو تاريخلرده اورتايا آتميشدير. " ائميل " ترجمه سي نين اؤن سؤزو، " جنئوره، 15 ايون، 1871 " تاريخليدير. احمد وئفيق پاشانين " لهجئي-عوئمانلي " سي نين ايلک باسيم و ياييمي دا او زامانلار اولماليدير. موستافا جلالدين پاشانين " اسکي و يئني تورکلر " اي 1869-جو ايلده نشر اولونموشدور. بو بيلگيه گؤره، عوئمانلي تورکلري آراسيندا تورکچولوک فالييتي نين ايلک دؤورونو، 1865-1870-جي ايللر کيمي قبول ائده بيلريک .

تورکچولويه شرفشوناسلارين تائيري

تورکچولوک و تورکلوک دوشونجه سي نين ابدوليز دؤورو سلطنتي نين اورتالارينا دوغرو باتي تورکلري آراسيندا گؤرونمه سينه، يوخاريدا ايشاره ائتديگيميز کيمي، تورکلرين عمومى بير شکیلده باتي فيکير و روحويلا ياخينلاشماسيندان باشقا، باتيدا دوغراق دوغو عالميني، اؤزليکله تورکلري هر يؤنو ايله اينجله ين دو گونيس (دئ گويگنئس) کيمي، ساجي (سيلوئستري دئ ساجي) کيمي، ائبل دئ رئموسات کيمي، حتئ آرتوق لومئني داويدس کيمي شرفشوناسلارين اثرلري ايله تائيش اولمالاري نين تائيريني ده مطلق گؤرمکديک. شيناسي شرفشوناس سيلوئستئر دؤ ساجي عاييلهسي نين دوستلوغونو قازانميشدي. جلالدين پاشا " اسکي و يئني تورکلر " کيتابيندا دئ گونيسين " هيسستويرئ دئس هونس " اثريندن چوخ ايستيفاده ائتميشدير. آرتور لومئني داويدسين " کيتابول ايلمو ن نافي في تاهسيلي صرفي-نهوي-تورکي " آدلي کيتابي نين فرانسيزجايا چنويريسي لومئنين آناسي طرفيندن سولطان ابي ماهمودا 1833-جو ايل تاريخينده تقديم انديلميش اولدوغوندان، خيخ يوزيل اورتالاريندا ياشايان شيناسي و وئفيق

پاشالار كيمي آيدينلارين بو اثردن ده خبرسيز اولمالارينا احتيمال وئرميرم. خيخ يوزيلليگين سونلارينا دوغرو شرقتشوناسلاردان وامبئري، رادلوو و كاهونون (لئون جاهون) اثرلري نين بوتون توركلر آراسيندا توركلوك فيكري نين گوجلنمه سينه تاثير ائتديگيني گوره جگيك . توركچولوك فيركير آخيمي نين اوزلليكله، 1865-1870 ايللرينده عوئمانلي توركلري آراسيندا اوزونو گؤسترميش اولماسينا داها باشقا سببلر ده تاپيلىب گؤستريله بيلمزمي؟ ...

توركچولوك فيكري و اينگيليس-روس علاقه لري

بيلينمكده دير كي، 1860-جي ايللره دوغرو روسلارين عاصييدا ياييلمالاري، اينگيليسلري اوركوده جك قدر سورعتيني آرتيرميشدير: باتي توركلري، يني عوئمانلي سلطنتي علئيه اينه يوزيللردن بري داوام ائدن ايستيلاجي روس سيباستي، خيخ يوزيلليگين اورتالاريندا باتي آروپا دؤولتلري نين سيلاهلي موقاويمتي ايله مغلوبيته اوغرايينجا، روس ايمپئراتورلوغو بو موقاويمتين آجيسيني آلماق اوچون دوغو توركلري، اورتا عاصييا خانليقلاري اوزرينه شيددت و سورعتله يورودو. 1860-جي ايلدن اعتيبارن روسلار اورتا توركوستانلا دوغو توركوستانا هوجوم ائتديلر. گئنئرال جنرنايو 1865-جي ايلده اورتا عاصييانين ان بؤيوك شهري و آكساک تئيمورون باشكندي اولان داشكندي آليز. 1867-جي ايلده اورتا توركوستانين بؤيوك قيسي " توركوستان عيالتي " روس چارليغي نين اراضيلرين سايبليز، " 1868-ده بوخارا خانليغي روس تابلليگيني) واسسالليغيني) قبول ائدير. يئنه او ايللرده دوغو توركوستانين كاشغار بؤلگه سي، مهمد يقوب بين باشچيلغي ايله چين حاكيميتي علئيه اينه عوصيان ائده رك روسلارلا ياخشي موناسيبت قورماغا چاليشير. كولجا بؤلگه سي 1865-جي ايلده چين تابلليگيندن چيخاراق 1871-جي ايلده روس تابلليگينه گيرير... قيساجاسي، بوتون اورتا عاصييا توركلوگو 1860-1870-جي ايللر تاريخلرينده روس تزيبقي ايله قايناشماقداير. روسلارين بوتون عاصييا گنئيشليگينجه دوغو و گونئيه دوغرو ياييلمالاري اينگيليسلري چوخ غضبلنديزير، بير نئچه آدديم سونرا قازاخ سوواريلري نين هينديستان سرحدلرينده گورونمك احتيمالي اينگيليسلرين يوخوسونو قاچيرير. مهمد يقوب خانا ائلچي گؤندريزر؛ و ديگر كيچيك خانلارلا غئيري-رسمي تماس قورماغا چاليشيرلار. يقوب خان دا هينديستان عومومي واليسينه ائلچي گؤندره رك اينگيلتره نين ايتتيفاقيني آختارير ...

او زمان بابي-عالي ايله چوخ سيقى دوستلوق علاقه سينده بولونان ساين ژامئس كابينه سي نين باتي و دوغو توركلري نين دين و عيرق بيرليگيندن ايره لي گلن باغلاريندان فايدالانماغي خاطرلاماسي مومكون دئييلدير. هينديستانين 1857-جي ايل حربي چئوريليشينده سولطان ابدولمجيددن خليفه كيمي موسلمان هيندليلرين اينگيلتره كر الچاسينا ايطاعتيني تؤوسييه ائده رك بير فرمان چيخارتمايي اهمال ائتمه ين اينگيليس سيباستي نين اورتا عاصييا، موسلمان تورك خانليقلاري نين وضعيت و دورومو ايله عوئمانلي توركلريني ماراقلانديرماغا چاليشميش اولماسي چوخ احتيمال ائديله بيلر. حاقيقتن، يقوب خان باغيمسيزليغيني قازاينجا اينگيليس نوماينده سي دووقلاس فورسايئين مصلحتي ايله عوئمانلي سلطنتي نين هيمايه و تابلليگيني ريجا وظيفه سي ايله يقوب بيبي ايستانبولا ائلچي گؤندرميشدير (1871). ائلچي يوكسك سوييه ده قارشيلاناراق عوئمانلي سلطنتي طرفيندن يقوب خانا حرب سيلاه-سورساتي ايله عسگري موخصيصلر و بعضي حديبيه لرله بز نميش " نيشاني-عوئمانلي، قيلينج، الم و نامئي-هومايون " گؤندريلير. يقوب بيله دؤنن بو اوزل هئيته هينديستانين توركوستان سرحددينده بير اينگيليس ائلچيلىك هئيته قاتيلير (1873). و بو تاريخدن اعتيبارن كاشغار

خانليغي داخيلينده اوخونان خوطبه لرده عوئمانلي پادشاهي ابدوليز خانين آدي چكىلمه يه، سىككه لر ده اونون آدينا باسىلمايا باشلاير .

بو زمان ايستانبول متواتي كاشغار ايشلري و ياقوب خانين وضعيتي ايله خئيلى ماراقلانير. " شجرئي-تورك " اون جيغاتايجادان عوئمانليجايا چئوريلمه سي، و نفيق پاشانين اورتا عاصيبا لهجلرينه ماراق گؤسترمه سي ده بو تاريخلردن آز اؤنجه دير. سامي پاشازاده، صوبحي پاشا كيمي، شمسددين سامي بيبين تعبيريله " چاغين ائلم و ادبيات آداملاريندان دوغو ادبياتينا، اؤز ليكله باتيبا و يئني فنلر ايله اوروپا ديئلرينه آشينا " بير دؤولت بؤيويونون ابدوليز دؤورونده جيغاتاي ديلى اؤيرنمه يه قالماسي دا ايستانبولون آيدينلاريندان بعضيلري نين زئهنلريني، او زمان اورتا عاصيبا، يني دوغو توركلوگونون ايشغال ائتميش اولدو غونو گؤستير .

بير آز اؤنجه گؤستريلن حاديه لره گؤره، توركچولو ك هر كاتي نين 1820-جي ايللره دوغرو ايستانبولدا اورتيا چيخميش اولماسينا بير سبب ده، او تاريخلرده دوغو توركلري نين باشينا گلن فلاكتلي حاديه لرله روسلارين گنئيشلنمه سينه قارشى اينگيليس سيياستي نين بو حاديه لردن باتي توركلريني خبردار ائتمه يه و تاثيرلنديرمه يه چاليشماسي اولموشدور -دئيرسك، خطا ائتميشي اولوروق؟

ماجارلي وامبئري

اثرلري نين عوئمانلي توركلري آراسيندا تاثيري بير آز سونرالار گؤرونمه يه باشلايان ماجار وامبئري نين عاصيبا سياهنلري ايله اينگيليس و عوئمانلي سيياستلري نين باغلانتيلاريني گؤرمك او قدر زور دئييلدير: شرقشوناس وامبئري 4 ايله ياخين ايستانبولدا قالديقدان و او زمانين عوئمانلي وكيئلري نين ايقامتگاهلاريندا خئيلى موسافير ليك ائتديكن سونرا 1861-جي ايلينده مشهور عاصيبا سياهتينه چيخميشدير. وامبئري رشيد افندي آدي ايله و درويش قياقتي ايله اورتا عاصيبادا اوچ ايل دولاشديقدان سونرا يئنه ايستانبول اوزريندن ماجارستانا دؤنموش، اورادان لوندونا دوغرو گنتميشدير. ساختا درويش، علمي و فني اينجلمه لري نين نتيجه لريني ايلك اؤنجه ماجارلارا دئييل، اينگيليسلره وئرميشدير. اينگيليسلرين اونا گؤسترديكي رغبت وامبئرييه بودايشت دارولفونونون دوغو ديئلري پروفئسسور لوغونو وئردى. پروفئسسور وامبئري نين اثرلري 1864-جو ايلدن اعتيبارن نشر اولونماغا باشلاميشدير. اثرلري نين چوخو آلمانجا، بعضيلري ماجارجا، بعضيلري ده اينگيليسجه يازيلميشدير. مئتن، " بير ساختا درويشين سياهتي " -ايكي- اوچ سنه ليك اورتا عاصيبا سياهتي نين هئكايه سيدير - عئني زاماندا آلمانجا، اينگيليسجه، ماجارجا نشر اولونموشدور. وامبئري نين توركجه قيسا بير ترجمئي-حاليني يازان طلبه لر يندن دوكتور مئسارروش دئير كي: " دوغو ديئلريني و ايداره طرزيني تانيماسينا گؤره اينگيلتره يه بؤيوك خيدمتلر ائتدي. بئله ليكله، غئيرتي و ذكاسي سايه سينده بؤيوك بير سروت صاحيبى اولدو. بو سروتى ايله عؤمرونون سونوندا ماددي باغيمسيزليغا نايل اولدو ...

پروفئسسور وامبئري بير گون منه ده ياووز به يه (" گولوستان و خارستان ") يازاري، عوئمانلي امپئراتورلوغونون پئشده باش كونسولو مرحوم احمد حيكمت بي) سؤيله ديگيني تكرار ائتميشدي: " اينگيليسلر مني سئورلر، چونكي اونلارا عاصيباني تانيدان ايلك آدام من اولدوم. اونلار مني دينله ديئر، آنلاديلار. حتى اينگيلتره كرال خانداني نين آيري-آيري عوضولري ايله دوست اولدوم. اونلارين ايلتيفاتلاريني گؤردوم . "

وامبئري حاقيندا بو قيسا معلوماتدان بئله آنلاشيلير كي، گله جگين مشهور شرقشوناسي،
توركولو قو اورتا عاصييا سياهتينه يا اينگيليسلرين تشويق و يارديمي ايله چيخميش، يا دا بني-
ايسرايله خاص اولان كسكين و پراكتيك نكاسي ايله اورتا و ياخين دوغويا داير تدقيقاتلارين او
زمان اينگيلتره سيياست بورساسيندا چوخ بؤيوك گوجده اولاجاغيني اونجه دن سنزميشدي .

آذري توركلرينده توركچولوک

آخوندزاده ميرزه فته لي

باتي توركلريندن اؤنجه، توركچولوك فيكري ايله، يني تورك ميليتچيلىگي فيكري ايله ديل، تاريخ و سياست ساھه لرينده مشغول اولموش ديگر توركلر وارديرمي؟ قوزئي، دوغو و كريم توركلري آراسيندا، 1870-جي ايلدن اؤنجه بو گونكو آنلاميلا و شوورلو بير شكيلده ميليت فيكري نين ديل، تاريخ و سياست ساھه لرينده گورونموش اولدوغونا داير معلومات راست گلمه ديم. آنجاق قافقازدا ياشايان توركلردن بو گون آنري توركلري آدي ايله آنديغيميز شوعبه ده ديقت و اينجلمه مه يه دير بير حاديتھ واردير؛ 1811-جي ايله دوغولوب 1878-جي ايله اولن آخوندزاده ميرزه فته لي، 1850-1855-جي ايلرده تام محلي تورك شيوه سي ايله و اوروپا طرزينده بير نئجه كومندييا يازميشدير. يئنه بو شخص، 1863-جو ايله ايستانبوللا گلر، اسلام اليفباسي نين ايصلاحي حاقيندا يازديغي اثريني سدرزم كئجه چيزاده فواد پاشايا تقديم ائتميشدير .

آخوندزاده يالنيز زامانين سدرزملينگينه پروگرام تقديم ائتمكله قالماميش، حرفلرين ايصلاحي مثله سي ايله باغلي ايستانبولون آيدين فيكيرلي شخصيتلري ايله ده موزاكيره لر ايارميشدير . فقط بو پروگرامدان و موزاكيره لردن هئچ بير سونوج آينماميشدير. حرفلرين ايصلاحي تشبوسونون سونوجلاريني ميرزه فته لي خاطرله لرينده بو شكيلده قئيد ائتمكه دير: " 1875-جي ميلادي تاريخده من موسلمان اليفباسي نين ايصلاحي فيكرينه دوشدوم. بونون اوچون ايستانبول و تنهرانا گئتمك لازيم ايدي. بير چوخ اداملارلا گوروشدوم. هئيھات، موسلمان ايره لي گلنلري اليفالاريني ديبشديره جك كيمي دئييلر، حالبوكي بو هر شئيدن داھا گركليدير و داھا اؤنجه گلر . "

آخوندزادنين اثرلريني گوزدن كئچيره بيلمه ديم. حياتي و اثرلريندن بهس ائدن شخصلر، ميرزه نين كومندييالاريني آذربايجاندا دانيشيلان ديل ايله يازديغيني بيلديرلر. ائله بير ديل كي، خالق و يوكسك طبقه، كندلي و شهرلي هر كس آنلاميش، سوسدن اوزاق، صاف و حاقبي آذري لهجه سيندن ميرزه اثرلرينده اوستاليقلا ايستيفاده ائتميش ايميش. بو وضعينده آخوندزاده ميرزه فته لي ديده قئيلن توركچولوك ائتميش اولور. فقط ميرزه نين تورك ميليتچيلىگي ايله باغلي دوشونجه و گوروشلرينه داير منيم اليمده جيدي معلوماتلار يوخدور. آخوندزادنين تاريخ، فلسفه و سياسي ائلملرله مشغول اولدوغو و فلسفه باره سينده " حاققول-يقين " آدلي باسيلميش بير اثرلي اولدوغو بيلينمكه دير، فقط بو اثرده ميرزه نين نه كيمي گوروشلر ايره لي سورموش اولدوغونا داير ده قايناقلاريمدا بير شئي تاپا بيلمه ديم .

آخوندزاده حاقيندا مؤوجود معلوماتلارا گوره، اونو گويالپ ضيا بيين " توركچولوگون عساسلاري " آدلي كيتابيندا ايديعا ائتديگي كيمي، قاسپيرالي ايسمايل درجه سينده بؤيوك بير توركچو سايماق دوغرو اولماسا گركدير. زاتن ضيا بي مرحوم، ميرزه فته لي حاقينداكي گوروشلريني يئترلي اينجلمه مه يه گرک گورمه دن يازميشدير: 1878-جي ايله، يني ابدولهميدين تاختا چيخماسيندان بير آز سونرا اولموش اولدوغو حالدا، ضيا بي اونو ابدولهميد زامانيندا يئتيشلردن قاسپيرالي نين چاغداشلاريندان بير كيمي گؤسترير: " توركييه ده ابدولهميد بو قودسي آخيمي دوردورماي چاليشاركن، روسيادا ايكي بؤيوك توركچو يئتيشيردي. بونلاردان بيرينجيسي ميرزه فته لي آخوندودور كي، آنري توركجه سي ايله يازديغي اورپيئنال كومندييالار بوتون اوروپا ديبلرينه چئوريلميشدير . " ميرزه نين كومندييالاري بوتون اوروپا

دیلرینه چئوریلمه میشدیر، آخوندزاده اؤز خاطیره لرینده دئیر کی: " اثرلریمین یئددیسی ده روسجا یا چئوریلدی، پنتربورق و بئرلین قرتلرینده اونلارا آید مقاله لر یازیلدی. " کومئدیالاری نین هامیسی نین فارسجا یا چئوریلمه سی دقیق ایسه ده، هانسیلاری نین تامام و یا قیسمن فرانسیزجا، اینگیلیسجه و آلمانجا چئوریلدیگی هله آراشدیرمایا مؤحتاجدیر . میرزه فته لی نین تورک فیکیر و ادبیات حیاتیندا ان بؤیوک اؤنه می تورکجه ایلك تئاترو یازان بیر یازار اولماسیدیر -سانیرام. منیم توپلایا بیلدیگیم معلوماتا گؤره، باتی تورکلری آراسیندا تئاترا آید ایلك اثر ضیا پاشانین مولیئردن چئوریلدیگی " تارتوف " دور کی، ابوزریا توفیق بیین شاهیدلیگینه گؤره، 1875-جی ایللرده ترجمه اندیلسه ده، ضیا پاشانین اؤلومونه قدر، باسیلماق بیر یانا قالسین، کیمسه نین اینه بنله کئچمه میشدیر. باتی تورکجه سینده ایلك اورپژینال تئاتر (درام) اثری نامیق کامالین " وطن، یاخود سیلیستری " ادلی درامیدیر. 1872-جی ایله یازیلیمیش، نشر اولونموش و اوینامیشدیر. حالبوکی میرزه فته لی یوخاریدا سؤیله دیگیمیز کیمی، کومئدیالارینی 1850-1855-جی ایل تاریخلرینده یازمیش و 1859-جو ایله نشر ائتدیرمیشدیر. میرزه نین مولیئردن و روس کومئدییا یازارلاریندان، مثلن، چوخ سئوه رک اوخودوغو قوقولدان تاثیرلنمیش اولدوغونو احتیمال ائتمک اولار. باتی تورکلرینده مولیئردن آدایتی ائده رک کومئدیالار یازان احمد و نئفیک پاشانین اثرلری نامیق کامالین " وطن " پیئسیندن سونرا مئیدانا چیخیر. قیساسی، آخوندزاده میرزه فته لی تورک حیاتیندان آلینمیش و ساده آدری تورکجه سی ایله یازیلیمیش ایلك تورک تئاتروسونو مئیدانا گتیرمیش اولماق شرفینه صاحیبیدیر؛ و بو یؤندن ادبی تورکچولویه خیدمتی اؤنملیدیر .

باتی تورکلرینده تورکچولویون ایکنجی دورو

1865-70-جی ایللردن، ینی کریم ساواشی ایله روسلار طرفیندن تورکوستانین ایشغالی آراسیندا کئچن ایلك دورون سونرا، باتی تورکلری آراسیندا تورک میللیتچیلیگی فیکری نین ایکنجی فال دورونو، 1877-جی ایل تورک-روس سفیریندن اؤنجه و اونو ایزله ین 1876-1880-جی ایللر آراسیندا گؤروروک. بو دورون ان مشهور تورکچولری سولئیمان پاشا ایله اؤزبکلر شیخی سولئیمان افندی و رومئیلی احمد میدهد افندی ایله احمد جوؤدت پاشادیر. و بو دورو تورکچولوگونون دیل، تاریخ، تحصیل و سییاست جبهه لری واردیر . تورکچولوگو بنله دورولره آبیرماقلا برابر، دورولر آراسیندا فیکری بیر آرا اولدوغونو قبول ائتمک دوغرو اولماز. آنجاق فیکرین بلیرتیلری زیفله میشدیر، چونکی الی پاشانین اؤلوموندن (1871) سونرا، سولطان ابدولزیزین تزبیقی شیددتلنمیش و سدرزملیک مقامینی ایشغال ائدن ماهمود ندیم پاشا و آردیجیللاری پادشاهین اؤزباشینا، کوبود دوروم و داورانیشلارینا قارشلی قویماق ایستمه میش، و یا قویا بیلمه میش اولدوقلاریندان، تنزیمات دورونون نیسبی هورریتچیلیگی چوک اسکیمیشدیر. 1871-جی ایلدن اعتیبارن بوتون فیکری حرکتلر کیمی، تورک میللیتچیلیگی هرکاتی دا زیفله میشدیر .

1876-جی ایله دوغرو عوئمانلی اؤلکھسی نین خریستیان اهالیسی نین چوخلوق تشکیل ائتدیگی بعضی رومئلی ویلایتلرینده اوروپا دؤولتلری نین، خصوصیله روسیا ایمپئراتورلوغونون تاثیر و تشویقی ایله ایهتیلالارین، عوصیانلارین آرتماسی، گنئیشلمه سی، سولطان و وضعیرلرین، صلاحیت و اعتبارلارینی جیدی صورتده قیرمیش اولدوغوندان، خالقین سسی انشیدیلمه یه باشلادی؛ هر جور دوشونجه نین داها سربست سؤیلنمه سینه ایمکان یاراندي. او زمان ابدولزیزین تاختدان ائتدیریلمه سی، و موراد خانین عاغلینی ایتیرمه سی، ایی ابدولهمیدین

مشروطه اعلان ائتمه يه سۆز وئره رك تاختا چيخماسي كيمي ايچ و بوسنييا-هنر سوقوينا، سئربستان، بولقارستان عوصيانلاري ايله اونلارين آردنجا گلن روس-تورك حربي (1877) كيمي خارجي حاديه لر تزييق و شيددته داينان بير هوكونم ايداره سي نين قورولماسيني ايمكانسيز ائنديگيندن، ابدولهميد تاختا ياخشيجا يئرلشيب، آرزو و كئيفينه گوره حركت ائده بيله جك بير صلاحيت و ايقتيدار قازاننجايا قدر، دوشونجه هوررיתי و فاليتي او قدر مهودلاشيب تزييق آلتينا آينا بيلمه دي. محض توركچولوگ فيكري نين ايكنيجي فال دؤورو ده بو زامانا تسادوف ائدير .

سولئيمان پاشا

ابدولزيزين تاختدان ائنديريلمه سي زاماني حربي مکتبلر نازيري اولان سولئيمان پاشا، بو دؤورده تورك ميلليتچيليگي فيكرينه خيدمت ائتميش اونملي اداملارداندير. سولئيمان پاشانين بيرينجي دؤورده كي فاليتينه داير معلومات الده ائده بيلمه ديم. پاشا 1838-جي ايلده دوغولموش اولدوغونا گوره، ايلك دؤورده اوزونو هله گؤسترمه ميش اولماسي احتمال ائديله بيلر . سولئيمان پاشانين توركچولوگو، عومومينله تحصيل و تعليم ساهاه سينده اونملي خيدمتلري " جمعيتي-تدريسيسيئي-ايسلامييه " عوضولوگونده، خصوصن عسگري مکتبلر نازيرليگينده گورولموشدور. ابدولزيز دؤورونده عسگري مکتبلر نازيري، يالنيز حربي مکتبلره دنيل، بونلارا طلبه يئتيشديرن عسگري ليتسئيلره ده، عسگري روشديبيه لره ده (ورتا مکتب) باخاردي. سولئيمان پاشانين نازيرليگي زامانيندا، عسگري مکتبلر نازيرليگي، مولكيبه مکتبلري نازيرليگي دئمك اولان معاريف نازيرليگي درجه سينده اهميته ماليكدي . سولئيمان پاشا حربي مکتبلر اوچون بير نئچه كيتاب يازميشدير: " مباني-اول اينشا " ، (يكي جيلد) " كبير ايلميهال " ، " ساغير ايلميهال " ، " صرفي-توركي " و " تاريخي-عالم " . " ساغير ايلميهال " ايني من هله روشديبيه ده ايكن درس كيمي اوخوموش و ازبرله ميشديم. بو كيجيك " ايلميهال " (شريت درسليگي -آ.ك.) چوخ آچيق و ساده بير توركجه ايله يازيلميشدير. بو كيتابچادا عربجه، عجمه كليمه و ايفاده لردن چكينيلميشدير. مثلن، " آلاهو-تالا " ني تعريف اندركن: " بيردير، اونون هئچ اورتاغي، يارديمچيسي و بنزري يوخدور، دونيادا گوردويوموز و بيلديگيميز شئيلردن هئچ بير شئي اونا بنزه مز... آنادان، بابادان، اوغولدان، قيزدان، قاريدان، يوخودان، ياتماقدان، يئمكدن، ايچمه دن، گولمه دن، آغلامدان، سئوينمه دن، تأسوفدن اوزاقدير... " دئيير. " مباني-اول اينشا " سي ايله " صرفي-توركي " سيني آختاريب تاپا بيلمه ديم. " تاريخي-عالم " اي ايسه گوزومون اونونده دورور. حاقيندا دانيشديغيميز مثله يه داير ان اونملي اثري ده بودور. سولئيمان پاشا، ابدولزيزين سون زامانلاريندا سرسگر هوسئين اوني پاشا طرفيندن عسگري مکتبلره خاص بير عومومي تاريخ حاضيرانماسينا مأمور ائيلميشدير. بو مأموريتيني يئرینه يئتيرمك اوچوندور كي، آدي كئچن " تاريخي-عالم " اي يازماغا باشلاميشدير. پلاني گئنيش توتولان بو اثرين " ايلك چاغ " بؤلومو تاماملانيب طلبه لره پايلانميش و اوخودولموشسا دا، " اورتا چاغ " و " يئني چاغ " بؤلومونو يازماغا وخت تاپمادان، سولئيمان پاشا اولموشدور. " تاريخي-عالم " اين " ايلك چاغ " قيسي 1876-جي ايلده، يني و موراد زامانيندا باسيلميش و يايينلانميشدير. " تاريخي-عالم " ابي ابدولهميد دؤورونده ياساق كيتابلاردان سايلديغي اوچون، مؤوجود نوسخه لري حربيه مکتبي متبه سي كيتاب انبارينا آتيلميش و اوزون مودت اورادا ياتيب قالميشدير .

ايي مشروطيت دؤورونده حربييه مکتبي نازيري اولان توفيق پاشا كي، سولئيمان پاشا مرحومون ساديق طلبه لریندن و درین حورمتکارلاریندان ایدی و سونرا عسگری ائدایلرده اوخونان " تاریخی-عوثمانی " سینی ده اوستادیندان آلدیگی تورکچولوک روحونو بوسبوتون ایتیرمیه رک یازا بیلیمیشدیر. " تاریخی-عالم " ای چورومه یه محکوم اولاراق بوراخیلدیگی گوشه دن چیخاراق، بیرتیلیب-چوروموش بعضی صحیفه لرینی قایدایا سالاراق 1911-جی ایل تاریخینده باسدیرمیش و نشر ائتدیرمیشدیر .

بو ایکنجی نشر " تاریخی-عالم " این باشیندا یازارین یارارلاندیگی باتی و دوغو قاینقلاری گؤستریمیشدیر. قاینقلار ایچینده دئ گویقنسیین " هونلار تاریخی " و رایموندون " تاتار تاریخی " ایله ابلقازنی نین " شجرئی-تورکی " سی ده واردیر. سولئیمان پاشایا قدر دئ گوینس و رایموندان یارارلانا راق تورکجه یازیلیمیش بیر تاریخ کیتابی نین وارلیغینی بیلیریک، آنجاق موستافا جلالددین پاشا فرانسوزجا اثرینی یازارکن، دئ گوینسسه موراجیعت ائتمیشدیر .

سولئیمان پاشا " تاریخی-عالم " این اؤن سؤزونده کیتابی نین یازیلما سببلرینی آنلادارکن بئله دئیر: " عسگری مکتبلرده اوخودولماقدا اولان دونیا تاریخی خارجی دیلردن عئینن ترجمه اولوندوغو اوچون ایسلام عقیده لرینه و میلی اخلاقا قارشی اولماسی ایله برابر، اسکی چاغ قیسمی نین ده آنجاق بیر نچه قیسمی چئوریلیمیش اولدوغو اوچون، ایندییه قدر مقصده نایل اولونمامیشدیر... و اینانیلان خصوصلارا و ایسلامی قایدالارا، میلی موناسیبتلره، دوغونون اؤنملی حادیته لرینه او یغون اولماق اوزره... ترتیبینه جسارت ائتدیگیم بو کیتاب " ... " تاریخی-عالم " این موندیریجاتی نظردن کئچیریلینجه، درهال گؤزه چارپان نوقته او گونه قدرکی عنعنه نین عکسینه، تورک تاریخی نین " ایلک چاغ " قیسمینه چوخ صحیفه آیریلیمیش اولماسیدیر: حاقیقتن " فسلی-سابی " (بئددینیجی فصیل): " تاوایی تورک " 144 صحیفه نی ایشغال ائتمکده دیر کی، بوتون " ایلک چاغ " تاریخینه آیریلان صحیفه لرین 7/5-دن داها آرتیق دیر. حالبوکی " تاریخی-عالم " دن سونرا باسیلیب عوثمانلی مکتبلرینده اوخودولموش اولان " دونیا تاریخی " کیتابلاریندا اوروپا مکتبلرینده اوخودولان تاریخ کیتابلاری تقلید ائدیله رک تورکلوگون اسکی دؤورونه بوتون کیتابین تخمینی 20/1-ای نین آیریلماسی عادت اولموشدور. سولئیمان پاشا بو اؤنملی اثرینده تورکلوگون کئچمیشیندن سؤگی و سایگی ایله بهس ائدر؛ اثرده یاد و دوشمن میلترین تورکلره یؤنلندیکلری کئچکلیکلری شوبهه لی، شیددت و قبالیق ایفتیرالاری نین ترجمه اولونماسینا گرک گؤرولمه میشدیر، یازار چوخ اوزاق کئچمیشدن بری، بوتون عاصیبایا یاییلیب حؤکم ائتمیش اولان بؤیوک بیر تورک عیرقی نین وارلیغینی، اؤیونوله جک قهرمانلیقلارینی، تورک گنجلرینه اؤیرتمک و دویورماق ایسته میشدیر. " تاریخی-عالم " این بو اؤزلیکلرینه گؤره دیر کی، مرحوم موشیر سولئیمان هوسنو پاشایا، 1877-جی ایل ساواشیندا عوثمانلی تورک اوردوسونا بیر مودت باش کوماندانلیق ائتمیش اولان بو " شیپکا قهرمانی " نا تورکچولوک تاریخینده اؤنملی بیر یئر آیرماقدا ییق .

یازدیگی درس کیتابلاریندا (" ایلمهال " و " تاریخی-عالم ") دیل و تحصیل ساهاه سینده تورکچولوک گؤستریمیش اولان سولئیمان پاشانین دیگر چالیشمالاریندا دا تورکچولوک فیکری نین تاثیرینی نین گؤرونمه سی گرکدیر، آنجاق بو گون الیمیزده باشقا قاینق اولمادیگی اوچون، بو باره ده فیکیر یوروتمک صلاحیتینه صاحب دئییلیک. گؤیالپ ضیا بی، " تورکچولوگون عصاصلاری " کیتابیندا عسگری روشدییه لرده اوخودولموش اولان " اسمایی-تورکییه " کیتابینی سولئیمان پاشانین اثری اولاراق قئید ائدیر، حالبوکی الیمده موجود " اسمایی-تورکییه " اوستونده " ریزا بین اثریدیر " ، دئییه نشر ائدیلیمیشدیر. ضیا بی، سولئیمان پاشانین اوچ

دیلدن یارانان بیر دیل اولای بیلیمه جگینی آنلایاراق، بو قناعتینی " تعلیمی-ادبیاتی عوثمانيیه " آدی ایله بیر کیتاب یازان رجايزاده اکرم به یه یازدیغی " بیر مکتوب " دا آچیقجا اورتایا قویدوغونان دا بهس اندیر. بئله بیر مکتوب نشر اولونموش " تعلیمی-ادبیاتی-عوثمانيیه " یه علاوه اولونموش تقدیم یازیلاری آراسیندا مؤوجود دئییلیر .

بوخارالی شیخ سولیمان افندی

سولیمان پاشانین تورکچولوک فالیتی زامانیندا بوخارالی شیخ سولیمان افندی نین ده تورک میللیتچیلیگی یولوندا، دیل، فولکلور و پراکتیک سیاست ساهاه لرینده چالیشدیغی گؤرولور. سولیمان افندی نین بو یولدا چالیشماسینی اورتایا قویان، ایثبات ائدن منبع، مرحومون " لوغتی-جیغاتای و تورکی-عوثماني " آدی کیتابیدیر. بو کیتابین عوثماني و جیغاتای لهجلی ایله نشر و نظم حالیندا یازیلان اؤن سؤزلریندن یازارین فیکرلرینی و گوردویو بعضی ایشلری اؤیره نیریک .

شیخ افندی، جیغاتایجانی " دونیاداکی آنا دیلردن بیر " و " لیسانی-تورکی-عوثماني " نین اصلی و قاینای " ساییر. بونا دایاناراق عوثماني اولکھسینده " تعلیم و ائتینایا دیر اولدوغونو آچیقلاماغا گرک اولمادیغی " قناعتینده دیر. " لیسانی تورکی-عوثماني " ایله یازیلان اؤن سؤزونده کی بو عصاس فیکرینی " موقددیمی جیغاتای " ایندا دیگر ایفاده لرله تکرار اندیر: " بو گون عوثماني اولکھسینده ایشله دیلن لیسانی-عوثمانيیه، لیسانی-جیغاتایان، ینی ماوروننهر اولکھسینده هله ایشله نیلن دیلدن ایریلمیشدیر . "

یازار، جیغاتای دیلی ایله عوثماني دیلی نین علاقه سینی بو شکیلده تعیین ائتدیگی کیمی، ائتمولوگیا باخیمیندا عوثمانيلارین، اؤزلیکلعه عوثماني خاندانی نین تورکلورینی تصدیقله مه یه چالیشیر: " حاقیقتن، بو خاندانین سوی زنجیری سویدان-سویا تورک طایفاسینا منسوب اولوب، قایناق و چیخیش یئرلری ماوروننهر اولکھسیدیر " -دئییر . سونرا اورتا عاصیادا (ماوروننهر) اوتوران " 92 بوی اؤزبکلری نین " آدلارینی سایاراق بونلارین آنا سؤزلرینی و یوزدن آرتیق اورتا عاصییا شاعیری نین نومونه شئیرلرینی توپلادیغینی سؤیله ییر. یازارین بو چالیشمانان مقصدی، " آنا وطنده ایستیفاده اولونان دیلرین معنوی دونیالارینی موعین ائتمگی آرزولایان عوثماني ایره لی گلنلرینه و خالقینا یاراشیر بیر حدیییه " تقدیم ائتمک آمالیدیر .

نهایت، منزوم جیغاتای اؤن سؤزونده، جیغاتای دیلینی، عوثماني دیلی نین اسکی شکلی اولاراق قبول ائتمک صورتی ایله بو ایکی دیلین و دولایسی ایله ایکی تورکلوک شؤعه سی نین، ینی جیغاتای و عوثماني تورکلری نین بیرلیگینی ایدعیایا قدر ایره لیله ییر: " ایسمی، " تورکی جیغاتای لوغتی " -قدیم عوثماني لیسانیدیر " ، آدی جیغاتای تورکلرین اصلیدیر...یلاخیر . "

دیل و سوی باخیمیندا تورکلرین بیرلیگینی گورن و گؤستریمک ایسته یین اؤزبک شئخی بو بیرلیگی دیل و سوی تدقیقی ایله گؤستریمه یه و ایثباتا چالیشماقلا قالمامیش، تورکوستان تورکلری ایله عوثماني تورکلری آراسیندا حاقیقتن بعضی ایلیشکیلرین قورولماسینا دا چالیشمیشدیر .

ابدولهمید سلطنتی نین ایلمک ایللرینده -تورک-روس ساواشی زامانی اولاجاق سانیرام-بوخارالی شیخ سولیمان افندی نین " صفارتله سیاهت " ائتمیش اولدوغونو یئنه منزوم

جیغاتای اؤن سۆزوندن اؤیره نیریك: بوخارالی شئیخ، عوئمانلی پادشاهی نین ائلچیسسی سیفاتی ایله هیندی، سرهیندی، افغانیستانی، بوخارانی، خیوه نی، تورکمه نیستانی دولاشیر. تورکمنلر ائلینده سیاهتینی بیلدیرن بو بئیتی دیقئلابیقدیر :

" تورکمه نین حالینی بیر-بیر بیلدیم،
جینس و میقدارینی دفتر قیلدیم..."

شئیخ افندی، اورتا عاصیبایا هیندی یولو ایله گئئدیگی کیمی، دؤنوشو ده عئینی یوللا اولموشدور. سیاهتین نتیجه سینی بو آیدین اولمایان ایشاره لر ایفاده ائتمکده دیر:

" گله رک خیدمتیم ایفا ائتدیم،
نه یه مأمور ایسم، ایجرا ائتدیم."

ایلمده باشقا قاینق اولماماقلا برابر، شئیخ سولئیمان افندی اؤزبه کی نین تورک-روس ساواشلاریندا، عوئمانلی-تورک هؤکومتی طرفیندن، تورکستان تورک هؤکومتلرینه و تورکستان خالقینا ائلچي اولراق گؤندریلمه سی، تورکمنلرین جینس و میقدارینی دفتره کئچیرمه سی، کابیل، بوخارا امیرلری ایله دانیشماسی، نهایت ایستانبول دؤنوب وظیفه سینی تاماملاماسی- بوتون بو حادیثه لر، دوغو و باتی تورکلری نین، حیات و گله جکلری روس تهیدی آلتیندا اولارکن عیرق، نسیل و دیل بیرلیکلرینی سیاسی ساهه ده خاطرلامالاری و دویمالاری دئییه تقدیم ائدیلمیش و معنالانیرسا، چوخ خطا اولماز- ظنیندیم. دیقئلابیقدیر کی، بوخارالی شئیخ سولئیمان افندی بو سیاهتدن سونرا، جیغاتایلیلاری و عوئمانلیلاری بیر-بیری ایله آنلاشدیریب تانیشدیرماق اوچون " لوغتی-جیغاتای و تورکی-عوئمانی " سینی یازماغا و نشر ائتدیرمه یه گرک گؤرموشدور.

بوخارالی شئیخ سولئیمان افندی نین بلکه اینگیلتره هؤکومتی نین تۆوسییه سی ایله ائدیلمیش اورتا عاصیبایا سیاهتیندن پراکتیک بیر سیاسی اوغور الدهه ائدیلمه دیگی، حادیثه لرین شاهیدلیگی ایله بیلینمکده دیر. دوغروسو، بئله بیر سیاهتدن بیر سونوج چیخا بیله جگینه اومید ائتمک، بیر آز آرتیق نیکبیلاییه قابیلماقدي. او زامانلار افغان امیری اولان شیره لی خان، شئیخ سولئیمان افندییه چوخ قوناقتورلیک گؤسترمیش اولماسینا باخمیاریق، روس سییاستی نین اینانلمیش بیر طرفداری ایدی. بوخارا خانلیگی ایسه، او تاریخده فنیلن روسییانین امری و حؤکمو آلتینا گیرمیشدی. اولسا-اولسا، حاقیقتن چار هؤکومتی ایله داعواملی حرب حالیندا اولان جنگاور و جسور تورکمن قبیله لری نین فالیتینی شیددتلندیرمک مومکون اولما بیلیردی. آنجاق بو شیددتلنن فالیت ده، تونا و قافقاز جبهه لرینده عوئمانلیلارلا چارپیشان روس اوردولارینا اؤنملی بیر دیوترسیبون ماهیتینده اولما بیلمزدی.

بونولا برابر، اورتا عاصیبایا سیاهتیندن عوئمانلی هؤکومتی ممنوعن قالمیش اولاجاق کی، شئیخ سولئیمان افندی، ایستانبول دؤنوج موکافتالاندیریلماغا لاییق گؤرولموشدور:

" بوندا (یستانبولدا) بعضی یئرله ازا اولدوم،
فخری خیدمتلره ساهپا اولدوم..."

-دنيير. و گنرچكدن قاضي عثمان پاشايا ايفتيخار فيلنجيني گنيرن ماجارلارا تشككور اوچون ماجارستانا گوندريلميش هنيئله سولئيمان افندي ده مأمور انديلميشدير. اورتا عاصيادا اصيل وطنداشلاريني، دوغو توركلريني زيارت انتميش اولان اوزبك شئيخي، توران عيرقينه منسوب اولدوغو حالدا عيرقي توپولووقدان اوزاق قالميش ان باتيداكي عيرقداشلاري نين وطنينه ده گوندريلميش و شئيخين اورتا عاصيالي اولماسي ماجارلار ايچينده ايريجا بير تاثير بوراخميشدير:

" جومله سي بير-بير گليب ال اويدو؛
 " تورك " ديهه آقيشلا قيامت قويدو.
 اسكي عثمانلي ليساني دنرلر،
 جيغاتاي-توركي زباني دنرلر،
 عاصيادان گليشيم آنلاديلار،
 جيغاتاي بيلديگيمي دينله ديلىر:
 چوخ كلامي جومله سي ديله ديلىر؛
 بول لوغاتلا مشورت ائيله ديلىر. "

" لوغتي-جيغاتاي و توركي-عثماني " اؤن سوزلريندن چيخارديغيميز بوتون بو حاديئه لر، شئيخ سولئيمان افنديده، غنيري-موعين شكيلده اولسا دا، " بوتون توركلوك " فيكري نين وارليغيني گؤسترديگي كيمي، ايستانبولدا بعضي توپولووقلارين، حئي هوكونمدين بو فيكىردن پراكتيك سياست ساھه سينده يارارلانمايا چالشميش اولدوغونو گؤسترمكه دير

احمد ميدهت افندي

احمد ميدهت افندي ده بو دؤورون توركچو يازارلاري سيراسيندا سايقاق دوغرو اولور - ظنينديم. بو حددينن چوخ يازيلارين مؤلفي و يازيلاريندا عئيني قايله ني دوزنلي سوردورمه يهن عثمانلي يازاريني توركچولر آراسيندا تقديم انتمه ميزه اعتيراض ائدنلر اولاييلر... فقط ديلىنده، اولوبوندا فنيلن ان چوخ توركچولوك ائدن و بو مسله كي نده اصلا شاشيريب-سوروشمه يهن ايلك عثمانلي يازاري، احمد ميدهت افنديدير دنسك، بيلميرم خطا انتميش اولاريقي؟ ميلليت فيكري نين اونسورلريندن بيريسي ده خالقچيلىق (دئموكراتليقيدير). او زامانلار، ستروكتور و اولوب دئموكراتليغيندا ميدهت افندي ايله ياريشمايا چيخيب، اونو كئجه جك هانسي يازاريميز واردير؟ احمد ميدهت افندي نين ياپي و اولوب باخيميدان توركچولوگونو داها اؤنجه ايديعا انتميش و ايتباتا چالشميشديق: " ميدهت، كامال و آركاداشلاريندان داها آچيqliقلا آروپا مدنيتيني، سون يوزيلين آروپا مدنيتينده ان اؤنملي مؤوقنلردن بيريني توتان ميلليت فيكريني آنلاميشدي. بو آنلايش ديگر بعضي سببلرله برابر، ميدهت دي خالقا، موحيطيميزين نانكور بير تعبير ايله آوما، داها دوغروسو، توركچولويه سؤوق ائندي. بو گونكو آروپا مدنيتي نين روحو، ائلم و معرفتي، سنائي و ادبياتي خالقا مال انتمكدير (دئموكراسي). احمد ميدهت افندي، محض اصيل بو روحو كشف انتميشدي و بوتون حياتيني كشف اننديگي بو عصاصين تطبيقينه صرف ائندي. "

احمد ميدهت افندي نين دييله خالقچيلىق يؤوندن ميلليت فيكريني آنلاميش اولدوغونا اينانساق دا، تنزيMAT دؤورونون موجود و يا وجودا گنيريلمه سيني مومكون سانديغي " عثمانلي ميلليني

نين " ماهيتي اعتباري ايله ميلليت فيكرينه اويغون اولماديغيني، ابدولهميدين سلطنتي نين ايلك آنلاريندا هله درك انده بيلمه ميش اولدوغونا دا شوبهه ميز يوخدور. باخماياراق كي، احمد ميدهد افندي، اوزونه او قدر دوشمن قازانديران، مشهور " اوسسي-اينقيلاب " ايندا، " ميللتي-عوثمانيه " نين سانكي ايدنولوقو اولموش، او خيالن نظر بيه سيني قورماغا چالشميشدير: احمد ميدهد افنديه گوره، " بير ميلتي-جديدي-عوثمانيه " واردير؛ " عوثمانليق حاضيردا حؤكمدار اولان پادشاه تاي اولماغي اصيل سياست اولاراق قبول ائتمكدن عيبارتدير ". بو منسوبيت اوچون هانسي دينده، هانسي مذهبده، هانسي ميلليت و قوميتده اولور لارسا اولسونلار، هنج بير انگل يوخدور.

افندي نين بو گوروشو، بئله حساب ائدير يك كي، زامانين كئچمه سي ايله حاديه لر ين " عوثمانلي ميللتي تئوريسي " ني آرديجيل تكذيب ائتمه سي نتيجه سينده دييشميش و ابدولهميد دؤورونون اورتالاريندا افندي، سياستن اسلامچيلىق و توركچولوك فيكرينه مئيل گؤستر ميشدير. اثرلري تورك عالمي نين هر طرفينه ياييلاراق چوخ اوخونان و تورك عالمي نين دؤرد طرفيندن ايستانبول گلميش و يا اوغراميش تورك آيدينلاري ايله فيكير موباديله سي ائتمكدن ذوق آلان احمد ميدهد افندي نين بوتون توركلوك فيكري ايله ده ذهني نين اوغراماميش اولماسي، قبول ائديله بيلمز. فقط بو زامانلاردا يايملانميش اثرلريندن بئله بير فيكرين دليليني تاپيب گؤستر مك آسان دئييلدير.

بو قدر كي، ايکينجي يونان حربي اؤنجه سينده، يني 1806-جي و 1807-جي ايللره دوغرو آدلاري ائشيديلمه يه باشلايان اوچونجو دؤور توركچولري نين، احمد ميدهد افندي ايله توركيات مئله لري باره ده خيالي موزاكيره لر آپاريب، افندي نين مصلحتلريندن فيض آلدقلاريني دقيق سايا بيلريك. قيساساسي، احمد ميدهد افندي نين ميلليت حاقينداكي دوشونجه سي، اينكيشاف انده رك، نهايت، توركچولويه گليب چاتميشدير. ايکينجي مشروطيت اينقيلابيندان بير مودت سونرا (1908) اونولا ايلك دفعه تانيس اولدوغوم زامان، " خاجئي-اول " ايميزي، پئداقوژي، ديل، تاريخ و ايلاهيات ساهاه لر ينده تاماميله توركچو گورموشدوم.

احمد جنودت پاشا

ان گوركملي شخصيتلري سولئيمان پاشا، شئخ سولئيمان افندي و احمد افندي عيبارت اولان توركچولوك هر كاتي نين بو ايکينجي فال دؤورونده، احمد جنودت پاشانين دا هنج اولمازسا، ديل و سياست بؤنلريندن توركچولوك و " بوتون توركچولوك " له باغلي بعضي گوروشلريني خاطر لاتماق بير نؤقسان اولاردي.

عوثمانلي توركلوگونون خيخ يوزيلين سون روبونده كسكين ذكاسي، هوقوق، تاريخ و ديل ساهاه لر ينده گئنيش بيلگيسي و حدسيز چالشماسي ايله اوزونو گؤستر ن بو فقيه (فيقه بيلگيني) و عالم پاشاسيني، هوقوق، ديل، تاريخ و سياسته، تورك ميللتي فيكرينه تامام طرفدار و مودافيعه چي دنيه قبول ائتمك دوغرو اولماز؛ انجاق توركچولوك فيكرينه ايلگيسيز و يا دوشمن اولدوغونو ساماق دا سهودير.

احمد جنودت پاشا، اسلام فيقهيني بير قدر توركلشدير ميشدير، دئييلمي؟ " قيساسي-انبييا " سي ايله ديله توركچولويه گئر چكدن خيدمت ائتديكي اينكار اولونا بيلرمي؟ " تاريخي-جنودت " ده اصيل فيكري، احمد افندينيكي كي مي عوثمانليق اولماقلا برابر توركلويه، تورك عيرقينه، عيرقه، اوز ايفاده سي ايله " جينسيته " اؤنم وئر ميرمي؟

عوثمانلي تاريخي نين بعضي اؤنملي اولايلاريني اچيقلاماق اوچون ايره لي سورديو
گوروشلرده سياسي باخيمدان جينسيته وئردیگی دیر اچيقدير؛ مثلن، روسيائين کریمی ایستيلاسي
موناسیبتی ایله قانوني-سولئیماندان اعتیبارن آلمان سفرلری ایله آرتیق مشغول اولماغي تنقید انده
رک دئییر کی: "...ماجاریستان و خورواتییا فتحی ایله مشغول اولماقدانسا، بو ایکی عیالتین
(کازان و هشرخان خانلیقلاری نین توتولماسی و موحافیظ اسی دؤولتی-عالی طرفیندن داها
فایدالی و یاوز سولطان سلیمین یوخاریدا اچیقلانان مسله کی نه داها او یغوندو؛ چونکی قافقاز،
هشرخان و کازان اهالیسی ایله آئیندیگی تقدیرده یاخینلیق، سوی بیرلیگی و چوخوندا دین و
مذهب بیرلیگی اولماسی سببی ایله، طبیعتیله... عوثمانلییا قاتیلیمیش ساییلار دیلار. او دورودا
کریم دا دیگر عوثمانلی عیالتلری شکلینه گیرردی. هشرخان و کازان واسیطه سی ایله بؤیوک
تاتاریستان طرفلرینده ده عوثمانلی دؤولتی نین نوفوزو کئچرلی اولاردی.. "

عوثمانلی میللیییتی، ایسلام بیرلیگی وه تورکچولوک

ایندییه قدر تورک میللیتچیلیگی فیکری نین باتی (وسمانلی) تورکلری ایچینده 1865-1870 و
1876-1880 ایللرینده داها چوخ گورونوبونو اولایلارین رهبرلیگی ایله گوردوک و مو عین
انتدیك. و بونلارین مو عین ایللرده، دیگر ایللره نیسبتن داها چوخ ایشلنمیش اولماسی نین
سببلرینی ده اچیقلاماغا چالیشدیق. عوثمانلی اؤلكهسی تورکلرینه تورک میللیتچیلیگی فیکری نین
هارالاردان و هانسی یوللارلا گلیمیش اولماسی احتیمالینا دایر ده بعضی فیکرلر ایره لی
سوردوک. آنجاق " عوثمانلی ایمپراتورلوغو ایچینده اکثریتی تشکیل ائدن تورکلرین ایری بیر
میلت حالیندا تشکیلاتلانمالارینی اینکیشاف ائتدیرمک و یئتیشدیرمک احتیاجی هانسی
ایقتیصادی، سوسیال و سیاسی شرطلرین تزییقی نتیجه سینده مئیدانا گلیمیشدیر؟ " مثله سینی
اینجله مه یه هله گیریشمه دیک.

بو مثله نین لازیمی سوییه ده هلا ائدیلمه سی اوچون اؤنجه الیمیزده یئترلی قایناق اولمادیغینی
اعتیراف ائتمک لازیمدیر: عوثمانلی ایمپراتورلوغونون خویبی یوزیللیگین سونلاری ایله خیخ
یوزیل باشلارینداکی ایقتیصادی و سوسیال دورومو جیدی بیر شکیلده اینجلنمه بیب، بو اینجله مه
نین نتیجه سی اورتایا قویولمامیشدیر. عوثمانلی ایمپراتورلوغونون بیر آز ایچ سییاست و ایداره
سی داها چوخ -آنجاق خاریجدن باخیملاق اوزره- خاریجی سیاسی ایلیشکیلری معلوموموز دور.
بونا گوره، ایقتیصادی و سوسیال تجروبه لرین تاثیرلرینی آراشدیرماغا قالمایاراق، یالینز
سیاسی و دیپلوماتیک عامیللری گوز اؤنونه کتیره بیلریک:

یونانلرین، سئربلرین، افلاک و بوغدان اولاهلارینین باغیمسیزلیق قازانیب عوثمانلی
اؤلكه سیندن ایریلمالاری، عوثمانلی تبه سی اولاراق قالان روملارین موسلمان و تورکلره
دوشمنچیلیکلری، خریستیان عربلرین، بولقارلارین، حئی اثرمنیلرین بئله باغیمسیزلیق فیکری
ایله قیملدانمالاری خریستیان عوثمانلی تبه سی نین میلی موسقیلیک قازانمالاری خئیرینه
بوتون اروپا خریستیان دؤولتلری نین داعواملی موداخیله لری، بوتون بو حادیته لر خیخ یوزیل
اورتالاریندا موسلمان و تورک عوثمانلیلارا آرتیق خریستیانلارلا برابر یاشایا بیلمگین چوخ
چتین اولدوغونو چوخ اچیق گؤستریمیشدیر. بو سیاسی و دیپلوماتیک دوروم قارشیسیندا،
عومومیتله، موسلمان عوثمانلیلار دینی بیرلیگین اهمیتی داها چوخ دویموش و درک
ائتمیشدیلرسه ده، سیاسی حادیته لرین درینلیکلرینه باخیشلارینی ائتدیره بیلنلر بو بیرلیگین بئله
یئترلی اولمادیغینی، قطعی اولماسا دا البتته، آنلامیشدیلار؛ تورکلرین ایمپراتورلوқта حاکیمییتی

قوروييا بيلمه لري نين، حؤكمدار خانداني نين دا منسوب اولدوغو تورك ميللتي نين گوچلو و اينكيشاف انتميش اولماسينا باغلي اولدوغونو، البته، سنزميشديلر.

بونولا برابر، ايمپئراتورلوغون پارچالانماسينا قارشي قويماق اوچون باش وورولماق ايسته نيلن ايلك سياسي چاره، توركلوگون قوووتلنديريلمه سي اولماميشديلر. توركون قوووتينه تامامن گووه نيلمه ديگيندنديرمي، يوخسا اوروپا دؤولتاريندن بعضيلري نين، خصوصيله فرانساي ايمپئراتورلوغونون خئييرخاه گؤرونن تئوسيبه لرينه آرتيق گووه نيلمه ديگيندنميدير، ندير، توركون حاكيميتينه تورك اولمايانلاري، خصوصن موسلمان اولمايانلاري برابر اولاراق قاتاراق، عوئمانلي دؤولتيني بيرليكه ايداره ائتمك صورتني ايله داغيلما بؤهراني نين اونونون آينا بيله جگينه اوميد باغلانيلميشديلر. عوئمانلي دؤولتنده تنزيمات و اي مشروطيت دؤورلري نين ايچ و ديش سيياستينه حاكيم اولان، بو عوئمانلي اونسورلري نين هاميسيني سيياست و ايداره يه تامام و برابر اولاراق قاتماق فيكريدير. تورك اونسورونون ايقتيصادي و سوسيال يوندن كيفايت قدر اينكيشاف ائتمه ميش اولماسي، خريستيان اونسورلرين ايسه آرتيق باغيمسيزليق آماللاري ايله تامامن دولو اولماسي، بو فيكرين گئرچكلشديريلمه سي يولوندا صرف انديلن چاليشمادان گؤزلنن نتيجه لرين الدهه ائديلمه سينه انگل اولموشدور. بونولا برابر، " عوئمانلي ميللتي " سيياستي ايله توركلري تورك اولمايان موسلمان اونسورلرين قوووتينه " ايسلام بيرليگي " واسيطه سي ايله دايانديرماق سيياستيندن ايلك و ايكنجي دؤور توركچولري، بير نؤو اؤزلريني قورتارا بيلمه ميشديلر؛ احمد و نفيق، مستافا جالالدين و سولئيمان پاشالار كيمي توركچولوكري شوورلو و آيدين شخصلر بئله، سيياستده " عوئمانلي ميللتي " و " ايسلام بيرليگي " قايله لرينه اؤنم وئرمدكه ديرلر. قيساسي، بو ايكي دؤورده سياسي توركچولوك، هله " عوئمانلي ميللتي " و " ايسلام بيرليگي " سيياستي ايله قاريشميش شكيلده دير.

شئيخ جمالالدين افقاني

باتي (وسمانلي) توركلري ايچينده علامتيريني گؤردويوموز تورك ميللتيچيليگي نين سياسي قايله سي، هر شئيدن اول، عوئمانلي ايمپئراتورلوغونون بوتونلوك و باغيمسيزليغي نين قورونماسينا خيدمتدي؛ بو قايله خصوصن مستافا جالالدين پاشانين و سولئيمان پاشانين اثرلرينده آچيقجا سئچيلير. عوئمانلي توركلري، خوييي يوزيلدن اعتييارن سارسيلان سلطنتلريني بوسبوتون بيخيلماقدان قوروييا بيلمك اوچون " تنزيمات " ايله " عوئمانلي ميللتي " مئيدانا گئيرمه يه چاليشديقلاري كيمي، تجروبه نين اوغورلو اولماديغيني گؤرن بعضي عوئمانلي موفككيرلري ده يا دينه، ايسلاميته، يا توركلويه، رئال بير ميللتيه داياناراق مقصده نايل اولماغين مومكون اولاي بيله جگيني دوشونموشدولر. عوئمانليليقتا سياسي باخيمدان بئله بير قايناغا باغلانماسي مومكون اولان ميللتيچيليك، عاصيبانين اورتالاريندا اورتايا چيخان بوتون ايسلام عالمينه فيكري تائيري اولان بير شخصين دوشونجه سينه گؤره، داها گئنيش و عومومي بير ايستگين الدهه ائديلمه سيني تمين ائدن اؤنملي بير واسيطه اولور. بهس ائتمك ايسته ديگيميز شخص، شئيخ جمالالدين افقانيدير. بو مشهور شئيخ، بوتون ايسلام عالمي نين ياشايا بيلمه سي اوچون موسلمان ميلتارين ميللي شوورا صاحيب اولمالاري گرگينه اينانميشديلر. افقاني، ايسلام عالمي نين هر طرفينه دوشونجه لري ايله، سؤزلري ايله، ايشلري ايله چوخ بركتلي توخوملار ساچميش و باتي توركلوگونده اولدوغو كيمي قوزئي توركلوگونده ده ميلليت فيكري نين اينكيشافينا خيدمت ائتميشديلر.

يا ايراندا، ياخود افقانيستاندا 1836-جي ايل تاريخينده دوغولوب، 1897-جي ايلده ايستانبولدا اولن شئيخ جمالالدين نين ترمومئي-حالي روايتلرله دولودور. نسلن هانسي موسلمان قؤومونه

منسوب اولدوغونو قطعي اولاراق بيلميريك: بير كيتابچانين عربجه ترجمه سینه اون سوز اولاراق يازيلميش بيوقرافياسيندا شئخين نسلن عرب اولدوغو، حتى هوسئين ايبن الي ايبن ابو طاليب سولاله سيندن اولدوغو قنيد ائديلمکده دير. فقط پئيغمبر او اولاديندان اولماق ايديعاسي، ايسلام عالمينده او قدر ياييلميشدير كي، بئله بير ايديعا اينساندا درهال و دايم شوبهه و ترددود هيسسلي او يانديرير. شئخ جمالدين افقاني نين ايتانبولدا اولارکن يولداشلارينا اصلا تورک اولدوغونو سؤيله مه سي بو شوبهه و ترددودو طبيعتيله آرتيرير. دوغولدوغو يئر ده موباحيسه ليدير؛ افقاني سويادين باخيب کابيل اترافيندا دوغولموش اولدوغونو قبول ائدرسک بئله، بو دوروم قؤوميتيني موعينلشديرمکده بيزه بير ايپوجو وئر بيلمز: اصلا افقان، فارس، تورک و يا عرب اولماسي مومکوندور. يالنيز بو قطعيدير كي، شئخ جمالدين افقاني عربجه، فارسجا و تورکجه ني ياخشي دانيشيردي. اثرلري نين چوخونو فارسجا و عربجه يازميشدير. ايسلام عالمي نين هر طرفينده دولاشراق درس، اويود و ريساله حاليندا فيکيرلريني بيان و تلقين ائدن دوغو ايله ايلگيلي اروپا بؤيوک دؤولتلي نين مرکز لرینده فيکيرلريني قبول ائديرمه يه و بعضي سياسي کومبينزونلار ائتمه يه چالیشان بو سياح عاليم و سياسييه فيلان و يا فيلان قؤومدندير، دئمه يه منجه گرک يوخدور. باتيليلارين " اون گراندئ ائورويئن " دئديکلري کيمي، بيز ده شئخ جمالدينه " بؤيوک بير موسلمان " و يا " بؤيوک بير دوغولو " دئييب کچه بيليرک. بو بؤيوک دوغولونون فاليت قايه سي، حتى حيات قايه سي، دوغو ايسلاميتي نين گنريله مه و چوکوش سبيلري ايله بو چوکوشون اونونو آلا بيله جک چاره لري آراماق، تايماق و تطبيق ائتمه يه چاليشماقدي. آراشديرمالاري آراسيندا موسلمانلارين عيرقي مثله لره و عيرقي بيرلييه اونم وئر مه ميش اولمالاري نين، گنريله مه و چوکمه لري نين سبيلريندن اولدوغونا قناعت گتيرميشدير؛ و بوندان دولايي موسلمان قؤوملرينه، عيرقه، ميلليت، اؤز ايفاده سي ايله " جينسيت " اونم وئر مه لريني تئوسيبه ائتميشدير. دئمک اولار كي، شئخ جمالدين افقاني، ايسلام عالمي نين ياشايا بيلمه سيني، اينکيشافيني، موسلمان قؤوملري نين شورلو ميللتيچي اولمالارينا و ميللتلري (جينسيتلري) داخيلينده ايره ليله ييب اينکيشاف ائتمه لرينه باغلي گؤروردو. شئخين بو گؤروشونو ايثبات ائدن ايکي شاهيده صاحيبک: بيرنجيسي " مقالاتي- جماليبه " آدي ايله فارسجا اولاراق هينديستاندا يايينلانان توپلانميش مقاله لریندن " وحدتي- جينسييه فلسفه سي " و " ايتيهادي-ايسانين ماهيتي-حاقيقيبه سي " آدلي مقاله سيدير، ايکينجيسي ميللي تورک شاعيري ممد امين به يه تئوسيبه لریدير.

تورکجه ترجمه سي " تورک يوردو " ندا يايينلاميش اولان " وحدتي-جينسييه فلسفه سي " نين تئزي بودور: " جينسيت (يني ميلليت) خاريجينده خوشختليک يوخدور. ديلسيز جينسيت اولماز، بوتون طبقه لرین و سينفلرين ايفاده و ايتيفاده سيني تمين ائتمگينجه بير ديل مئيدانا گلמש اولماز. " شئخين دوشوندويونه گور: " اينسانلار آراسيندا قاپسامي گننیش اولوب بير چوخ فردي بير-بيرينه باغلي ائدن ايکي باغ واردير: بير ديل بيرليگي-ديگر بير ايفاده ايله جينس بيرليگي، ايکينجيسي دين. ديل بيرليگي نين، يني جينس بيرليگي نين (يني عيرقين، ميلليتين) دونيادا قاليجيلغي و صباتي، هنج شوبهه يوخدور كي، ديندن داها داعوامليدير. چونكي آز بير زاماندا ديشمزم. حالبوکي ايکينجيسي بئله دئييلدير: تک بير ديلده دانیشان عيرقي گؤروروک كي، مين ايلليک بير زامان اچينده، ديل بيرليگيندن عيبارت اولان جينسيتده بير پوزولما اولماديغي حالدا، ايکي-اوج دفعه دين ديشديرير. " بو عومومي ايفاده دن شئخ جمالدي نين دين بيرليگيندن چوخ جينس بيرليگينه و دولاييسي ايله " ايتيهادي-ايسلام " دان چوخ هر هانكي جينسي، يني عيرقي بير بيرلييه، مثلن، " بوتون تورکلوک " ه دير وئرديگيني آنلاميش اولوروق.

دېقتە دېر دېر كې، شۇيخ جمالددىن افقانى، جىنسىتى، ينى عىرقى آلمان فىلولوقلارى كىمى دىل بىرلىگى ايله تعريف ائدير. بو يۇندن دىله، دىل زىنگىلىگى و تمىزلىگىنه، ينى تئرمىنلرى نىن تامام اولماسىنا و عىنى زاماندا مىلتىن چىشىدىلى طبقه لرى طرفىندن آنلاشىلاچاق شكىلده اولماسىنا چوخ اۇنم وئرمىشىدېر: " موعىن بىر عىرقه منسوب اولان چىشىدىلى طبقه لرىن ايفاده و اىستىفاده سىنى تمىن ائده بىلمه يهن بىر دىل، او عىرقىن بوتونلوگونو قوروىا بىلمز... "

عىرقى نتيجه لرى تقدير ائدن عالىملرىن اىلك وظيفه لرى اۇز دىللىرى نىن گننىشلندىرىلمه سىندن عىبارتدېر... دىل مثله سىندن بهس ائدركن آنا دىلىنه اوستونلوک وئرىلمه سىنى، يىتمزسه، " اۇز دىللىرى ايله سىخ علاقه سى اولان دىگر دىللىرىن ده احتىياج و مجبورىت اولدوقجا كلمه لر آلىنمىسىنى و آرتىق باشقا چاره قالمادىغى واخت، يابانچى كلمه لردن گرکلى اولانلارى آما يولونا گنديلمه سىنى " تۇوسىبىه ائدير. " فقط موعىن كلمه لرى اۇز دىللىرى نىن كىسوه سىنه سارماق شىرطدېر؛ او قدر كى، يابانچى اولدوقلارى آنلاشىلماسىن... "

گۇرونور كى، توركچولوگون سون دۇورونده توركجه نىن اىصلاحى مقصدى ايله اورتايا آتيلان بللى-باشلى فىكىرلرىن چوخونو، قووتلى بىر سىزگى ايله يازىلان بو مقاله قىساجا اهاته ائتمكده دىر. نهايت، شۇيخ جمالددىن افقانى، " دونيادا سادت دئيه قبول اولونان بوتون خوصوصلاردا باشارىلى اولمانىن " " وحدتى-جىنسىبه " نىن، ينى مىللىتىن اىنكىشافى و يىتكىنلىشمه سى ايله مومكون اولدوغو اىنانجىندادىر.

تهلىل ائتمكده اولدوغوموز بو اۇنملى مقاله نىن اىلك قىسمى بئله عومومى ماهىتده، قىيمىتلى گۇروشلىرىن مئيدانا گلير؛ اىكىنچى قىسمى دوغرودان-دوغرويا هيندىللىره خىتابدېر. شۇيخ جمالددىن افقانى، مقاله سىنده موجرد و عومومى بىر گىرىشدىن سونرا، كونكرئت و رئال تنقىدلره، اۇيودلره كىچمىشىدېر. هيندىللىره اۇيودلرى آراسىندا اىصرارلا اوزرىنده دوردوغو نۇقته " وطنى-دىل " دندىگى اوردو دىلى نىن گننىشلندىرىلمه سى و اىنكىشافى نىن موطلق شىرط اولدوغودور. چوخ قووتلى بىر سىزگى ايله يازىلان بو مقاله نىن سون سوزلرى همىشه كى كىمى پىيغمبرانه دىر: " بعضى دار گۇروشلولرىن بو بياناتىما حىرته باخاچاقلارنى ياخشى بىلىرم؛ آنچاق زامان بو سوزلرى آچىقلايىب معنالاندىرىنجا، عاغىللى آداملار بو سوزلرىن نه قدر دوغرو اولدوغونو، البته، تصدىقلىه جكدىر. "

افقانى شۇيخىن شاعىر ممد امىن به يه سۇيله دىكلرى ده مقاله سىنده يازدىغى عىساس فىكىرلرى نىن تىبى نتيجه لرىدېر. مىللى شاعىرىمىز هله گنج اىكن جمالددى نىن نىشانتاشىنداكى اىقامتگاهىنا گنديردى. شۇيخ، شاعىره اىندى تهلىل ائتدىگىمىز مقاله سى نىن دوغرولتوسوندا بىر خىلى اۇيود و تۇوسىبىه لر ائتمىشىدېر. بو اۇيود و تۇوسىبىه لرى مىللى شاعىرىمىزدن بهس ائدركن بىر از گننىشلده رك عرض ائده جگىك.

قافقاز، كرىم وه كازان توركلرىنده مىللىيت فىكرى

تورك مىللىتى فىكرى نىن باتى (وسمانلى) توركلرى آراسىندا اىكىنچى دفعه اۇنم قازاندىغى دۇور ايله او دۇورو تقيب ائدن اىلرده، ينى 1876-1883-جو اىلرده بو فىكرىن، قافقاز، كرىم و كازان توركلرى اىچىنده اورتايا چىخدىغىنا شاھىد اولوروق. قافقاز، كرىم و كازاندا مىللىت فىكرى، اۇز چئورسل شىرطلرى نىن، ينى اولدوقلارى موحيطده كى سىياسى، سوسىيال و اىقتىسادى شراىتلىرىن و عىنى زاماندا اىستانبول و روسىياداكى فىكرى فاكوتورلارىن تاثيرى آلتىندا دوغولموشدور. اىستانبولدان گلمه فىكرى عامىللىرىن، روسلاردان گلن فىكرى عامىللىرىن اۇنده گلدىگىنى سانانلاردانام؛ روسىيادا ياشايان توركلر آراسىندا مىللىت فىكرى نىن اىلك اۇنجه

عوثمانلییا یاخینلیغی، ایستانبوللا ایلیشکیلری داها چوخ اولان قافقاز و کریمدا اوزونو گؤسترمه سی ده بونو گؤستریر. قافقاز و کریمدان میللیت، ینی تورکلوک فیکری، باشلانغیجا ایستانبولدا اولدوغو کیمی، دیگر فیکرلرله ایسلامچیلیق و یئنلیک فیکرلری ایله قاریشیق اولاراق مئیدانا چیخیر. آذربایجانلی آخوندزاده فته لی نین خیح یوزیلین اورتالارینا دوغرو اوزونو گؤسترن فیکری و ادبی فالیتیندن یوخاریدا بهس ائتمیشدیک. میرزه فته لی آچقیدان-آچیغا تورک میللیتچیلیگی فیکرینی یایمیش دئییلدیر، آنجاق کومئدیالاری ایله، حرفلرین ایصلاحي دردی ایله بو قایه یه دوغرو یوروموشدور.

روسییادا ایلك تورکجه قزنت: هسن بی زردابی نین " اکینچی " سی

آخوندزادنین اولوموندن اوچ ایل اؤنجه، ینی 1875-جی ایله یئنه آذربایجانلی بیر شخص، ملیکزاده هسن بی زردابی بوتون روسیادا ایلك تورکجه قزنت اولان هفته لیک " اکینچی " قزنتینی باکیدا نشر ائتمه یه باشلامیشدیر. هسن بی مملکتینده آنا دیلی ایله بیر آز عربجه و عجمجه اوخودوقدان سونرا، طیفلیس گیمنازیاسینی و موسکوا اونیورسیتیتتی تبییات فاکولته سینی بیتیرمیشدیر. قزنتی چیخاردیغی زامان باکی گیمنازیاسیندا طبیعت موعلیمی ایدی. طبیعتچیلیگیندن تاثیرلنه رک قزنتینه " اکینچی " آدینی قویموشدور، قزنته سینده اکینچیلییه، عومومیتله، ماددی و ایقتیصادی مثله لره چوخ اؤنم وئریردی؛ هسن بین اسل میلث تارلاسینا اکمک ایسته دیگی توخوملار ایره لیه مه و یئنلیک توخوملاریدیر. " اکینچی " 1875-دن 1877-یه قدر داعوام ائدیر. تورک-روس حربی زامانی، نشری چار هوکومتی طرفیندن یاساقلانماق صورتی ایله دایاندریلیر.

بو ایکی-اوچ ایلیک " اکینچی " کوللئکسیونو ورقلندیگنده، هسن بین ایقتیصادی، سوسیال و سیاسی حیاتا، هر شئیدن اؤنجه داروی نین کاینات حیاتیندا گوردویو " ستروگگی فور لیفی " (یاشاماق اوغروندا موباریزه -آ.ک.) دوستورونا چوخ دیر وئریدیگی و بو حاقیقتی میلتنه یاخشیجا آنلاماق ایسته دیگی گؤزه چارپیر. زردابی، " حیات اوچون موباریزه " نی " زیندگانلیق جنگی " دئییه ترجمه ائدیر و بوتون مقاله لرینده " زیندگانلیق جنگی " دئییمی داعواملی تکرارلانیر. ایستر کی، میلثی، یاخود زردابی نین دئییمی ایله " موسلمانلار " بو جنگه مغلوب اولاراق محو و پریشان اولماسینلار!...

" اکینچی " عومومیتله، سییاستدن، خصوصن سیاسی اولایلاردان آز بهس ائتمیشدیر. بونا بلکه زامانین سنزورا شرطلری الوئریشلی دئییلدیر. بونولا برابر، " اکینچی " ده سیاسی مثله لر گنتدیگجه چوخالمیشدیر؛ سون نوسخه لرینه دوغرو سیاسی مقاله لرینده تورک میللیتچیلیگی، مو عین دره جگه قدر سنزلییر: مثلن، خیو نؤمره سینده تورک دیلری نین بیرلشدیریلمه سینی نظرده توتان بیر مقاله نشر اولونموشدور (26 سئنئیابر، 1876)؛ اؤز دیلیمیزده " ائلم و ادبیات مئیدانا گتیریلمه سی " ایستگی ایله یازیلیمیش دیگر بیر مقاله ده عئینی نوسخه ده مؤوجوددور. بیر نچه نوسخه سونرا تکرارن دیل مثله سیندن بهس ائدیله رک علمین مکتبلرده، حتئ گیمنازیالاردا (ینی روس هوکومتی نین آذربایجانداکی گیمنازیالاریندا) آنا دیلی ایله (تورکجه ایل) تعلیم ائدیلمه سی ضرورتیندن بهس ائدیلمکده دیر.

تورک-روس ساواشی باشلادیقدان سونرا " اکینچی " نین ساواش خبرلرینی دوزنلی اولاراق وئرله بیلمه دیگی گؤزه چارپیر. بو خبرلر بعضی نوسخه لرده چوخ ایسه ده، بعضی نوسخه لرده یوخ دئییله جک قدر آزدیر. بو سببله هسن بی، چوخ قاپالی بیر شکیلده قزنتی نین

هورریتسزلیگیندن شیکایت اندیر. ساواش خبرلری آراسیندا عوئمانلی تورکلرینه طرفدارلیغینی اؤزونده احتیوا ائدن نوقتته لر ده یوخ دئییلدیر.

" اکیچی " ، ایلک نوسخه لریندن اعتیبارن، اوخوجو آلیغیندان شیکایتچیدیر. قوومونون اوخوماغا هوسسزلیگینه گؤره، چوخ اوزگون اولان هسن بیین قلیبندن، نهایت بنله بیر شیکایت ده چیخیر: " ائی قارداشلار، سیزین جان چکیشمنیزده بیرجه قزئتینیز کی، " اکیچی " دیر، او دا اؤلسون!... " گئرچکدن، قزئتین ایلک ایلینده 600 موشتیرسی وارمیش؛ گئت-گنده 283 اولموش، نهایت، ساواش زامانیندا 200-ه انتمیشدیر، قزئتین بو شرطلر آلتیندا یاشایا بیلیمه جگی تیبی ایدی.

اونسیزاده لر مطبوعاتی

" اکیچی " قاپانلیغی زامانلاردا (1877)، قافقاسییانین مرکز ایداره سی اولان (تیفلیس) شهرینده اونسیزاده سید و جلال قارداشلاری طرفیندن بیر متبه قورولاراق " ضیایی-قافقازییه " آدلی هفته لیک بیر قزئت نشرینه باشلانمیشدیر. اونسیزاده سید افندی، او زامانلار شیرواندا شاماخی شهری نین قازیسی (هاکیم) ایدی؛ اونسیزاده جلال بی دوغو ائلملری ایله برابر روس شهر مکتبلریندن بیریسینده روسجا اوخوموش بیر گنجدی. " ضیایی-قافقازییه " 12 ایل یاییلانمیش و یاییما باشلادیغیندان 10 ایل قدر سونرا صاحبیلری اونا " کشکول " آدلی هفته لیک بیر درگی علاوه ائتمیشدیلر. " ضیایی-قافقازییه " نین ایکی نوسخه سی کیتابخانامدا وار؛ " کشکول " او تاپماق و گؤرمک نصیب اولمادی. الیمده کی " ضیا " نوجخه لریندن، بو قزئتین قافقازدا یاشایان تورکلری دنیا دوروم و حادثه لریندن خبردار ائتمک ایسته دیگی، موسلمان و عوئمانلی مملکتلرینه آید خبرلری اؤنجه لیک وئره رک یازدیغی آنلاشیلیر؛ فقط دیل، ادبیات، تاریخ و سیاست ساهه لرینده تورک میللیتچیلیگی ایله ایلگیلندیگینه دایر بو نوسخه لرده بیر ایشاره یوخدور. " کشکول " هفته ده بیر دفعه، 30-40 صحیفه لیک بیر درگی حالیندا بنش ایل قدر داوام ائتمیشدیر. اونسیزاده جلال بیین دئیگینه گؤره، " کشکول " آذری شیوه سینی ایستانبول تورکجه سینه یاخینلاشدیرماق مقصدی ایله نشر اولونورموش؛ بو درگیده آذری، جیغاتای، نوغای و عوئمانلی شیوه لرینده تورکجه مقاله لرله، عربجه و فارسجا یازیلار نشر اولونورموش؛ حتی ابوزرییا توفیق بی مرحوملا او زامانلار ایرانین طیفلیس باش کونسولو اولان پرنس ارفوددؤوله ده مقاله یازیب " کشکول " ه گؤندریرلرمیش. بو موختالیف موسلمان دیلرینده یازیلان مقاله لری اؤزونده اهاته انده جگی اوچوندور کی، بو درگییه صاحبیلری " کشکول " آدینی وئرمیشدیلر. آذری شیوه سینی، باتی، ایستانبول تورکجه سینه یاخینلاشدیرماق قایه سینی تقیب ائتدیگی اوچون، " کشکول " و " ضیا " نین صاحب و یازارلاری نین چار هوکومتی طرفیندن تقیبلره و سورغو-سوالا معروض قالمیش اولدوقلاری دا، جلال بیین وئردیگی معلوماتلار آراسیندادیر. حتی ایکی قارداشین، سید افندی ایله جلال بیین قافقاسییانی ترک ائتمه یه مجبور اولمالاری دا، بو حادثه نین بیر نتیجه سی ایمیش.

قناعتیمه گؤره، " ضیایی-قافقازییه " و " کشکول " تورک میللیتچیلیگی فیکریندن چوخ، او زامانلار دا خصوصی بیر دیری اولان و عادتت بوتون تورکلوک قایه سینه، بیر مرحله تشکیل ائدن ایسلام بیرلیگی گؤروشونو یایمیش و مودافیعه ائتمیش اولسالار گرکدیر؛ شخصن جلال بیین خصوصی بیر مکتوبوندا منه بیلدیردیگینه گؤره، " کشکول " اون بوتون موسلمان مملکتلریندن، عوئمانلیدان، ایراندان، هیندیستاندان، تورکوستاندان، شیمالی قافقاسییادان گلن تورکجه، عربجه، عجمه مقاله لری ایچینه آلماسی بو قناعتیمین دوغولوغونو گؤستریر.

منجه، اونسيزاده لرین فاليتي نین تورک ميللېتچيلىگي ايله اصیل ايلگيسي، قاسپيرالي ايسمايلين ايلک تورکجه اثرلريني باسمىش اولماسيدير. گنرچکدن ده، ايسمايل بي روسجا بير نئجه قزئت مقاله سي يازيب نشر ائتديرديکدن و کریمدا داش باسمى ايله تورکجه بير-ايکي يارپاق قارالاديفدان سونرا، اونسيزاده لر متبه سينه اوز توتوموشدور.

بو شکیلده خيخ يوزيل سونلاريندا بوتون تورکچولوک هرکاتي نین ان اؤنملي و مرکزي سيماسي اولان قاسپيرالي ايسمايل بين حيات و فاليتينه گليب چاتميش اولدوق.

ايسمايل بي قاسپيرينسکي (قاسپيرالي): " ترجمان "

کریملي ايسمايل بين ايلک فيکري و يازيلي فاليتيندن اعتبارن، گؤروش دايره سي نین کریملا مهوردلاشمادىغي درهال گؤزه چارپير: روسجا يازيب کریمين مرکزي ايداره سي آکسجيد (سيمفئروپول) شهرينده چيخان " تاوريدا " قزئتينده حيصه -حيصه نشر ائتديرديگي مقاله لري نین هاميسينا " روسسکوي موسولمانستوو " (" روسيا موسلمانليغي ") آديني وئرميشدير.

1881-جي ايلده يايينلانان بو مقاله لرین مؤوزوسونو يالنيز کریمدا ياشايان موسلمانلار دنئيل، بوتون روسيادا ياشايان مولمانلار تشکيل ائتدير. عئيني ايلده، يئنه آکسجيدده داش باسمى ايله باسيلان تورکجه " تونفوج " (يلک چوجوق) قزئتينده ايستر ديل، ايستر مؤوزو اعتباري ايله يالنيز روسيادا ياشايان موسلمانلاري دنئيل، بير آز قاپالي بير شکیلده بوتون دونيادا تورکجه دانیشان موسلمانلاري، يني بوتون تورکلري گؤز اؤنونده جانلانديرير و بيسميلاهلا برابر، بو قزئت ده تورک-تاتارلارين ديلده بيرليگي مثله سيني اورتايا ائير، گنرچکدن هر طرفده آنلاشلا بيله جک بير تورک ديلي ايله يازار؛ يني ديل و ادبيات ساहे سينده گنرچکدن بوتون تورکچولويه باشلار.

ايسمايل بين ترجموني-حاليني، تورکلوک فيکري ايله، تورکلوک هرکاتي ايله علاقه سي اولانلارين هاميسي آز-چوخ بيليرلر -ظنينديم. بو يؤندن حيات و فاليتي نین يالنيز بير نئجه عساسلي مرحله سيني خاطر لاتماقلا كيفايتنه جگم:

1841-ده دوغولان ايسمايل بي، فؤوقلاده ياراديلميش آداملار داندير، تورکلويه بؤيوک خيدمتيني ان چوخ ياراديليشينا بورجلودور. مونتظم تحصيل دؤورو، بير-ايکي ايل اليفا و " قوران " اوخوماقدان سونرا موسکوا عسگري ائداديسينده دؤرد-بئش ايل روسجا ايکينجي درجه لي درسلي تقيب ائتمکدن عيارتدير. ميللي هيسسي، ميللي شوورو، ايلک اول روس عسگري ائداديسينده دويموشدور. و بونا سبب، بازار گونلري ائولرينده موسافير اولدوغو شخصلرله، ميللېتچي بير روس عاييلهسينده کئچن صؤحبتلرله، پانسلاويستلرين ريسلريندن کاتکوون گيريت اينقيلابي باره سينده تورکلر علئيه اينه يازديغي مقاله لر اولموشدور. بو زمان ايسمايل بي، 14- 15 ياشلاريندا ايدي. ميخايل کاتکوون موسکوا قزئتينده تورک و موسلمانلار علئيه اينه يازديغي هيجانلي مقاله لر، گنج و هرارتلي ايسمايل بي او قدر جوشدورور كي، نهايت، 1867-جي ايلين يازيندا، گيريتده كي تورکلره دؤرد-بئش ايلليک حربي ائداديده اؤيرنديگي بيلیکلرله يارديم ائتمک اوچون گيريته گنتمه يه قرار وئيرير و بير آرکاداشي ايله (موستافا ميريزا داويدويچ) برابر يولا چيخيرلار؛ فقط اودئسسادا پاسپورتسوز گميه مينمک ايسترکن ژاندارملار طرفيندن توتولوب آتا-آنالارينا تهويل وئريليرلر...

بو ماجرادان سونرا ايسمايل بي بير داها موسکوايا، عسگري ائداديه دؤنمه دي؛ کریمدا قالدي. و باخچاسارابين منگلي گيراي خاندان قالما اسکي زنجيرلي مدرسه سينده روسجا موعليمي اولدو؛ کریمدا موعيلمليگي 1871-جي ايله قدر داوام ائتدير. بو زمان ايسمايل بين تکرار

ايستانبول گنتمک و اورادا تورک عسگر و يا مأمورو اولماق هوه سي داها دا قابارير. زاتن قوهوملاريندان بيرري ايستانبولدا مأمور ايدي. ايسماييل بي ايستانبولدا ياخشى بير مأمور اولاييلمک اوچون فرانسىزجا بيلمک ضرورتينه اينانماقادير. بونا گوره، ايستانبول پاريس يولو ايله گنتمگي، يني پاريسده بير مودت قاليب فرانسىزجاني عاغيللي-باشلي اويرنديکن سونرا ايستانبول گلمگي پلانلاشديرار و 1872-جي ايلين سون باهاريندا پاريسه گنر و اورادا ايكي ايله قدر قالار. ايسماييل بين پاريسدن ان بويوک ايستيفاده سي، باتي مدني حياتيني اولدوغو کيمي- گوزلليک و چيرکينليکلري ايله، ياخشى و پيس جهتلري ايله اويرنمک، بو حياتين مين جور انگه لي و زورلوغو ايله جنگلشه-جنگلشه ياشاماق اولدو... دوغودان گلن بير يابانچي اوچون دنبل، يئرلير اوچون بنله اولدوقجا قارشىق و چتين اولان پاريس حياتيندا هله 21-22 ياشيندا اولان ايسماييل بي، تمتک، صيرف اوز گوجو ايله ايكي ايل ياشايا بيلميشدير. او زامانلار پاريسده اولان " گنج عثمانلilar " لا تانيش اولوب-اولماديغينا داير الدهه دقيق معلومات بوخدور.

1874-جو ايلده عثمانلي هؤکومتيندن مأموريت ايسته بير. بير آرايق حربيه مکتبي روسجا موعيلمليگينه تعيين انده جک اولورلار، آنجاق ايشي اوزانير. بير ايله قدر ايستانبولدا عذاب-ازيت چکديکن سونرا، نهايت ينه کریمادونور... ايسماييل بي بو بير ايل ايچينده، ايستانبولون رسمي دايره لريني چوخ دولاشدي، حاکيملر و مأمورلارلا ياخشيجا تانيش اولدو. عثمانلي متواتيني آرديجيل ايزله دي. عثمانلي دؤولتي نين ايچ ايداره اوسوللاريني، دؤولت آراسي وضعيتيني اويرندي، قيساجاسي ايستانبولو، تورکيه ني و بونلاري ايداره ائدنلري حياتدا گورموش و اينجه ميش اولدو.

ايسماييل بين ايلک يازارليغي ايستانبولدا باشلار: موسکوا و پنتربورقون بعضي روس قزنتلرينه ايستانبولدان يازديغي دوغولو رنگرله سوسلو، ياري گنرچک، ياري خيالي مکتوبلاري او قزنتلرده باسيليب چيخار.

کریمادونوکن سونرا، دورد ايله قدر موعين بير ايشله مشغول اولمادان، خصوصن ميلتداشلاري نين موختليف طبقه لري نين حيات و دوروملاريني اينجه مکه و اختيني کچيردي. و 1878-جي ايلده باخچاساراي شهرينه بله ديبيه باشکاني سنجيلدي. بله ديبيه باشکاني اولونجا، 1879-جو ايلده تورکجه بير قزنت چيخارماق اوچون ايزين ايستيه رک علاقه دار مقاملارا بير عريضة وئردی. بوتون روسيادا داها اونجه چيخيب قاپانميش " اکينچي " ايله آخساي-آخساي هله داوام ائن " ضيا " و " کشکول " دن باشقا تورکجه قزنت چيخماميشدي. ايسماييل بين عريضة سینه ردد جاوابي گلدي. بير طرفدن قزنته ايجازه آلماق ايشينه چاليشارکن، ديگر طرفدن بوخاريدا حاقيندا بهس ائتديگيميز " روسيا موسلمانليغي " مقاله لريني روسجا يازيب نشر ائتديرميشدير. بو مقاله لر، قاسپيرالي نين، او زامان، يني 1881-جي ايلده داشيديغي فيکيرلري، اوز-اوزونه اورتايا قويدوغو مثله لري، قبول ائتديگي قرارلاري اچيق بيلديرديگي کيمي، گله جکده کي دوشونجه حياتي نين دا بير نوو پروگرامي ماهيتينده دير. بو باخيمدان ايسماييل بيي آلاماق اوچون جمعي 45 صحيفه ليک ريساله اولان بو کيچيک اثر، بويوک ديره صاحب قايناقدير.

بو اثر دن اچيقجا آلاييريقي کي، ايسماييل بي بير ميليتچيدير. ايسماييل بي منسوب اولدوغو ميلتي، يانيز کرامليلار اولراق آلمير، " تورک-تاتار " آدي ايله آنيلان قوملرين هاميسيني اوز ميلتي ساير. بو باخيمدان ايسماييل بي بو آندان اعتيبارن " بوتون تورکچو " سايماقدا خطا بوخدور.

" روسيا موسلمانلاري " ، ميليتچيلىك باخيميدان اولدوقجا اؤنملي بير دورومو گورور و بو سبله يئنه عئني اؤنمده بير مثله ني اورتايا قويور: " عاصيبا و اوروپاين بير قيسمىنده ياشايان بويوك بير ميلت، تورك-تاتار ميلتي وار. بو ميلت، پارچا-پارچا، داغيني، زيف، بو ميلت ديگر ميلتلره نيسبتن ائلم و معرفتجه، زنگينلىك و مدنيتجه چوخ گنريده قالميش؛ بئله داعوام اندرسه، ياشاما قووغاسي تبيي-قانونو گرگينجه محو اولاجاق، (خاتيرلاييرسينيز كي، بو فيكيير زردايبده واردى-آي.) باشقا ميلتلر طرفيندن اولاجاق... ايسته، بو دورومون گورولمه سيندن اصيل مثله دوغور: تورك-تاتارلارين بو ز'فينه، بئله گنريده قالماسينا سبب نه؟ تورك-تاتار ميلتيني محو اولماقدان قورتارماق اوچون نه ياپمالي؟ بو اؤنملي مثله، ايسماييل بين دوشونجه و ايش حياتيندا اولونجه يه قدر كنجرلي قالاجاق و حاقيندا بهس ائتديگيميز شخص، بوتون حياتينجا بو ايكي مثله يه جاواب وئرمه يه چاليشاجاقدير. ايسماييل بين دوشونجه تاريخي، بو بويوك مثله يه موختليف زامانلاردا تاييب وئردىگي جاوابلارين تاريخيدير، ايسماييل بين اماللاري نين تاريخي -شخصي حياتي تبيي اولراق مثله داخيلينده دير - تاپديغي جاوابلاري حياتا كنجيرمك اوچون چاليشماسي نين، موباريزه سي نين تاريخيدير. بو مثله نين ايلك هلي فورماسي " روسيا موسلمانليغي " كيتابچاسيندا گورونور. بيزجه، اصيل اؤنملي اولان توركلوك گوروشو باخيميدان ايسماييل بين تاپديغي عصاصلي نوقتله لر بونلاردير:

تورك-تاتارلار اؤز مکتب و مدرسه لرینده اؤز ديپلرينده اوروپا ائلملريني و تحصيليني، صنعت و صنايئسيني اؤيرنمه ليديرلر. يالنيز مکتب و مدرسه لرله كيفايتلنميه رك، اؤز ديپلرينده كيتابلار، ريساله لر، درگيلر و قزنتلر يازيلىب يايملانمايدير. قيساجاسي، ميللي بير تورك-تاتار ادبياتي (گنئيش آنلامي ايل) مئيدانا گلمه لي ايدى. ايسماييل بي قاسپيرالي " روسيا موسلمانليغي " ني روسلاري اوركوتمه مك اوچون چوخ اوستاجا يازماق ايسته ميشسه ده، بعضي روس تنقيدچيلر، بو اثرده بوتون موسلمان توركلري باتي مدنيتي ايله قوووتلنديره رك بيرلشميش بير سياسي توپولوق مئيدانا گتيرمك و بو شكيله روسيا دوولتي نين باشينا بويوك بير بلا اچماق، يني " بوتون توركلوك " ياراتماق قايه سي نين گيزلي اولدوغونو تاييب گؤسترمه يه چاليشميشديلار.

ايسماييل بيده فيكيير و ايش- اؤز تعبيرى ايله، " نيت و عمل " ايريلمازدير: ميلت اوچون ميللي ديده داعواملي (بلي گونلرده چيخان) متبواتين گرگينه شيددتله اينانان ايسماييل بي، چوخ چاليشراق، نهايت، " ترجومان " قزنتي نين ايمتيازيني آماغي باجاردى. و 1883-جو ايلين آپرئلين 10-او گونو، بير يازارين دنديگي كيمي: " باهار گونشي ايله دونيا دير يليب چيچكلنديگي گونلرده، اوزون ايللردن بري قارلي كفنلرله اورتونوب اولو كيمي يوخولايان قوزئي توركلري نين ده ايلك بياض باهار چيچكي، " ترجومان " اچيلدي ". " ترجومان " اين ايلك گونلرده ان اؤنملي مثله سي، ميلته اؤز ديپلنده ائلم وئرمك، اوروپا ائلملريني و تحصيليني، صنعت و صنايئسيني اؤيرتمكدير. بونون اوچون ميلتين بالالارينى اوخوتماق، تئز، آسان و مودئرن ائلم اؤيرتمك ايسنتيقامتينده اوخوتماق لازيمدير. بورادان بوتون قوزئي توركلوگونه ياييلان اوسولي-جديد مکتبلري ياراندي. " اوسولي-جديد " دنبيمي عوئمانلي توركلريندن آينميشدير، بو ايفاده او زامانلار ايستانبول سوسيال حياتيندا ايسنتيفاده اولونان آنلاييشلاردان ايدى. " اوسولي-جديد " اولجه يالنيز تحصيل و تعليمه مخصوص كيمي گورونسه ده، گنت-گنده عوموميشه رك بوتون حيات طرزيني اهاته اندير. " اوسولي-جديد " اين ايستر عوئمانلي توركلري، گرکسه قوزئي توركلري آراسيندا گنرچك معناسي باتي ائلملريني، باتي تحصيل و تعليم اوسوللارينى، ياشاييش فورماسيني، باتي حيات طرزيني منيمسمك، قيسا بير ايفاده ايله " باتيلاشماق " دير. ايسماييل بي بوتون توركلوك عالمينده

اۆزلىكلە قوزئى و دوغو توركلوگونده باتىلاشمىن ان فال بىر تىلغاچچىسى اولدو. اينانيردى كي،
توركلر مىللى دىللىرىنى قىتب انئمه مك شرطى ايله باتىلاشىنجا، تورك مىلتى نىن حيات و
داعوامى تمىن اولونموش اولاجاقدير.

" ترجومان " اين، حتى " ترجومان " دان اۇنجه اونو موژدله ين بولدا چىخاردىغي " تونقوج
" ، " شفق " ، " آي " ، " بىلدىز " ، " گونش " كىمى آرديجيل اولمايان درگىلرين هامىسىندا
اىسمايىل بي قاسپىرالى " دىل " مثله سینه چوخ اۇنم وئىر، تورك دىلى نىن زنگىنلىگىنه،
اينكىشاف قابىلىتىنه، بو ديله يابانچى كلمه لر قارىشدىر ماغىن گرکسىزلىگىنه و ضررلىلىگىنه،
تورك لهجلىرى آراسىندا فرقلرين آزلىغىنا، قىساسى، عومومى بىر تورك دىلى نىن وارلىغىنا دابر
قىرخ دره دن سو گتيره رك اولجه بىر آز قاپالى، سونرالار داها اچىق شكىلده بىر چوخ مقاله
يازىر. مثلن، بىرىنچى توركجه اثرى اولان " تونقوج " اون اقمسجىده داش باسماسى ايله
اوخونا بىلميه جك قدر پىس نشر اولونان ايلك باسىمى نىن اۇن سوزو، ينى اىسمايىل بىين مىلتىنه
اۆز دىلى ايله ايلك خىتابى بئله باشلايىر: " مىلتىمىزىن اثرى اولان دىلىمىز، ادبىياتجا ايشلنمه
مىشسه ده، تحصيله و قايدالارا گله جك دىلدىر. قايت نازىك تاتار توركولرىندن، نوغاي
چىكلرىندن (جونگلرىندن)، قىرغىز و توركمن جىرلارىندان آنلاشلىير كي، اگر دىلىمىزده
اوستالىقلا كلمه اىنىب ايشله نىرسه، ايندىكىنه گۆره چوخ درجه لر پارلاق و قوللانىشلى اولور.
مورادىمىز دىلىمىزى ايره لىتمكدير "

عباره ني، هئچ دىيشدىر مه دن عىنن آلدىم. سئزورا شرطلرىندن چكىنه رك باتى و دوغو
توركجه لرىنى ساىماغا جسارت انئمىر. روسىيا ايداره سي آلتىندا اولان تورك قىيله لرى نىن
خالق ادبىياتىنى، ايشلنه جك دىلىن، عومومى تورك دىلى نىن قايناغىندان ساىير. اىسمايىل بىين،
دىل ساهه سىنده بوتون توركچولوگو محض ايلك ايشه باشلادىغي آندان اعتىبارن اچىقدىر.
اىكىنچى درگى اولان " شفق " ده -بو آدىن سىمولىك ماهىتى اچىقدىر- بىر آز دا ايره لي گنده
رك معلوم بىر توركونون كازاندا و كرىمدا نئجه سؤيلندىگىنى يازار و بو ايكى لهجه نىن
ياخىنلىغىنى اچىق اؤرنكلرله گؤستىر، عئىنى زاماندا كازان توركلرى نىن يابانچى دىللىرىندن
كلمه آملارنىنى تنقىد اندىر، اصىل مقصد روسجادان آلىنما كلمه لر ايسه ده، يئنه سئزورا
شرطلرىنى نظرده توتاراق بونو چوخ اچىق انده بىلمز.

" كازانلىلار اۆز دىللىرىنه چوواش، موردوا كلمه لرى قارىشدىر ماغا آلىشقاندىر لار. حالبوكى
آلاجا-بولاجا دىل اولماز. آلاجا-بولاجا ايش اولماز. راكى اىچه جك ايسك، اچىق-آيدىن اىچمك
گرک؛ سلام-كلام اولدوقدا " كاك پوژيواش " نه گرک؟ اوزرىنده آكچا اولدوقدا باشقاسىنا
مىننت نه گرک؟ توركجه كلمه اولدوقدا، باشقا كلمه نه گرک؟ "

بو لطيفه اولسوبوندا يازىلان مقاله، يئنه ايلك توركجه يازىلارىندان اعتىبارن تورك دىلىنى
آلاجا-بولاجالىقدان قورتارماق اىسته دىگىنى گؤستىر. بو عصاس فىكرى، اىسمايىل بي بوتون
حياتى بويو يايچاق و مودافىعه انده جكدىر. " ترجومان " اين عوئمانلى اؤلكهسىنده ان چوخ
ياىلدىغي زامانلاردا مقاله لرى نىن بىر قىسمى عوئمانلى توركجه سى نىن " آلاجا-بولاجالىغىنى
" تنقىد مؤوقئىيندىر. اىسمايىل بي بىر مقاله سىنده عوئمانلى لهجه سىنه تنقىدى ياناشاراق " منىم
آنا دىلىم داراي (درئى) دىلدىن قورولموش (جومپوسئ) دىر. " دئىيردى. بو شكىلده بلكه اولجه
اىستانبولدا اىكن اؤيرندىگى دىلى سادلىشدىر مك داواسىنى يئنه اىستانبولدا داها اچىق و شىددتله
مودافىعه انئمىش اولوردو. گؤرولمكده دىر كي، اىسمايىل بي قاسپىرالى دىل ساهه سىنده تسفىيه
چىلىك جريانى نىن بابالارىندانىر.

قاسپىرالى نىن ايدئىالارىندان بىرىسى ده، تورك قادينىنا هوررىت و كىشىلرله برابرلىك تمىن
انئمك گركللىگىدىر. بو ايدئىاسىنى دا اىصرارلا و داواملا گئرچكلىشدىر مك اىسته بىر. اونون

گوزونده ميلتين آنالاري، ميلتين بيرينجي تحصيل وئرلري قادينلاردير؛ قادينلار حياتي آنلاماياچاق اولورسا، اوشاقلاريني حيات قابيليتلي اولاراق يئتيشديره بيلمزلر. ميلتين ياريسي قادينلاردير، اونلار حيات و فاليتدن اوزاق قاليرلارسا، ميلتين حيات و فاليتي ده ياريمچيق قالير. قادين مثله سينه داير ايسمايل بين گوزل بير اثرلي واردير: " قادينلار اولكهسي " .

بوتون توركلري باتي متودلاري ايله تربيلنديرمك و آيدينلاتماق، باتي حيات طرزينه قاتاراق يابانچي كلمه لردن مومكون اولدوغو قدر تميزلنميش عومومي بير تورك ائلم و ادبيات ديليني اينكيشاف ائتديره رك قادينلاري عومومي حياتا جلب ائده رك بوتون توركلوگون ايره ليله مه سي و يئتكيلشمه سي چاره لريني دوشونن ايسمايل بين بئينينده و قلمينده خاريچدن گلن اكسلرين ده تاثيري ايله ديگر بعضي مثله لر، خصوصن موسلمان توركلرين حياتيندا چوخ درين تاثيري قطعي اولان دين مثله سي اونملي بير مؤوزو تشكيل ائدير. ايسمايل بين ايسلاما باخيشي، ميللي حياتا فايدا وئر جگي نؤفته سينده دير. خيخ يوزيلين سونلارينا دوغرو دوغو ايسلامي نين موعين يئرلرينده اوزونو گؤسترن يئنيليكچيلرين داعوالاريني مقصدينه اويغون بيلير. ايسلام، باتي مدنيتي نين مئيدانا گتيريجيلر ينددير؛ ايسلام، باتي مدنيتي نين بعضي شرطلر دايره سينده قبولونا انگل اولماز. ايسلام، قادينلارين آزادليق و برابرليگينه، حياتدا كيشيلرله ال-اله چاليشمالارينا تشويق ائديجيدير. ايسلام، موسلمان قؤوملرين مذهب آيريلقلاريني ردد ائدير... كيمي عساسلاري منيمسير؛ و " واكتي-سادت " ه دؤنوش ايديعاسي ايله اورتايا چيخان بو " يئني ايسلامليق " اي (نؤ-ايسلاميزمئ) ميلنداشلاري آراسيندا يايماغا چاليشير. بو يولداكي چاليشمانين ان موكمل نومونه سي " دارور-راحتات موسلمانلاري " ادلي گوزل هئكايه سيدير. ايسمايل بي گئتديكجه اينكيشاف ائدن و يئتكيلشن فيكيرلريني يايماق اوچون يالنيز يازي واسيطه سي ايله كيفايتلنميردي؛ هر ايل تورك دونياسي نين بير طرفينه سياهت ائده رك، عوئمانلي اولكهسيني، قافقاز، توركوستان، كازان، كاسيم و ليتواداكي تورك-تاتارلارين اميرلري، آريستوكراتلاري، عاليملري، زنگينلري و فقيرلري ايله حياتين تورك دونياسينا قويدوغو مثله لر حاقيندا فيكير موباديله سي آپايردي و چيندن آلمانيايا، قوزئي بوز دنيزيندن آفريكايا و هيند اوكنائينا قدر تورك و ايسلام عالمي نين آيدينلاري ايله عئيني مثله لر باره سينده يازيشيردي.

روسيادا 1905-جي ايل اينقيلابي باش وئريب دوشونجه و متبوات خئيلى هورريته قووشدوغو زامان، ايسمايل بي قاسپيرالي بوتون تورك ميلتي نين، بؤيوك ميلنلر آراسيندا گؤرولن حيات قووغاسيندا زردابي نين سؤزلري ايله " مغلوب، مقهور (يئنيلميش) و نابود (بوخ اولما) " اولماماسي اوچون تاپديغي چاره لرين عساسلاريني بير پرينسيپ حاليندا " ترجمان " اين باشينا علاوه ائتدي: " ديلده، فيكيرده، ايشده بيرليك! "

1905-جي ايلدن سونرا بو پرينسيپ، بير شواعر حاليندا ايفاده ائده بيلديگي بو اوچ بؤيوك عساسين اونسورلريني اينكيشاف و تطبيقه ايسمايل بي، يوخاريدا گؤسترديگيميز كيمي، 20-25 ايلدن بري، اصرار و تقيب ايله چاليشيب دوروردو. بوتون توركلرين ديلده، فيكيرده و ايشده بيرليگيني تمين ائتمك اوچون، اويانيش و آيدينلاتمادان باشقا، تورك بالالارينا مخصوص ايلك و ايكنيجي درجه لي مکتبلري بو مقصدلره گوره دوزنله مه يه چاليشميشدي. تئوسيبه ائتديگي پروقرا ما گوره، " اوسولي-جديد " ، يني آروپا طرزينده دوزنلنميش ايبتيدياي مکتبلرده تعليم محلي لهجلرله اولاجاقدى؛ آنچاق اوچ ايل قدر ايبتيدياي مکتبده اوخويانلار، موطلق " ادبي ديل " دنديگي " عومومي تورك ديليني " اؤيرنه جكلر و دوردونجو ايلدن باشلاياراق تعليم آرتيق او عومومي تورك ديلي ايله آپايريلاجاقدى.

ایسماییل بیین " ادبی دیل " و یا " عمومی تورک دیلی " دئییمی ایله ایفاده ائتمک ایسته دیگی دیل، چوخ سادلشدیریلیمیش ایستانبول تورکجه سیدیر. مکتبلرده دیل بیرلیگی ایله برابر، عئینی قایبله، " فیکیر و ایش بیرلیگی " ده اؤیره نیله جک و آشیلاناچاقدی. قاسپیرالی نین اومید و عملینه گؤره، قوزئی و دوغو تورکلوگونده بیر طرفدن مکتبلر، دیگر طرفدن متبوات، اوچونجو طرفدن خئیرییه، ائلم و ادبیات درنکلری ایله میلی یار دیملاشما قوروملاری سایه سینده " دیلده، فیکیرده، ایشده بیرلیک! " ایدئالی گئرچکله بیله جکدی...

ایسماییل بی قاسپیرالی نین میلت خیدمتینه باشلار-باشلاماز اورتایا آندیگی " باتیلیلاشماق " ، سونرا ائلان آندیگی " ایسلامی چاغداش بیر شکیلده آنلاماق " شو عاعرلاری ایله حیاتی نین سونلارینا دوغرو ایفاده سینه ایمکان تاپدیگی " دیلده، فیکیرده، ایشده بیرلیک! " پرنسیپی، بوتون تورکچولوک هرکاتی نین، دیل، ادبیات، سوسیولوگییا، حتی سیاست ساهه لرینده ایندییه قدر ایره لی سوردویو عصاصلارین هامیسینی بیرلشدیرمکده و اوزونده احتیوا ائتمکده دیر - سانیرام. سونرادان گلن تورکچولر و بوتون تورکچولر، بو عصاصلاری اینجلیه جک، آچیقلاچاق، قوووتلندیره جک و تطبیق ائده جکدیر. بونا گؤره 15 ایل قدر اول تورکلوک حاقیندا یازدیغیم بیر مقاله ده دئدیکلریمی، بورادا دا عئینی ایله تکرار ائده جگم: " ظنیمجه، بوتون تورکلوک ایدئولوگیاسینی ایلک اؤنجه مئیدانا چیخاران، اسکی کریم خانلاری نین بو گون ترک ائدیلمیش و اونودولموش، سانکی دونیادان آیری و اوزاق کیمی یاشایان کیچیک باشکندلرینده هفته ده بیر دفعه یاییملانان کیچیک بیر قزئت اولموشدور. اوتوز ایل اؤنجه باخچاسار ایدا چیخماغا باشلایان بو کیچیک قزئت " ترجومان " دیر. " ترجومان " این یازار و یایینجیسی ایسه کریم میریزالاریندان قاسپیرالی ایسماییل بیدیر. ایسماییل بی بوتون تورک عالمینی گوز اؤننده توتاراق اونا گؤره چالیشدی. " ترجومان " آ گؤره کازان تاتاری، اورتا عاصییا سارتلاری، تارانچیلار فیلان یوخدور؛ بیر دینه اینانان، بیر دیلده دانیشان تورکلر واردیر... "

15 ایل اسکیمیش بو حؤکمه ایندی یالینز بیر قئید آرتیرماق ایسته بیرم: ایسماییل بیدن اؤنجه بوتون تورکلوک قایه سینی بیر سیستئم حالیندا گئرچکدن تطبیق ائتمه یه، نظری جهندن سیستئملشدیرمه یه چالیشان هنج بیر کیمسه اولمادیغینی تکرار ائتمکله برابر، بو قایه نی، آرا-سیرا، اوزاقدان گورن کیمی اولانلارین وارلیغینا ایناندم کی، اولار دا یوخاریدا آدینی چکدیگیمیز وئفیک پاشا، شئیخ سولئیمن افندی، موستافا جالالددین پاشا کیمی باتی تورکلوگو ایچینده چالیشمیش بعضی آداملاردیر. آنجاق بونلارین هنج بیر کیملی ایسماییل بی کیمی بو فیکری آچیقلا، داعواملا و ایصرارلا تقیب، تطبیق ائتمه یه چالیشمایشلار.

قیساسی، ایسماییل بی قاسپیرالینی من " بوتون تورکچولوک " آخیمی نین مرکزی سیماسی سایمانین دوغرو اولدوغونا اینانیرام.

کازان تورکلرینده ایلک میلیتچیلیک سسی: شهابددین مرجانی

کریملی ایسماییل بیین بوتون تورک عالمینده تاثیرلی اولماسیندان دولایی، کریم تورکلری کیمی قوزئی و دوغو تورکلری ده اونا اوزلریندن ساییرلار. ایسماییل بیین آذربایجان تورکلوگو ایله ده ایلگیسی بؤیوکدور. ایستانبول تورکلری، 1904-جو ایل تاریخلرینده " ترجومان " قزئینی عادتت الدن-اله کئچه رک اوخویوردولار. ابدولهمید هؤکومتی " ترجومان " قزئینی نین سربستجه عثمانلی اولکھسی سرحدلریندن کئچمه سینه اکثرن ایزین وئرمه میشدیر. بونولا

برابر، " موللا آيباس فرانسوي نين فيرنگيستان سياهنتامه سي " ني كي سونرا " دارور-راحت
موسلمانلاري " آدي ايله نشر اولونموشدور، هله قوجا موستافا عسگري روشدييه سينده ايكن
(1888) اوخودوغومو خاطرلاييرام. قيساسي، " ترجمان " قزنتي و بئله دئمك مومكونسه،
" ترجمان " ادبياتي، سون زامانلاردا تورك دونياسينا ان چوخ ياييلان نشردير. بو قدر كي،
باشدا " ترجمان " فيكيرلرينه ان چوخ ايلگي گؤسترنلر خصوصن قوزئي و دوغو توركلري
اولموشدور.

بیر مودتن بري داوام ائدن ديني ايصلاحات جرياني ايله روس كولتورونون بلکه ده "
ترجومان " فيكيرلري نين تاثيري آلتيندا 1885-جي ايلره دوغرو كازان توركلوگونون مركزي
اولان كازان شهرينده ميليت فيكري نين تاريخ و انتتوقرافيا ساهاه سينده گوروندويونه شاهيد
اولوروق. او زامانا قدر اوزلريني صيرف موسلمان سايان و شورسوز بير شكيلده ديللرينه "
تورك ديلي " دئين كازانلار اچينده يئنيلىكچي ائلم آداملاريندان شهابدين مرجاني، تاريخي
اثرلريندن بيريسيني، " كيتابو-مستفاديل-اخبار في احوال-اي كازان " آدلي كازان تاريخيني
كازان توركجه سي ايله يازير و او اثرينده ايلك دفعه كازانلي موسلمانلارا ديندن باشقا بير ده
مىللتين وارليغيني آجي بير ديلله، سرت و آچيق ايفاده لرله خاطرلادير و ائلان ائدير. "
مستفادول-اخبار " اين بو باره ده كي مشهور جومله لري بونلاردير: " بعضيلري تاتار
اولماغي اسكيكليك سايبب او ايسمدن نيفرت ائديب " بيز تاتار دئييل، موسلمانيق! " دئيه
قووغا و موجديله ائديرلر... ائي ميسكين! دئيك كي، سه نين موسلماندان باشقا بير آديني دي
نين و ميلتين دوشمنلري بيلمه سه يدي، البته، سني " موسلمان " دئيه آيبرد ائرددي. تاتار
اولماسان، عرب و تاجيك و نوغاي دئييل، هاتاي و روس و فرانسيز، پروسسيالي و آلمان داها
دئييل، ايندي كيم اولورسان؟ "

شهابدين حضرتين ميلتینه بو هيددتلې خيتابي، كازانلارين اوز تاريخلرينه، اوز سوي و
كؤكلرينه دير و اؤنم وئرمه ديكلريني تنقيد ائتمك اوچونور: " ...تاريخ علمي نين بؤيوكلوگو و
اينسانلارين ياشايشينا ايلگيلري نين آزيغيندان قيسمتسيز و وئريمسيز اولوب، هئچ بير زامان
اولايلارين باش وئرمه سيني، ماجرالاريني بيان و ضبط ائديلميه رك جاهان عاليملري،
حؤكمدارلار و بؤيوك حاكيملر كيمي بابالاريميز، آتالاريميز و خالقميز طرفيندن بيلينميه رك
بوسوتون بيلينمليك اورتويو آلتيندا قالميش، حئي قووموموزون اكثرיתי، ازلدن بري بو يولدا
روسييا هؤكومتني نين ايداره سي آلتيندا ياشايريق -ظنينده دير و بولقار و كازان احواليندان "
شهرې-بولقار اولييالاري " و يا " عزيزلر قبري " و " خان مسجيدي " و بير شئي كؤهنه
ليكده موبالغه مقاميندا " هاو خان زامانينداكي ايش " دئمكدن باشقا هئچ بير شئي بيلميرلر و بو
سوزون آنلاميني بئله ساغلام تصور و درك ائده بيلميرلر. اوز قبيله لريندن نه قدر شؤهرتلي
حؤكمدارلارين گليب كئچديكي حاقيندا بيلگيلري يوخ "

ايستر يوخاريداي خيتاب، ايسترسه ده بو موشاهيده يازارين ميللي شور صاحبي اولدوغونو
آچيق گؤسترمكده دير. تونا بولقارلاري نين ايلك ميليتچي تاريخچيلريندن پايسي ده 1762-جي
ايله يازديغي " سلاو بولقار تاريخي " آدلي اثرينده بولقارلاري كندي ميليتلري نين آديني
تلفوز ائتمكدن چكينديكلري اوچون چوخ آجي سؤزلرله قيناير و اونلارا " ائي عاغليسيزلار!
نه اوچون اوز مىللتينين دزن چكينير، نه اوچون بولقار دئيه آدلانديريلمانيزدان اوتانير و روملارين
حيله گر سياستلرينه تاي اولورسونوز؟ " -دئيه خيتاب ائديردي.

" احوالي-كازان " و " بولقار تاريخي " يازاري ايله " سلاويان و بولقار تاريخي "
يازاري نين يوز ايله ياخين بير مودتن سونرا، آنجاق عئيني سؤزلرله خيتاب ائده رك ميلتلرينه
ميللي شور و دويغو آشيلاماغا چاليشمالاري يالنيز تسادوفدورمو؟ يوخسا، شهاب حضرت،

روسجا واسیطه سي ايله پاييسي نين اثريني اوخوموشدور مو؟ بو مثله ني شهاب حضرتين حياتي و اثرلري اوزرينده درين ارشديرمالار اپاران كازانلي گنج عاليملر هلال انئتسينلر.

شهاب حضرتين تاريخي و موعين دره جگه قدر سياسي ميلليتچيلىگي، بوتون توركلوك فيكرينه قدر يوكسلمه ميشدير: حضرتين قوزئي توركلريندن كازانليلاري چوخ آچيق و قطعي اولراق " تاتار " دئيه آدلانديرماسي بونون آچيق بير علامتي سايبلا بيلر.

شهاب حضرتين ميلليتچيلىك باخيميندان تورك ديل و ادبياتي ايله جيدي اولراق مشغول اولدوغو دا ايديعا انديله بيلمز. باخماياراق كي، حضرتين شخصي صؤحبتلرينده " سؤز آراسينا روسجا قاريشديرماقدان چكىنمك، مومكون اولدوغو قدر آنا ديليني قوروماغا چاليشماق " تؤوسيبه لريني ايره لي سوردويونو، شهري شرف افندي نقل اندير، و بو دئييلنلرين دوغرولوغونا شوبه لنمه لي هنج بير سبب يوخدور. قوزئي عاليملري و موفك كيرلري، خالقين روس آسسيميلىياسياسيندان قورونماسي اوچون دايم بو گؤروشو مودافيعه انتميشلر. انجاق روسجايا قارشى مستقيلليگيني قوروماق ايسته ديگي قوزئي توركجه سي نين دوغو دييلرينه، عربجه و عجمه يه قارشى مستقيلليگيني مودافيعه انتمك مئيلي مرجاني نين يازيلاريندان چيخاريل بيلمز. " توركجه " دئيه يازديغي اثرلري، مثلن، ايندي گوزومون قاباغيندا اولان " مستفادول اخبار " اي عرب و عجم كلمه لري ايله باشدان-باشا دولودور. شهابدين مرجاني نين اولوبو، بلكه بوخارادا چوخ قالميش اولماسينداندير؛ جيغاتاي لهجه سيني انديرير. توركجه يه انئيناسيزليغي زامانيدا بعضي تنقيدچيلرين، خصوصن قوزئي توركجه سيني ائلم و ادبيات ديلينه چئويرمه يه چوخ چاليشان قبيوم ناسيري نين هاقلي تنقيدينه معروض قالميشدير.

بونولا برابر، او زامانا قدر بوتون اسلام عالمينده قووتلي بير عنعنه اولان علمي و جيدي اثرلري عربجه يازماق قايداسيني قيرراق " مستفادول-اخبار " اي توركجه يازميش اولماسي و دوستلاريندان كيسخانوغلو هوسئين افندي نين تاتارجا قرامئر آيد اثرينه چوخ اؤنم و ئرمه سي، مرجاني نين ميللي ديلين قبيمتيني قاواميش اولدوغونو گؤسترير.

شهاب حضرت، او زامانلار، " روس تاتار دارولمولليمين " موديري كيمي كازاندا ياشايان مشهور شرقشوناس رادلوون دوستو و دارولمولليمينده ايلهيات موعلمي ايدي. رادلوو واسيطه سي ايله روس تاريخي، قديميات (سكي چاغلار تاريخي) و قوميت (نتنوقرافيا) عاليملري ايله تانيش اولدو. رادلوون تورك تاتار ديل و لهجلى حاقينداكي ارشديرما و اينجلمه لريندن خبردار اولماسي مومكون دئييلدي. حضرتين آروپا عالمي ايله تماسيندان گؤروش دايره سيني گئنيشلتميش، چاليشما طرزيني كاميلشديرميش اولماسينا حؤكم انتمك خطا اولماز.

ميلليتچيلىك شوورونون قوزئي توركلوگو ايچينده مئيدانا گلمه سينه " ترجمان " قزئتندن سونرا ايلك خيدمت ائدن اثرين " مستفادول-اخبار " و ايلك خيدمت ائدن بؤيوك آدامين شهابدين مرجاني اولدوغو اوزرينده بوتون قناعتلر بيرلشمكده دير. شهابدين مرجاني نين ميلتداشلارينا آجي-آجي خيتابي چؤلده بير نيدا كيمي قئيب اولوب گئتمه دي؛ شاگيردلري اوستادين يالنيز ديني ساهه ده يئنيليك فيكirlريني دئييل، تاريخه داينان ميلليتچيلىگيني ده داوام انتديرديلر و اينكيشاف انتديرديلر. بو شكيله قوزئي توركلوگونده خيخ يوزيلين سون روبوندن اعتبارن ميلليتچيلىك، توركلوك فيكير و هركاتلاري باشلانميش اولدو.

توركلوك شوعبه لري آراسيندا ايليشكيلر

ايلك اول ايستانبولدا باتي توركلري آراسيندا گورولن توركلولوك و بوتون توركلولوك فيكيرلري نين بير قدر سونرا قافقازبيادا آذربايجان توركلري ايچينده، داها سونرا كريم توركلري، نهايت قوزئي توركلريندن كازانلilar آراسيندا دا مئيدانا چيخديغيني گوردوك. آذربايجاندا ايلك ميليتچيلردن سايدىغيميز آخوندزاده ايله مليكزاده نين ايستانبوللا باغ و علاقه لري چوخ دئييلديرسه ده، بوتون توركلوك گوروشونو سوز، فيكير و ايشلري ايله قورماغا چاليشميش اولان كريملي ايسمايل بيبين ايستانبولدان خئيلى تاثيرلنديگينه شوبهه يوخدور. باشدا پانسلاويست كاتكولارين تاثيري ايله ميللي هيسس و شورو دويماعا باشلايان قاسپيرالي، سونرالار سولئيمان پاشالارين، شمسدين سامي بيلرين تلقينلري آلتيندا بو هيسس و شورونو اينكيشاف ائتديرميش و كاميللشديرميشدير. كازانلي شهاب حضرت، هجج زيارتي سببي ايله 1881-جي ايله ايستانبولدا اولراق جوودت و مونيف پاشالار كيمي عاليم وضعيرلرله گوروشموشدور. " ترجمان " قزئيني نشر اولوندوغو گوندن اعتيبارن مونتظم اوخويوردو: ايستانبولون وضعيتينه و دوشونجه لرينه، " ترجمان " اين مقصد و عملرينه واقيف ايدي. قيساسي، تورك ميلتچيليگي باتي (وسمانلي) توركلري آراسيندا ايكنجي دفعه فاليت گوستردىگي زامانلار قافقازبيا، كريم و كازان توركلري ايچينده ده توركلولوك فيكيرلري نين مئيدانا چيخماسي، منجه بير تسادوفون نتيجه سي دئييلدير. باتي توركلوگونه اورتايا چيخان فاليتلري ايله تورك-روس ساواشي نين و اوندان اونجه گله رك، روسيادا توركلوك و موسلمانلىق علئيه اينه بير چوخ متبوات اورقانيني دوغوران گيريت، سئرب، بولقار اينقىلابلاري نين بو حاديشه ده تاثيري اولدوغونو سانانلاردانام.

باتي توركلوگونون ميلليت فيكري نين اينكيشافيندا آذربايجان، كريم و كازان توركلوگونه تاثيري اولدوغو كيمي، سونرالاري آذربايجان، كريم، كازان توركلوگونون بو ساهه ده آديني چكديگيميز چاليشماسي دا باتي توركلوگونه تاثير ائتميشدير. يني تورك عالمي نين اينكيشاف ائتميش قيسمينده فيكير موباديله سي اول-اولا، توركلوك و بوتون توركلوك فيكير اخيمي گئيشلنميش و درينلشميشدير.

آذربايجانلي آخوندزاده يئني اليفباسيني و كومئدييالاريني ايستانبوللا گتيريب او زامانين سياست و ائلم بويوكلرينه تقديم ائتميشدير. كريملي ايسمايل بي " ترجمان " اين ايستانبولدا يايملانماسي اوچون داعواملي چاليشميشدير. قيساسي، توركلوگون موختليف شوعبه لري آراسيندا فيكري ياخينلىق واردى و بو ياخينلىق ياخين زامانلارا قدر كسيلمه دي.

توركلولويون اوچونجو فال دؤورسي

1877-جي ايل تورك-روس موحاربييه سي دؤورونده، اوندان اولكي و اوندان سونراكي ايللرده، بوخاريدا گوستردىگيميز سببلره گوره، عوئمانلي اولكهسينده هورريت هاواسي اسميشدي. فيكري فاليتلره الوئريشلي سياسي و ايداري شرطلر مئيدانا گلميشدي. آنجاق بو الوئريشلي شرطلر اوزون مودت داعوام ائتمه دي؛ 1879-جو ايلدن باشلايان ايرتيجا، گئنديكجه شيددتلنمك اوزره 1908-جي ايله قدر داعوام ائتدي. هر جور فيكري چاليشمانين آچيقجا اورتايا چيخماسينا انگل اولان دنسپوتيك و قانونسوز ايداره آنجاق 1897-1898-جي ايللرده بير آز خفيقه ين كيمي اولدو. تورك-يونان ساواشي (1897) دؤورونده عوئمانلي سوسيال حياتي، خصوصن ايستانبول آيدينلاري داها آرتيق حيات و حركت علامتي گوسترديلر. بونولا برابر،

سكسه نينجي و دوخسانينجي ايللرده هنج بير فيكير هر كاتي اولماديغيني ايديعا انتمك موبالغهي اولاردي. روس ساواشي سونراسي ايله يونان ساواشي اونجه سي آراسيندا تورك ميليتچيلىگي فيكري، عوئمانلي مملكتينده هنج ايشلنمه ميشدير - دئيه بيلمريك. شمسددين سامي بي، نجيب عاصيم بي، ولد چلبى افندي، بورسالى طاهير بي، راي ف پاشازاده، مهمد فواد بي، احمد حكمت بي، شاعير امين بي، تونالي هيلمى بي، " ايقدام " صاحيبي احمد جنودت بي، امروللاه افندي، نجيب بي كيمي توركچولوگون اوچونجو فال دوورونده، يني 1897-1900 تاريخلرينده اوزلرينه و مسلكلرينه ديقت چكىله جك مؤحترم توركچولر بو آرادا حاضيرلانميشلار و بير ميقدار اثر نشر اولونماسيندا دا باشاريلي اولموشدولار.

شمس ال دين سامي بي

فراشترلي شمس دين سامي بي، اصلا آرناووددور. فراشتر، اسكي يانيا ويلايتي نين اثرگيري سانجاغينا تابئ پر مه دي قزاسيندا ناهييه مركزي اولان بير كنددير. عصاصن، براتدان گلماش اولان فراشتر بيلري دايم عوئمانلي سلطنتي خيدمتينده اولار و سامي بيين " قاموسول-عالم " ده دئديگينه گوره، قوناقلاريندا خصوصي خوجالار توتوب، اوولادلارينا موكممل شكيله عربجه و فارسجا اوخودوردولار؛ يني بو بيلرده ائلمه دير وئرمك عنعنه سي وار ايدي. خيخ يوزيلين سون سولسو (وچه بيلريك زاماني) باشلاريندا بو عاييلهدن آرناوود ميليتچيلىگينه خيدمت ائدن، لاتين حرفلري ايله آرناوودجايا خاص اليفا دوزلدن آرناوودچولار (فراشترلي ابدول بي) چيخديغي كيمي و فيق پاشانين " لهجئي-عوئمانى " سيني اينكيشاف ائتديره رك " قاموسي-توركي " ني يازان ان اسكي توركلرله باتي توركلريني تانيش انتمك اوچون وامبئري نين نقلينه گوره " قوتادقو-بيليك " اثريني و رادلوون نقلينه گوره " اورخون آبيده لري " ني باتي توركجه سينه چئويرن تورك اولولاري اوزرينه ديقت چكه جك شكيله " قاموسول-عالم " اي يازان، قيساسي، ديل و تاريخ ساهه لرينده تورك ميليتچيلىگينه بئوك خيدمتلر ائدن شمسددين سامي بي مرحوم دا بو عاييلهدن يئتيشميشدير.

" قاموسي-فرانسوي " ، " قاموسي-توركي " ، " قاموسول-عالم " كيمي چوخ گركلي و چوخ فايدالي اثرلري داعواملي اليميزدن دوشميه رك اونا هر آن رحمت و شوكران وسيلسي اولان شمسددين سامي بيين صيرف نسلن تورك اولماماسينا گوره، توركلويه، توركچولويه ائتديگي بئوك خيدمتلري هنج بير جيدي اينجلمه مه يه داينمايان يانليش دوشونجه لرله اورتمه يه چاليشيلماملير؛ منجه فراشترلي شمسددين سامي بي اوچونجو دور توركچولوگونون بئوك سيمالارينداندير. شمسددين سامي بيين توركچولوگونو، حئي بوتون توركچولوگونو ايتبات اوچون، ديگر دليللري بير يانا بوراخراق، يالنيز " قاموسي-توركي " اون سوزونو گؤسترملك يئترليدير. تكرر-تكرر اوخونماسي چوخ فايدالي اولان بو " ايفادئي-مرام " اي اولدن آخيرا قدر بورايا داخيل انتمك ايسته ديم. مقاله ميزده نظرده توتولان اولچويه، بو ديرلي اون سوزون هاميسي سيغماديغيدان بعضي نؤفته لر اوزرينده دورماقلا كيفايتلنه جگم. عومومي اولراق دئييله بيلر كي، ديده توركچولوگ عصاصلاريندان بير چوخو " ايفادئي-مرام " دا اچيqliق و قطعيتله ايفاده اولونموشدور. سيراسي گلينجه بير طرفينده دئييلير كي: " ديليميز تورك ديليدير، ديله خاص لوغت كيتابينا دا باشقا آد دوشونمك عبئدير. ديليميزده ايشله ديلن كلمه لر ين هاميسي دا، هانسي ديلدن آليميش اولورسا اولسون، حاقيقتن ايشلنمك و بيلينمك شرطي ايله، توركجه دن سايبيلير. " شمسددين سامي به يه قدر، عوئمانليجا دئييلن ديلين تورك ديلي اولدوغونو بو قدر اچيqliق و قطعيتله ايفاده ائدن بير كيمسه ني تانيميرام.

سامي بي، تورکجه دانیشیلان یئرلرین گنیشلیگینی و چنشدیلی تورک لهجلی آراسینداکی یاخینلیغی آنلاداراق دیلده بوتون تورکچولوک ایدنیاسینی مقصد قویارکن: " دوغو تورکجه سی ایله باتی تورکجه سی آراسینداکی فرق، سانیدلیغی کیمی، ایتالیانجا ایله لاتینجا، و یا ایسپانیولجا ایله فرانسوزجا آراسیندا اولان فرق قدر، ینی هر ایکی تورکجه دن هر بیرینی دیگریندن بوسبوتون آیری و اوزباشینا بیر دیل سایاجاق درجه ده اولماییب، بو فرق آنجاق قوزئی ایله گونئی آلمانجا، و یا توسکانا ایتالیانجاسی ایله ناپولیتان ایتالیانجاسی، یاخود میسیر عربجه سی ایله مغرب عربجه سی آراسینداکی فرق درجه سینده دیر؛ و دوغو تورکجه سی ایله باتی تورکجه سی تک بیر دیلدر، ایکیسی ده تورکجه دیر " -دئییر.

بیز سامی بیین سوز زنجیرینی قویارمادان و اونون اؤن سوزوندن چیخاردیغیمیز بیر سونوج اولاراق، سون جومله سینده، بو بیر نچه کلمه نی علاوه ائده بیلریک: " بونا گوره، دوغو تورکچری ایله باتی تورکچری بیر تک میلته دیر، ایکیسی ده تورکدور. " بیر آن شوبه ائتمیرم کی، سامی بی ده بئله دوشونور. دوغو و باتی تورکلوگونو بیر تانییاریق " بوتون تورکچولوک " فیکرینی قبول ائدیردی... بونون اوچوندور کی، " بیزیم طرفیمیزدن اؤنم وئرلمه یهن و اونودولان، دوغو تورکجه سینده ایشله دیلمکده اولان خالیص تورکجه کلمه لرین، خصوصن بونلاردان گرکلی، دیرلی اولانلاری نین توپلانماسی، بو صورتله بونلارین بیزیم تورکجه یه ده قبول ائدیلمه سی ایله جانلاندیریلمالاری، یاییلمالاری (ینی ایکی لهجه نین بیرلشدیریلمه سی) خصوصونا خیدمت ائتمک باشلیجا عملیم ایکن، موجرد قؤومیت و جینسیت (یندی اولسا میللیت دئیردی) سئوگیسینی تقدیر ائده رک و گرکلی سایاراق بونلاری عربجه و فارسجا سوسلو تعبیرلردن اوستون توتاجاق کیشیلرین هله اولماسی و اکثریتین بو فیکره موخالیف اولماسی قیسمن بو خیدمتدن اوزومو محروم بوراخماغا منی مجبور ائتمیشدیر. "

نجیب عاصیم بی

عثمانلی اولکھسی نین بیر اوجوندان، ان باتیسیندان ایستانبول گلیمش شمسددین سامی بی، لوغت و دیل ساهه سینده تورکچولویه چالیشارکن، دیگر اوجوندان، ان شرقیندن گلن و اوندان گنج اولان کیلیسلی نجیب عاصیم بیین ده دیلده تورکچولوک ساهه سینده خیدمتلری گورونمه یه باشلائییر.

بالهاسانو غلو نجیب عاصیم بی میلی دویغونو ان درین هیسس ائدن عیرقی سینیفلردن بیرینده، کیلیسده 1861-جی ایله دوغولموشدور. عاییلهسی نین منسوب اولدوغو سوسیال سینیف، سپاهی بیلگی، اوندکی میلی دویغونو اجدادی نین عنعنه لری ایله قوووتلندیرمیشدی. ایلك ائدادی تحصیلنه شامدا باشلادی. بنشینجی اوردو ائدایسینه گیردی؛ و شامین او زامانلار بئله خصوصی اولان " عربلیک " موحیطی، گنج نجیبه تاثیردن اوزاق قالمادی.

نجیب عاصیم بی بیر تورک سپاهزاده سینده لایبق تحصیل و تربیه نی عسگری مکتبلردن آلیب، پیادا مولازیمی اولدو؛ آنجاق عسگری بلیکلرله کیفایتلنمیه رک، هله کیلیسده ایکن شخصی موعلملردن درس آماغا باشلامیش و ایستانبول گلیب، کولتلی عسگری ائدایسیله حربیه مکتبینه داوام ائدرکن، خصوصی درس لرینی ده بوراخمامیشدیر. نجیب عاصیم بی هله ائدادی تحصیلی ایله مشغول اولدوغو زامانلار بئله، کیتابت و ادبیات درس لرینده تورکچولویه منیل گؤستریردی: اوزونون آنلادیغینا گوره، کیتابت خوجالاری نین تورک ادبیاتینا نومونه اولاراق گؤستریدیکلری و تئوسیبیه ائتدیکلری تئلماق ترجمه سی و " روموزول هیکم "

کیمی عرب و عجمه سی تورکجه سیندن داها آرتیق قافییه لی اثرلردن خوشلانمازدي؛ صاف تورکجه یازماغا چالیشیردي.

نجیب بی، کولتلی اندادسی اویرنجیسی ایکن، ینی 1878-جی ایل تاریخلرینده احمد میدهت افندی ایله تانیس اولاراق اوندان فایدالانمایا باشلامیشدیر. حربیبیه مکتبی نین سون سینفلریندن اعتبارن میدهت افندی نین قزنتی اولان " ترجومانی-حاقیقت " ه فنی مقاله لر یازیردی. نجیب عاصیم بی تورک کلمه سینی ایلک دفعه اوزونون " تترک " کیمی یازماییب " واو " لا " تورک " یازدیغینی سؤیله بیر: " تاریخلریمیزده ائتراکی-بیدراک " یازیلدیغینی گوردویومدن و عوئمانلیلاردان بیر چوخونون تورکو تهقیر ائتدیکلرینه شاهد اولدوغومدان " تورک " او واولا یازدیم. -نییه بئله یازیرسان؟- دئییلر: - " ائتراکی-بیدراک " یازیلما سین! " دئییه جاواب وئردیم. و بابیالی جادده سینده آدیم " واولی تورک " اولدو...

نجیب عاصیم بی، 1897-جی ایللرده هر جومه گونو احمد میدهت افندی نین بیکوزداکی مولکونه گئدردی. سونرادان تورکچولوک هرکاتیندا آیریلماز یولداشی اولان ولد چلبی ایله میتهد افندی نین یالیسیندا تانیس اولدو. نجیب عاصیم بی، میتهد افندی ده، ولد چلبی افندی ده اوزونون " تورکچو ائتدیگینه " اینانیر. قطعی اولان بودور: نجیب عاصیم بی ایله ولد چلبی، بو ایکی " واو " لی تورکلر، ابدولهمید دؤورونون ان تانیمیش تورکچولری ایدیلر.

1893-جو ایل تاریخینده احمد جؤودت بی، ایستانبولدا " ایقدام " قزنتینی چیخارمایا باشلامیشدی. " ایقدام " باشلیغینا: " تورک قزنتیدیر " دئییه یازان ایلک تورکجه قزنتیدیر. زاتن

" ایقدام " این تورکچولوگو، ایلک نوسخه لریندن گوزه چارپیر: 22 ایل اؤنجه یازدیغیم " اوچ طرزی-سییاست " ده " ایقدام " این تورکچولوک اورقانی اولدوغونو قئید و تسبیت ائتمیشدیم؛

احمد جؤودت بی، قزنتی نین یازی هئیتینه نجیب عاصیم بی، ولد چلبی و امروللاه افندیلری آلمیشدی. میللتینی آچقدان-آچیغا ائلان ائتمکدن چکینه یهن بو تورک قزنتینده نجیب عاصیم بی، یولداشی ولد چلبی نین دئیگی کیمی: " اورتاق مؤوزولار ایله علمی مؤوزولو کیتابلار و لوغت فلسفه سی و سایر گئرچکلیگی معلوم اولان مؤوزولاردا یازیلار یازمیش " و یازارلیغینا " بهسه قادیر اولدوغو مثله لری او فن نین متخصصلرینه گئرچکدن بیندیرمک صورتی ایله

باشلامیش، گنت-گنده چالیشماسی نین محصوللاری آرتاراق ایسلام فاضیللری و اروپا شرقشوناسلاری آراسیندا بو گونکو صاحب اولدوغو دره جگه " چاتمیشدیر. حاقیقتن، نجیب

عاصیم بی، 1890-جی ایللرده اروپا طرفیندن تانیمیشدی؛ بیر روس شرقشوناسی نجیب بیدن بهس اندرکن دئییر کی: " نجیب عاصیم آدی اروپا ادبیاتیندا مجهول دئییلدیر. تورکییه ده

یئنی تاپیلان یازیلاری، یاخود عوئمانلیجانین آنادولو لهجلیریندن بیرینی تعریف ائدن یولدا یازیلماش مقاله لری " کئلنتی سزئملی " درگیسینده نشر اولونماقدادیر. نجیب عاصیم بی

اوزون مودت، هومتلری ایله اروپا انلم عالمی آراسیندا علاقه نی تمین ائدن یگانه عوئمانلی عالمی ایدی. پئشتی نین " کئلنتی سزئملی " سیندن باشقا پارسیین " ژورنال عاصیاتیقوی "

اینده ده نجیب عاصیم بین بعضی مقاله لری یایمیلانمیشدیر. حتی بو درگینی چیخاران فرانسیزلارین " عاصیا جمعیتی " (لا سوسیئتی عاصیاتیقوی) بیر تورک عالمینی 1895-جی

ایله عوضولری آراسینا سئچمیش و قبول ائتمیشدیر.

بالهاسانوغلو نجیب عاصیم بی، بیر طرفدن علمی اینجلمه لرله مشغول اولوب اینجلمه لری نین نتیجه لرینی عوئمانلی اولکھسینده و اروپادا نشر ائتمه یه چالیشارکن، دیگر طرفدن حربی

مکتبلرده تعلیم و تحصیل یولو ایله عسگری وظیفه سینی یئرینه یئتیرمکدن ده اوزاق قالمامیش و نهایت، عوئمانلی اوردوسوندا میرالای روتبه سینی الده ائتمیش، مشروطیتین ائلانیدن سونرا

ایستانبول اونیورسیتیتتی نین " تورک دیلی تاریخی " کافئدراسینا مودرریس تعیین

اولونموشدور. سون سئچيمده (1927) توركييه بؤيوك ميلت مجلسينه عضو سئچيلميشدير. نجيب عاصيم بين فننه، عسگرلييه، تاريخه و ديله آيد يگيرميدن آرتيق نشر اولونماميش اثرى واردير. توركچولوك باخيمندان ان ديرلي اثرلري " اورال و آلتاي ليسانلاري " ، " ان اسكي تورك يازيسي " ، " اورهون آبيده لري " و " تورك تاريخي " دير. " تورك تاريخي " حاقيندا اوزو دئبير كي: " لئون جاهونون تاريخيني " گنئيشلده رك ترجمه ائتديم. بونون سببي ده تاريخي بير ميلت اولدو غوموزو گؤستر مكدى. "

نجيب عاصيم بين توركچولويه خيدمتلري، خصوصيله ديل و تاريخ ساهاه سينده دير؛ و نجيب عاصيم بيدير كي، ايلك اونجه توركلرين ديل و تاريخ ساهاه سينده اروپا منتودلاري ايله چاليشماقدا اولدوقلاريني اوروپايا تانيتميشدير.

بوتون توركلر آراسيندا، اسكي تورك ديلينه، اسكي تورك اليفاسينا، مستقىل تورك تاريخينه توركلرين ديقيني آچيق بير شكilde ايلك چكن توركون نجيب عاصيم بي اولدو غونو ايديعا انده بيلريك.

نجيب عاصيم بي، توركلويه آيد بير نئجه اونملي اثرين " ايقدام " صاحبي طرفيندن باسليديغينا ايشاره انده رك، كئچميش مدنيتيميزين جانلناماسينا جيدي بير خيدمت ائتميشدير؛ بو دوغرولتودا اليشير نوي نين " موهاكىمتول-لوغئين " اينى، كيتابا بؤيوك تورك شاعيري نين ترجمئي-حاليني دا علاوه انده رك ولد چلي افندي ايله برابر نشر ائتديرميشدير.

" ايقدام " قزئي ايله " معلومات " درگيسينده صيرف توركجه مقاله لر يازماغا چاليشديغي كيمي، " جونك " (جونك) لردن توپلانما شاركيلا و مانيلر ده نشر ائتديردي.

نجيب عاصيم بي عثمانلي ديلي نين توركجلمه سينه چاليشديغي قدر دئييلسه بنله، دوغو موسيقيسي نين ميلليشمه سينه ده خئيلي امك صرف ائتميشدير. عثمانلي آيدينلاري آراسيندا مؤعتبر اولان دوغو موسيقيسي نين ميللي تورك موسيقيسي اولماييب، اصيل تورك موسيقيسي نين، چوبان و خالق هاوالاريندان موتيولر آيناراق، باتي موسيقي تخنيكاسي ايله ماجارلارين ائتديكي كيمي، دوزنلمه سي گركدىكي فيكريني اورتايا آتان دا نجيب عاصيم بيدير. زامانين موسيقي اوستادلاريندان سايبلان راوف يكتا بي، نجيب عاصيم بين بو فيكري علئيه اينه شيددئله چيخميشدي. بو موسيقي موباحيسه لري ابدولهميد دؤورونون سون ايللرينه تسادوف ائدير. كئچن يگيرمي، يگيرمي بنش ايل بو مئله ده كيمين هاقلي اولدو غونو گؤستره يه كيفايت ائتدي.

نجيب عاصيم بين بوتون خيدمتلري نين منجه ان ديرليسي، لئون جاهونون " عاصيبا تاريخينه گيريش " اينى، دوغو قايناقلاريندان آديغي معلوماتلا گنئيشلنديره رك ترجمه ائتميش اولماسيدير، بو كيتاب، گؤيالپين " توركچولوگون عصاصلاري " آدلي اثرينده دئديكي كيمي، " هر طرفده توركچولويه دابر مئيلر اويايديردي " ؛ تورك ميلليتچيلىگي هر كاتي نين اينكيشافيندا، اونملي فيكري عاميلردن اولدو.

عثمانليلا و بلكه بوتون توركلر ايچينده ايلك " بوتون تورك تاريخي " يازاري اولماق شرفي نجيب عاصيم بيندير.

ولد چلي

توركچولوگون ديلچيلىك علمي و ادبيات ساهاه سينده نجيب عاصيم بيدن بير آز سونرا اوزونو گؤسترن ولد چلي افندي، 1868-جي ايلده كونيا آنادان اولموشدور. شرقي ان بؤيوك شاعير، موتسووف و اخلاقچيلاريندان مؤولانا جلالدين رومي نين اون سككيزينجي گؤبكدن اولدودور. كونيا عئنه وي مدرسه تحصيلي گوردو؛ آنجاق بونولا كيفايتلنه رك

کیتابخانالاردان فارسجا، تورکجه ادبیاتی اؤیرندی و اینجه دی. عوثمائلی ایمپئراتورلوغوندا ویلایتلر سویولولاری نین عنعنه سینه اویغون اولاراق، هؤکومت مأمورلوغونا گیردی، عئینی زاماندا ادبی بیلگیسیندن هموتلرینی فیدالاندیرماق آرزوسو ایله عربجه و فارسجادان ترجمه لر ائده رک ویلایت قزئتینده نشر ائتدیرمه یه باشلادی. بو زامان مهمد ولد افندی، تام کلاسیک بیر موسلمان-عوثمائلی ائلم و ادبیات ماراقلیسیدیر؛ عربجه یه، عرب ادبیاتینا، دینی ائلملره چوخ اؤنم وئریر؛ و بو ساهه ده بیلگیسینی آرتیرماق اوچون ایستانبول، عربیستانا گئتمک، حاجی اولماق هوه سینه دوشور.

آنجاقلی نین هله کونیا حیاتیندا دیقتلاییق بیر حادثه وار: تورکجه نین عوثمائلیجاندان باشقا لهجلیرینی اؤیرنمک ایسته میش و جیغاتایجا "آبوشکا" لوغئینی تاپیب اوزونو کؤچورموشدور. بو حادثه نی ولد چلبی افندی شخصن، هله نشر اولونمامیش بیر ریساله سینده بئله هئکایه ائدیر: "...سولتان ولد مدرسه سینده اوخویارکن، "هوزوری-پیر" کیتابخاناسیندا حضرتی مؤولانانین "دیوانی-کبیر" اینی اوخوموشدوم. تبیبی اولاراق، آز آنلاپیردیم. آنجاقلی بویوک بیر عشق و جاذیبه ایله داعواملی اوخویوردوم. آرا-سیرا آنلاشیلماز بیر تورکجیله بیر قات داها اوزونو کؤچورنلر طرفیندن پوزولموش بعضی بئیتلر گؤردوم. بونلاردان بعضیلری ده رنگ-رنگ ایدی. مثلن:

روزی-نیشسته هاوا هیم، یالنیز سنئونون قاتیندا:
هم مین چاغیر ایچر مین، هم مین یئتیش بیلیر مین!...

بئیتی کیمی چوخ خوشوما گلن بو بئیتلردن بهس ائتدیگیم کیتابخاناچی خالد دد: "سولطان ولد حضرتلری نین مثنویاتیندا داها چوخ تورکجه بئیتلر وار" -دئدی. گرک مثنویلرینده کی، ایسترسه ده دیوانینداکی بئیتلری اوخودوم و یازدیم. بیر ده "خارابات" ای اوخودوغوم زامان امیر الیشیر نوای نین، سولطان هوسئین بایکارانین و موللا لوتقی نین جیغاتایجا شئیرلرینی گؤرموشدوم. او یوکسک صنعتین بو قابا دیلله ایفاده سی منه چوخ غریبه گلیمشیدی. کیتابخانادا نوای لوغتلرینی اهاته ائدن "آبوشکا" کیتابینی گؤردوم: اوزونو کؤچوردوم. بیزیم دیلیمیزدن باشقا تورکجه نین شوْعه لری اولدوغونو اؤیرندیم.

ولد افندی 1880-جی ایله ایستانبول گه لر-گلمز، دوغوجو و باتیچی آیدینلارین توپلانتیلارینا گیره بیلیمشیدیر؛ اصلینده هله کونیا ائکن موعلم ناجی افندی ایله یازیشیردی. بیر طرفدن "بوهاری-شریف" اؤیرنمه یه چالیشارکن، دیگر طرفدن موعلم ناجی نین قاییناتاسی احمد میدهت افندی نین مجلسلرینده ایشتیراک ائتدیردی. او سیرالاردا "متبواتی-داخیلییه" یازی ایشلری ایداره سینه مأمور دا اولموشدو.

ایستانبول حیاتی نین ایلك دؤورونده چلبی افندینی شئیر و مؤولوی ادبیاتی ایله مشغول گؤروروک. مؤولانانین وصیتنامه سینی آچیقلاپاراق "خئیرول-کلام" آدلی بیر اثر یازیر، بیر "مؤولوی تاریخی" نی یازماغا باشلاپیر؛ "ولد باهای" و یاسادجه "باهای" ایضاسی ایله منزومه لر، مرثیه لر دوزنله بیر؛ قیساسی هله کونیا ائکن باشلایان تورک دیل علمی ماراغیندان دوغان جیدی بیر اثر مئیدانا چیخارمیر. آنجاقلی فوضولی نین "سو" قصیده سینا، "اینول-حیات" آدلی بیر شرح یازیر کی، بو شرح اوچ دیله آید عئینی کؤکن گلن، آنلاشیلماسی چتین اولان سؤزلری و هر اوچ دیلدن بیر چوخ سئچمه نومونه نی گؤستریر. "تورک یوردو" ندا قیسا ترجمئی-حالینی یازان دوستو نجیب عاصیم بی، چلبی افندی نین دیل ساهه سینده تورکچولوگونون عصاصن 1897-جی ایل تاریخلرینده باشلامیش اولدوغونو بئله

آنلادير: " آينول-حيات " اين اينجلنمه سيندن حضرتين تور كچه بيلگيسيني و يئتنگيني آنلاديم؛
اؤزو اوچون اينكيشاف و ميلت اوچون خئيير سببي اولور اوميدي ايله تورك كلمه لريني
توپلاماغا تشويق ائتديم. يازما، باسما، اسكي، يئني، بير چوخ كيتاييمي اونا وئرديم. او دا
بونلاري تامام اوخويوب كلمه لريني و شاهيدلريني دفترلرينه قئيد ائتدي. اؤزونده اولان
كيتابلاري و كيتابخاناداكيلاري دا بئلجه انله دي... " تورك ديلى " ادلي بؤيوك لوغت كيتاييني
حاضرلاماغا باشلادي. "

چلبى افندي، نشر اولونمايش ريساله سينده، اؤز ترجمئي-حاليندان يئري گلديكجه بهس
اندركن، دوستونون بو هئكايه سيني بئله آنلادير: " متوات عالمينده نجيب عاصيم اوستاديميز لا
گوروشدوم. اونا حدسيز بير توركچو گوردوم. عثمانلي ادبياتي نين ان ياخشى شئيرلريني، نشر
اثرلريني تبىي و مقبول بيلمير، " توركلرين ان حقيقي ادبياتي خالقان دوغان و خالقا خيتاب
اندرن اثرلردي " - دئيردي. من بو آچيقلامالاري او واخت لازيمي سوييه ده قاورايا بيلمه ميش
اولدوغوم حالدا، ياراديليشيدا اولان، 16-17 ياشيدا " آبوشكا " ني كوپيا ائتمه يه مني يۇنلدىن
فيتري قابيليتيم، مني آرتيق توركچو ائتميشدي. نجيب عاصيم بي منه شرقشوناسلارين نشر
ائتديرديكي اسكي توركجه اثرلري، اسكي لوغت كيتابلاريني گؤستردي. من ده تداروك ائتديم.
وئفيق پاشا ايله گوروشدوم؛ " لهجه " سيني وئردى. من " لهجه " ني بير ادبي كيتاب اوخويان
كيمى اولدىن آخيرا اوخودوم. گوزومون اؤنونده باشقا بير عالم آچيلدي. زاتن اما سويوتي نين " آل-
مازهار " اينى، احمد فاريسين " آل-جاسوس " اونا اوخوياراق كلاسسيكلرين، سونرا دا
جورجي زئيدانين " تاريخي-آدابول لوغات " و ديگر اثرلريني اوخوياراق باتيداكي يئنيلرين
لوغت علميني اؤيرنميشديم. نجيب عاصيمين تشويقي ايله بير " تورك لوغتي " يازماغا
باشلاديم. "

بو " تورك لوغتي " " تورك ديلى " نين ايلك شكليدير. اليازمالاري، چلبى افندي نين
اؤييله بيرليكه يانميشدير. بوندان سونرا بيكوزا كؤچورلر و اورادا احمد ميدهت افندي ايله
علاقه سيني آرتيرير؛ و بير-بيرلرينه درس وئيرلر: ميدهت افندي چلبيه فرانسيزجا، چلبى
افندي ده احمد ميدهته سولطان وله دين مثنويسيني اوخودور. و او زامان احمد ميدهت و نجيب
عاصيم بيلر " لوغت " اي يئيدن توپلاماسي اوچون ولد چلبى افندي تشويق ائدرلر. حئي احمد
ميدهت: " كيتابخانام سنيندير، ايشينه يارايانلاري آل، لازيم اولان قدر سنده قالسين! " - دئير.
نجيب عاصيم بي اؤزونده اولانلاردان باشقا، كيتابخانالاردان بئله آختريب لوغت كيتابلاريني
تاپيب گئيرير، دوستونا وئيرير. و چلبى افندي، تكرار " تورك ديلى " ني يازماغا گيريشير.
ولد چلبى افندي 30 ايلليك امگي نين محصولو اولان بو موكممل تورك لوغتنى هله يايينلايا
بيلمه ميشدير. وسمانلي سلطنتي نين مشروطيت دؤورونده معاريف نازيرليكي نشر ائتمه يه سؤز
وئرميشسه ده، يئرینه يئتمه ميشدير. اوميد اولونور كي، توركييه جومهوريتي نين تحصيل
نازيرليكي، " تورك ديلى " ني نشر ائديب ياياراق، توركلويه اهميتلي بير خيومت ائده جكدير.
ولد افندي، 30 ايلدن بري ديلچيليك علمي، خصوصن تورك ديلچيليكينه داير بير چوخ مقاله
يازيب، موختليف قزئت و درگيلرده نشر ائتديرميش و آرتيق ميسيره و عربستانا گئتمكدن واز
كئچيب ايستانبولدا يئرلشميشدير. مشروطيت دؤورونده، ايستانبول اونيئرستيتنتي فارس ادبياتي
مؤعلمليگينه سئچيلدي. چلبى افندي نين ده مشروطيت ائلانيندان سونرا توركچولوك ساهه سينده
كي خيدمتلريني ايره ليده گوره جگيك.

نجيب عاصيم بي ولد چلبى افندي نين، چلبى افندي ده نجيب عاصيم بين ترجمئي-حاليني
ياز ميشدير؛ بو ايكي دوستون قارشيليقلي يازديقلاري ترجمئي-حاللاري اوخودوغوم كيمي،

اۆزلري طرفيندن يازيلان، هله نشر اولونمايش ترجومئي-حاللاريني دا گۆزدن كنجيرديم.
يوخاريداكي ايجماعل، عصاصن بو قايناقلاردان چيخاريلدي.

" ايقدام " چي جوودت بي

بو ايكي " واو " لي توركون فاليت دؤورلريني خاراكتريزه ائده بيلمك اوچون " ايقدام " صاحيبي احمد جوودت بيين، " ايقدام " اي قوردوغو زامانا آيد خاطره لر يندن ده بير نچه سطر اوخوماليبيق: " او زامانلار " ايقدام " دا نجيب عاصيم، ولد چلبي و امرولا افنديلر چاليشيرديلار. خالق غنيرته گل ميشدي. ميليت هوه سي محض او واخت او يانماقدا ايدي. هنج تانيماديغيميز آداملار، متبه يه توركجه كيتابلار گتيريب بيزه گؤستيرديلر. من ده او هوسله " موحيطي-معريف " اي، " قاموسي-توركي " ني و ديگر ريساله لري باسماغا باشلاديم. آنجاق سنزورا طرفيندن قاداغا قويولموشدو. صيرف توركجه مقاله يازماقدان چكينديريلديك. داها سونرالار " ائوليا چلبي سياهنتامه سي " وضعير هانيندا بير اودادا حبس ائديلدي. مشروطيت ائالينا قدر مهبوس قالدې. داها اونجه " موحيطي-معريف " اين ده ياييم ساهاه سيندن قالديريلديغي، بيغيشديريلديغي معلومدور. قارشيسي آليماز بير ميللي دويغو ايله ياييني ايره ليئتمه يه قرار وئرميشديم. آنجاق اوزلشديگيم ضربه لر، عزميمه، تبيي اولاراق مانع اولدو. "

عبدالحميد دؤورونون توركچولويه قارشي توتدوغو مؤوقئ

بير طرفدن احمد ميدهت افندي نين ائوينده كي دوستجا صؤحبتلرله، ديگر طرفدن احمد جوودت بيين " ايقدام " ايندا چيخان مقاله لرله تشكيلاتلانماغا باشلايان ديل و تاريخده توركچولوك هر كاتي، درهال ابدولهמיד ايداره سي نين ديقتيني جلب ائتميش، ساده توركجه، يني عربجه و عجمه سي آز بير اوسلوبلا يازيلان مقاله لر ين نشري قاداغان اولونموشدور؛ عئني زاماندا تورك تاريخي نين تدقيقينه يول آچار دوشونجه سي ايله چاپدا اولان كيتابلارين دا ياييملانماسي قاداغان اولونموشدور!...

ابدولهמיד دؤورونده، توركچولوك آخيمينا قارشي هؤكومتين موناسيبتيني چلبي افندي بئله قئيد ائدير: " ديل بهسلري قاداغاندير! " -دئيه بير پادشاه امري چيخدي. و آرتيق مشروطيته قدر ديلله باغلي مثله لر قزئتلرده گؤرونمز اولدو. "

1900-جو ايلده نشر اولونان نجيب عاصيم بيين " تورك تاريخي " ده، " ائوليا چلبي سياهنتامه سي " كيمي بير خان اوداسيندا حبس ائديلدي.

ابدولهמיד خاريجي سياستينده موسلمان عالمي ايله آز-چوخ علاقه قورماغا چاليشديغي كيمي، ايچ سياستينده ده هر شئيدن اونجه، ايمپئراتورلوغون موسلمان خالقلاري آراسيندا آنلاشيلماز ليق چيخماماسينا چوخ ديقت يئتيريردي. دؤولتين گله جگي نين تمين اولونماسيني، موسلمان اونسورلرين بيرليك و داينيشماسي ايله خليفئي-موسليمينه صداقت و باغليقلاريندان گؤزله بيردي. قيساسي، اوزونمخسوس اسلام بيرليگي سياستيني تطبيق ائتمه يه چاليشيردي. غنيري-موسلمان اونسورلردن آرتيق ايمپئراتورلوق اوچون خئبير قالماديغينا قناعت گتيرن سولطان، هنج اولماسا موسلمان اونسورلرين ميلت داعواسي ايله بير-بيرلر يندن ايريلمالاريندا ييندن گلن قدر مانع اولماغا چاليشيردي. بو سياستي گوده رك، عربلرين، آراوودلارين، كوردلرين ميليتچيلري فاليتدن اوزاقلاشديرماغا چاليشديغي كيمي، توركلرين ده " تورك ميليتي " فيكرينه دير وئرمه لري نين اونونه كنجمك ايسته بيردي. ابدولهמיד، ميليت فيكريني ردد

اٺڏن ايسلامين خليفه-سولطاني اولماق، بوتون موسلمان تبه سيني، يالنيڙ ديني بيريڪله حوڪمو آلتيندا ساخلاماق، قيساسي، ماددي و فيڪري تاثيرلرله گنرچڪده داعوامي ارتيق ايمكان خارجينده اولان هيلافتي-سلطنت سيستميني داعوام ائتديرمڪ عمل و خولياسيندا ايدي. بو خوليانين حياتا تطبيق انديله بيلمه ديگي نين، بيلمه جگي نين فرقيه وارا بيلميردي. انجاق او زامانلار، يالنيڙ پادشاه و هوڪومت دئييل، ايدين گنچينن باتي توركلري نين اڪثريتي بنله، ميلليت فيڪري نين سياسي دئييل، حتى ديل، تاريخ، قيساسي علمي و نظري ساهه لرده دستڪلنمسي و نشرينه قارشني ايدي: " تورڪچولوكله دايمه مشغول اولان معلوم اداملار اولماسا دا، او واخت ديل مثله سي اولدومو، نجيب عاصيم ايله ولد چلبي اورتايا آتيليردي، يني مؤحترم بير مسله كي ن خبرچيلري دننه دئييل، تام عكسينه، ايسنتهزا زميني حاضيرلاماق اوچون " شو ماهوتلار " يئرنيه خاطرلايبرديلار. " دونيا اينكيشاف اندرڪن بو زاولليلار بو گوڙل عوٺمانلي ادبيات ديليني بوراخاچاقلار دا عاصيبا چوللرينده كي اوزبكلرله بيزه عئيني ديلي دانيشديراجاقلار. فوضوليني، نديمي بوراخيب خوجا احمد يسويني، سوفي آلاهياري تقيب ائتديرمڪ ايسته بيرلر " -دئيه داها بير سيرا جاذيبهلي سوزلرله گنجلري بيزدن نيفرت ائتديرمه يه قالخيرديلار... بيزيم زيف ايشيغيميزي سوندورمه يه چاليشيرديلار. هله ابوززيا، سولطان هميدين تام جان دامارينا توخوناچاق سوزلر تاپير، تورڪچولره هوجوم اندردي؛ هوجوم دئييل، سوئوب-سوواديجي دا اولوردو. ان سون يازديغي علئيه دار بير مقاله سينده " بونلار بو قدر مليون ايسلام جامياسي نين هپ بيردن ديليني سوسله ديگي " لا ايلاهه ايللاه " ايني قالديريپ يئرنيه " يوخدور تاپاچاق، چالاپتير انجاق " تکرله مه سيني قويماق ايسته بيرلر " - دئيه يازدي... "

تورڪچولر علئيه اينه هوجومدا ان ايره لي گندن آدام، اولدن بري ايسلامچي، يالنيڙ ايسلامچي دئييل، حتى عربي تانينان ابوززيا توفيق بيدي كي عربليه محبتينه گوره اوغوللارينا تالها و وليد کيمي عرب اولمايان موسلمانلار آراسيندا از ائشيديلن قاتي عربجه ادلار قويموش و اوزوده عرب قاپداسي ايله " ابوززيا " کونيه سيني آلميشدير. ناميق کامالار دؤوروندن گنريده قالان بو آز قابيليتلي، انجاق چوخ معرفتلي قزنتجي و متبه چي نين تورڪچولوک علئيه اينه آچديغي جيهاد، مشروطيت دؤورونده، ايره ليده گوره جگيميز کيمي، اوزو، اوغوللاري و سولئيمان نازيف بي کيمي دوستلاري طرفيندن داعوام ائتديريلدي. موخاليفلرين اعتيراضلارينا، هوکومتين انگللمه لرينه باخماياراق، ديلچيليك ساهه سينده و تاريخي تورڪچولوک جريانينا يئني قووه لر گليب قاتيليرديلار: امروللاه افندي، بورسالي طاهير بي، رايپاشازاده مهممد فواد بي، نجيب بي بونلارداندير.

امروللاه افندي

امروللاه افندي، تورڪ ديل و تاريخي ايله خصوصي بير شكيلده مشغول اولماياراق، گنجليکده ائلم ايله ماراقلانميشسا دا، مشروطيت دؤورونده گوروندويو کيمي، تورڪچولويه مئيلي ايدي.

بورسالي طاهير بي

بورسالي طاهير بي، متواتدا تانينديغي زاماندا اعتيبارن، تورکلوگون اورتا دؤورو بيوقرافيبالاري، کيتابياتيبلا مشغول اولموش و ايسلام مدنيتينده تورکلرين حيصه سيني آييريپ

گۆستر مه يه چاليشميشدير، سونرا خصوصن عوئمانلي دؤورونده يئتيشن " و مسلكلرينده اثر يازان تورک شئيخلري، شاعيرلري، اديبلري، تاريخچيلري، دوكتورلاري، ريبازياتچيلاري و جوغرافياچيلاري نين قيسا ترجميني-حاللارينا، اثرلرينه داير يئترلي بيلگيلري " توپلاميشدير. بورسالي طاهير بي، خصوصن توركلرين اورتا دؤورده و عوئمانلي دؤورونده " ائلم و فننه خيدمتلريني " گۆستر مڪ صورتى ايله توركلرين ايسلام مدنيتينده اؤنملى بير عاميل اولدوقلاري حاقىقتيني علمى قايناق و دليلرله اورتايا قويوب ايثبات انده رك، ايسلاميتدن سونراكي توركلوگون مدنيت تاريخينه و صيرف مدنيت باخيميندان دا توركلرين كنجميشلريني سنوه رك، كنجميشلري ايله فخر انده بيلمه لرينه چوخ بؤيوك خيدمتلر انتميشدير.

بورسالي طاهير بي ده نجيب عاصيم بي كيمي عسگر، هم ده عسگر اوغلو عسگردير. بؤيوكباباسي، ابدولمجيد دؤورو عسگري باشچيلاريندان آساكير-هاسسا ليواسي اوسكوداري سنييد مئهمند پاشادير؛ آتاسي دا اؤنجه عسگرلييه گيرميش، سونرا ساغليق دورومو اوزوندن مجبورن آتاسي نين مسله كي نندن آيريلاراق، گوزرانيني كنجير مڪ اوچون چاليشماسيندان بوش قالان واختي تاريخ، بيوقرافيالار، شئير و تسووفله مشغول اولماغا هسر انتميشسه ده، 1877- جي ايل روس ساواشي باشلايينجا اجداد قاني قايناميش، ائوينده اوتوروب قالا بيلمه ميش، وطنين مودافيعه سينه قالخميش و پلئونادا شهيد اولموشدور.

طاهير بي 1861-جي ايلده بورسادا آنادان اولدو. يني، نجيب عاصيم بي ايله ياشيددير. بورساي عسگري ائداديسييله حربيه مکتبىنده تحصيليني تاماملاراق، 1883-جو ايلده پيادا باشچيسي اولدو. طاهير بين عسگرليكي ده نجيب بينكي كيمي بؤلوك و تاورلاردان چوخ عسگري مکتبلر ده مو علمليكه كنجميشدير. هله ائداديه و حربيه مکتبلرينده ايكن، اخلاقي نين گوزلليكي و چاليشقانليغي ايله اوستونلوك گؤسترن و رسمي درسلردن باشقا، زامانين عاليملريندن، خصوصن مونتسووفلردن فايدالانان طاهير بين مو علمليكه ماكنوننيا مکتبلريني دولاشديغي زامان، باباسيندان گلن و غئيري-رسمي مو علملريندن قازانديغي تاريخ، بيوقرافيا ماراغي گئت-گنده آرتاراق، اونا داواملي بو ساهه ده اينجمله مه و آراشدير مالارا يؤنلديردي. ابدولهמיד هؤكومتى نين ايچ ايداره سي پوزولدوغو زامان، خصوصن رومئلي اوردولاري عسگرلري آراسيندا ياييلميش اولان " گنج عوئمانليق " سياسي هر كاتينا، طاهير بي ده درين بير صميميت ايله قاتيلانلار داندور. فقط روحن ايدناليست، فيكرن رئاليست اولدوغوندان، مشروطيتين ائلانيندان سونرا گنرچك سياست ساهه سينده اصلا اوغور قازانا بيلمه ميشدير. سلانك " ايتيهاد و ترقي " گيزلي جمعيتى نين بير نؤمره سينه صاحيب اولان بو چوخ ناموسلو عسگر، بيرنجي عوئمانلي مجليسي-مبوسانينا بورسادان مبوس سنجيلميشسه ده، اسكي شاگرد و يولداشلاري نين حددن آرتيق اوپورتونست پراكتيك سياستلري ايله اويوشا بيلمه ديكي اوچون، بير داها مبوس چيخاريلمادىغي كيمي، چننگلكؤيونده كي ساده ائوينده، دنمك اولار كي، اوندولموش و ترك انديلميشدي. زواللي طاهير بي پراكتيك سياستده داها پراكتيك اينجمله لرده كي دوغرولوق منتودونون، علمى دوروستلوك و صميميتين تطبيق انديلمه سيني ايسته بير و گوزله بيردي!..

سيياستده اوغور سوزلوغا دوچار اولان بو بؤيوك قلوبلي آدم، ائلم ساهه سينده، خصوصن توركيات ساهه سينده، حاقيندا دانيشيلان دؤورون ان علمى اثرلريني مئيدانا كئيرن بير بيوقرافياچي ببليوقرافدير.

نجيب عاصيم ايله ولد چلبى " ايقدام " دا تورك ديلچيلىك علمى و تورك تاريخينه داير مقاله لر يازماقدا ايكن، طاهير بي ده حجهن كيچيك، فقط توركچولوك هر كاتي باخيميندان سون درجه اؤنه مي اولان ايلك اثريني، " توركلرين اولوم و فونونا داير خيدمتلري " ادلي ريساله سيني "

ایقام " کوللیاتی آراسیندا نشر انتدیردی (1896). عینی اثر مشروطیتین ائلانیندان سونرا، " تورک درنگی " یابینی نین ایکینجی ساییلیسی اولراق، ایکینجی دفعه، 1911-جی ایله باسیلدی و یایملاندی. یازارین بیرینجی نشره ماناستیردا یازدیغی اؤن سؤز، او زمان اوخویانلار اوزرینده چوخ درین بیر تاثیر بوراخدی؛ طاهیر بی اؤن سؤزونده دئییردی کی: " عاجیز مقصدیم گنیش بیر تورک تاریخی یازماق دئییل، بلکه بو قومدن یئتیشیب ائلم، فنن شوعه لرینده دیرلی اثرلر یارادان ائلم و معاریف اربابی نین تقدیمات خاراکتئرلی، آنجاق قیسا شکیلده تاریخی دوروملارینی یازاراق، تورکلری یالنیز ساواشچی سویوندان، قابا بیر قهرمان ظن ائدن بیر ایستنهزا، کین صاحیبی نین معناسیز فیکیرلرینی ردد ائتمک و چوروتمکدیر کی، چاغیمیزداکی اوروپانین دوغو دیللیری ایله مشغول اولان عالیملری نین تورک ادبیاتی و عالیملری حاقینداکی اینجله مه و نتیجه لری ده ایدیعامیزی بو باخیمدان تصدیقله مکده دیر... ایسلام مدنیتی و معاریفینه خیدمت ائدن و اونون یایلماسینی تمین ائدن، علامتلی فریلتدن عیبارت اولان کیشیلرین یاریسی نین دئییلسه ده، اوچده بیر نین موطلق تورک اولدوقلاری سوی و کؤکلری ایله سابیئتیر. "

ایندی چوخ یایلمیش معلوماتلاردان ساییلان بو گؤروش، او زمانلار اوچون یئنی بیر اوفوق آچار ماهیتیدی. بورسالی طاهیر بیین " تورک یوردو " ندا قیسا بیر ترجمئی-حالینی یازان کؤپرولوزاده مهمد فواد بی، " تورکلرین اولوم و فونونا خیدمتلری " ریساله سیندن بهس ائدرکن " عربجه و یا عجمه یازدیقلاری اوچون او زمانا قدر عرب و یا عجم حساب ائدیلن ایسلام بؤیوکلری نین، مثلن فرابیلرین، ایبن سینالارین، شوکت بوخاریلرین، جئوهریلرین تورک اولدوقلارینی گؤستر مکله، طاهیر بی تورک میلتی نین قابیلیت و ذکاسینا، مدنی خیدمتلرینه ان قطعی دلیلر تاپمیش اولوردو " - دئییر.

طاهیر بی، یانیمیرامسا، اون یئددی نشر اولونموش اثر بوراخمیشدیر. بعضیلری کیچیک ریساله لردن عیبارت اولان بو اثرلرین هامیسی دیرلیدیر؛ چونکی اؤزل آراشدیرما و اینجله مه محصولدور. بو اثرلردن تورکچولوک آخیمینا تاثیر ائتیار ایله ان دیرلیسی، یوخاریدا حاقیندا بهس ائدیگیمیز " تورکلرین اولوم و فونونا خیدمتلری " ادلی ریساله دیر؛ یازارینا چوخ زمان و چالیشما صرفینی گرکدیرمیش اولماسی، عومومی بیر شکیلده علمین زنگینلشمه سینه خیدمت ائتمه سی، یارارلی اولماسی باخیمیندان طاهیر بیین ان اؤنملی اثری ایسه، هئچ شوبهه سیز، " عوئمانلی مؤلیفلری " ادلی اوچ جیلدلیک بؤیوک کیتابیدیر. بورسالی طاهیر بی قایم-مقام روتبه سینده ایکن تقاوده چیخمیش و 1929-جو ایله بورسادا اولموشدور.

رایف فواد بی

بو دؤورده تورکچولوک هرکاتینا قاتیلانلاردان بیرسی ده رایفپاشازاده مهمد فواد بیدیر. ابدولهمیدین وضعیرلریندن، بیر چوخ نازیرلیکده دوزگون خیدمتلری ایله تانیمیش کؤسه رایف پاشانین اوغلو اولان فواد بی، 1872-جی ایله ایستانبولدا آنادان اولموش و قالاتاسارای سولطانیسینده ایو سینیفه قدر داعوام ائدیکن سونرا بوتون سونراکی تحصیلینی آلمانیادا آلمیشدیر. آلمانیادان 1893-ده، پروسییا اوردوسونون توپچو مولازیمی روتبه سی ایله ایستانبول دؤندو؛ و یوزباشی اولراق عوئمانلی اوردوسونا گیردی. اؤزونون دئیگی کیمی: " آنا یوردوندان بو اوزون سورن آیریلیق، آنا دیلینی اونا بیر آز اونوتدورموش، آنجاق عوئمانلی دیلیندن باشقا قوجا بیر تورکلوگون موجود اولدوغونو دا اؤیرتمیشدی. " هله اون بئش یاشیندا،

بئرلینده اورتا مکتب شاگردی ایکن، بیر کیتابیچینی ویتربیننده گوروب آدیغی وامبئری نین جیغاتی تورکجه سیندن توپلانمیش شئیر و نسر پارچالارینی اهاته ائدن کیتابی، فواد رایف به یه مکتبده اویرندیگی تورکوستان، بوخارا، سمرقند کیمی جوغرافی کلمه لرین معنا و روحونو آنلادیر، اورالاردا یاشایان تورکلرین دیلینی، حیات طرزینی، سیاسی وضعیتینی اوییره دیر. عوثماني تورک پاشاسی نین اوغلو، اجداددان گلن ساواشچی بیر دویغو ایله اورالارین بیر روس حؤکمو آلتیندا اولماسینا عصیلشیر؛ بو میلئتداشلارینی قورتارماق عملی، گنج فواد بین روس یوکسک هیجانلار اویاندیریر. منه خصوصی اولراق یازدیغی بیر مکتوبدا دئییر کی: " بو حادثه منی عسگرلییه قاپدیران قرارین اؤنملی بیر سببی اولدو. "

رایفپاشازاده ایستانبولدا دؤنونه، درهال ایله میلی ادبیات اولراق نامیق کماللاری، ابدولھق هامیدلری تقدیم ائتدیلر. ادبیاتین روحونو آلمان ادبیاتیندان آلان و تورک فیلولوگیاسی ایله بیر آز مشغول اولان گنج عسگر، عوثمانيلارین بو سون کلاسیک ادبیاتیندا آرادییغینی تاپا بیلمه دی. قاپیداندان بیر ایل سونرا، 1894-جو ایله، او زامانلار حربیبیه مکتبینه فرانسیزجا موعلیمی اولان نجیب عاصیمله، 1895-ده ولد چلبی ایله تانیش اولدو. یئنه او زامانلار باباسی نین نازیری اولدوغو گؤمروک دایره سی نین ائوراق یازی ایداره سی مودیری مهمد امین بیله -میلی شاعیریمیز امین بیله گؤروشدو. امین بیله علاقه سی حاقیندا رایف بی دئییر کی: " گؤروشور- گؤروشور قایه لرده کی بیرلییه گؤره، بیر-بیریمیزه درهال ایسینیشمیشدیک. ایلك تورکجه شئیرلرینی او زمان دینله میش و سؤمیشدیم؛ و چوخ خئییرلی بیر جیغیر آچماقدا اولدو غونو، اونون ایلك تورک شاعیری ساییلاجیغینی سؤیله بیب موژدله میشدیم. "

رایف فواد بی، آمانجا، فرانسیزجا، اینگیلیسجه دیلرینی چوخ یاخشی بیلدیگی، بو دیلر واسیطه سی ایله تورکیاتا دایر بیر چوخ اثر گوزدن کئچیریب اینجله دیگی حالدا، مشروطیت دؤورونه قدر هئچ بیر اثر نشر ائتدیرمه میشدیر. دوستلاری ایله فیکیر موبادیله سی ائده رک، بیلکلرینی ایفاده یه، فیکیر و گؤروشلرینی آشیلاماغا چالیشیردی. او زامانلاردان اعتبارن، فواد بین عصاسلی فیکیرلریندن بیری، تورک دیلی نین مومکون اولدوغو قدر یابانچی کلمه لردن، تئرمین و ایفاده لردن قورتاریلماسیدیر. تورکجه کؤکلردن بیر چوخ کلمه و تئرمین یاراتمانین مومکون اولدو غونا فواد بین تام قناعتی واردیر؛ بو شکیلده دوغان یئنی تورکجه کلمه لرله، یا دا اصلا مؤوجود اولوب سونرادان اونودولان تورکجه کلمه لرین خاطرلانیب ایشله دیلمه سی ایله، تورک دیلی، داها دوغروسو، تورک دیلی نین باتی لهجه سی، یابانچی کلمه لردن تمیزلنمیش اولو بیلردی. باتی تورکجه سی مقصده یئتمزسه، باشقا تورک لهجلی نین یاریمینا اوز توتولار. سونرالار خئیلی موباحیسه یه یول آچان بو عصاسلی فیکری، ینی تورکجه ده " تسفییه چیلیگی " ، رایف فواد بیدیر کی، ان آچیق بیر شکیلده اورتایا آتدی. فواد بین تورکچولوک ساها سینده داها فال رولو، مشروطیتدن اعتبارن باشلاپیر.

نجیب بی

تورکچولوک ایدئالینا شیددتله باغلیلیغینی و خصوصن دیلچیلیک اوزرینده چوخ چالیشمیش اولدو غونو دوستلاریندان انشیتدیگیم نجیب بین ایستانبولدان اوزاقدا، ساده بیر شکیلده کئچیردیگی حیات، فالیت و چالیشماسی حاقیندا آچیق و اطرافلی معلومات آماما انگل اولدو. اؤزوندن ترجمئی-حالینی و اثرلرینی ایسته میشدیم؛ حدسیز توازؤکارلیغی بو خواهیشیمین یئرینه یئتیریلمه سینه ایزین وئرمه دی...

يونان حربى: شعر و ادبياتدا توركچولوك

سكسه نينجي و دوخسانينجي ايللرده توركچولوكلر ايله تانينان شخصلردن يوخاريدا بهس انتديكلر يميزين هاميسي، تاريخ، ديل، قيساسي ائلم ساھه سينده چالیشانلاردى. بونلاردان باشقا توركچولوكو شئير و ادبيات ساھه سينه اچيقجا و قطعيتله داخيل ائدن ايكي اونملي سيما او تاريخلرده سئچيلمه يه باشلايير. بونلاردان بيريسي نسر يازاري احمد حيكمت بي، ديگري شاعير ممد امين بيدير. بو ايكي صنعتكار، اوستاليقلا ايستيفاده انتديكلر يميز توركجه نين قودرتيني، ايلك دفعه يونان ساواشي دؤورونده گؤسترديلر. ميلي شاعير يميزين:

" من بير توركم، دينيم، جينسيم اولدور! "

-دئيه باشلايان شاه اثرى، توركلرين يونان عسگرلريني سونگولري اوجونا تاخيپ دؤمكه اوستوندن آشاغييا يوارلاديقلاري زامان بير ظفر طيبلي گؤزليگي و نشه سي ايله بوتون تورك دونياسيندا سسلندي. احمد حيكمت بي، موسلمان توركون تانريسي اوز ديلي ايله ايلك خيتابي اولان " ياكاريش " ايني بو ظفردن ايكي-اوچ ايل سونرا گؤيلره دوغرو يوكسلندي. هر ايكي ديل صنعتكاري نين ديلي، راي فواد بين گؤروشونه اويغوندور. عربجه و عجمه كلمه لري مومكون اولدوقجا آز ايشله ديرلر، تركيلري بوسوتون آتميشلار. ممد امين بي، شئيرلرينده عرب و عجم وضعنلريني هنج ايشلتمه دي. منزوم اثرلري نين ايستيناسيز هاميسي، بارماق حسابي ايلدير؛ يني نجيب عاصيمين، ولد چلبي نين خالق شئيرلريندن تاپاراق " ميلي روز " آدي ايله نظرييه سيني تسبيت انتديكلر ي بؤلگولو بارماق حسابي ايلدير.

موفتو غلو احمد حيكمت بي

احمد حيكمت بي 1870-جي ايلده ايستانبولدا دوغولدو. اجدادي شئير و تسووفله مشغول اولموش اولما سينفيندندي. بؤيوك باباسي هافيز ابدوله ليم افندي يونان ايهتيلالي زاماني مورا موفتيسي ايدي. عوصيانچيلارا قارشى، مورادا عوئمانلي حاكيميئيني قوروماق اوچون موسلمانلاري سيلاھلاندير اراق گئرچكدن مودافيعه حاضيرليغي آلميشدي. ايهتيلالچيلارين اليه اسير دوشدوبو زامان اوزرينه بنزين توكولوب يانديريلاراق اولدورولدو. ابدوله ليم افندي نين اوغلو و حيكمت بين آتاسي يهيا سئزاي افندي، همدوللاه صوبحي بين بؤيوكباباسي سامي پاشا ايله بيرليكه مورادان ايستانبولا كؤچدولر. حيكمت بي، يونانلار طرفيندن شهيد ائديلن بؤيوك باباسي موفتو ابدوله ليم افندييه گؤره " موفتو غلو " سويادينان ايستيفاده ائدير. موفتو غوللاري عاييلهسي ايله سامي پاشا عاييلهسي ه مي اوشاقلاريدير. احمد حيكمت بي، ايلك تحصيليني دؤكمه چيلرده محلله مكتبينده، سونرا آكسار ايدا ماهمودييه اورتا مكتبينده، داھا سونرا سويوقچنشمه عسگري روشدييه سينده آلدى. قالاتاساراي ائداديسينده- ليسئسسينده تاماملادي. هله مکتبه ايكن، او زامان بير چوخ قابيليتلي گنجلري كيمي ادبياتا هوسلي ايدي، ليتسئي بيتيرمه دن ادبي بير اثرى باسيلمايا لاييق گؤرولموشدو. مکتبي قورتارديقدان سونرا خاريجييه مأمورو اولدو و فرانسيز جادان بير نچه كيچيك اثر چئويردي. سونرا كونسول اولاراق چاليشماغا باشلادي. اوزنون دئديگينه گؤره، 1895-جي ايلده

قافقاز بيادا پوتي شهرينده كونسول وكالتي ايله اولدوغو زاماندير كي، " ادبياتيميزين ميللي بير قايه سي اولماسي نين گركلي اولدوغونا قناعت گتيرميشدير. " خاريجييه نين خاريجي مأمورلوقلاريندان قورتاريب نزارتده يئرلشينجه، چوخ سئوديجي ديل و ادبيات ساهه سينده داها جيدي چاليشماغا ايمان تاپدي. بير طرفدن قالاتاساراي لیتسنئينده توركجه و ادبيات موعيلمليگي اندير، ديگر طرفدن ايستانبولون ادبي درگيلرينه كيچيك هئكايه لر يازيب وئريردي. او زامانلار " سروتی-فونون " اطرافيندا توپلاشميش ادبيات زومره لرينه احمد حيكمت بي ده داخيلدير. " سروتی-فونون " دا نشر انتديرديگي هئكايه لر، طرز و اوسلوب اعتيباري ايله " سروتی-فونون " ادبياتيندان ايميش كيمي گورونور. آنجاق احمد حيكمت بي قافقاز بيادا گلديگي قناعت ساديق قالميشدير: " سروتی-فونون " ادبياتچيلاري آراسيندا، ميللي قايه سي ايله اوزونو تنزليكله گؤستردي. و بو قايه يه دوغرو پورويوركن، داعواملي اوسلوبونو ديبشديردي. يابانچي كلمه لري آندي، توركلوگون ان اسكي تاريخرينه دالدي. مشروطيتين سونراسيندا، احمد حيكمت بي بير توركچو، ادبي توركچولوكده شاعير امين بي كيمي توركچو گوردوك.

ميللي شاعير امين بي

ممد امين بي، ادبي توركچولوگون شوبهه يوخ كي، ان باريز سيماسيدير. ايندييه قدر بهس انتديگيميز توركچو عاليم، يازار، اديب و شاعير لرين چوخونون عوثمانلي سوسيال حياتي نين يوكسك و اورتا دئييلن سينيफलريندن چيخميش اولدوغونو گوردوك. ممد امين بين ايلك اوزلليگي، تام خالق ايجيندن يئتشميش اولماسيدير. و بو اوزلليك امين بين دوشونجه و يازما طرز لرينه چوخ تاثيرلي اولموشدور؛ اوزو ده فيكير و اوسلوبجا دئموكراتليغيني، هر شئين اؤنجه، سوسيال منشايبينه باغلاير.

بابا اجدادي تركوس كؤيلريندن زكريبيه كؤيلودور؛ باباسي بير باليقي قايعي ريسي اولان ساليه ريسدير، آناسي ايسه اديرنه جيواريندان ايستانبوللا گلميش كؤيلو بير عاييله قيزي اولان امينه خانيمدير. شاعير بشيكتاشدا، آتاسي نين ساده تاختا ائوينده، 1869-جو ايلده دونيايا گلدي. امين بي، 7-8 ياشيندا ساراي مكتبي دئييلن سيبيان مكتبينه داعواما باشلاميشدي. اوچ ايل سونرا، بشيكتاش عسگري اورتا مكتبينه گيردي، اونو بيتيرينجه، مولكيبه ائداديسينه يازيلدي. 18 ياشلاريندا ائداديدن تصديقنامه آلاق چيخدي. و بابي-عالي سدارت دايره سي ائوراق اوداسينا ماعاشسيز كاتيب اولراق تعيين ائيلدي. ايكي ايل سونرا هوقوق مكتبينه يازيلدي، فقط بير آز سونرا تحصيليني تاماملماق اوچون آمريكايا گنتمك اوميدينه قابيلدي و اينگليسجه يه چاليشماق مقصدي ايله هوقوق مكتبيني ترك ائندي. آمريكايا سياهتيني آسانلاشدير اچاق اولان آمريكالي مادام موت بو زمان اولدويوندن، امين بي آمريكايا گنتمه دي و هوقوق مكتبينه ده دؤنمه دي. قيساسي، امين بي 21 ياشيندا (1891) مکتبلرله علاقه سيني كسميشدير.

ميللي شاعير يميز، مکتبلره چوخ آز بورجلو اولدوغونو سؤيله بير: حاقيقتن ايتيداي و اورتا مکتبه اوخوما-يازما اويرنميشدير. آنجاق مولكيبه ائداديسينه كيتابت خوجاليغيني ائدن يازار و شاعير لاستيك سايد بي، امين بين خاطر بنده قالدغيينا گوره، ميللي شاعير يميزين روحوندا ادبيات نؤوقو اويانديرماغي باجار ماميشدير.

بو مکتبه جو غرافيا درسيني تاريخچي ابدورر همان شرف افندي كيمي تانينان بير شخص اوخودوردو. امين بي، بو خوجاسي نين دا آنجاق بير نچه هئكايه سيني خاطر لايير، ميللي، وطن هيسسيني اويانديران و يا قوووتلنديرن تاثير لريني خاطر لايير!...

امین بیین دئیگینه گۆره، اوخوماق-یازماق بیلمه یهن آرتاسی نین کیتاب اوخودوب دینله مک ماراگی اوندان شئیر و ادبیات ذوقونو اویاندرمیشدیر. سالیه ریس، اوزون قیش گنج لرینده " کرم ایله اصلی "، " آشیق قریب "، " باتتال قاضی " کیمی خالق رومان و داستانلارینی، حتی کامالین " ائوراق-پریشان " ای کیمی ادبیات کیتابلارینی، اوخویوب-یازماگی باجانان اوغلونا اوخودوب دینلردی. سالیه ریسین خالق ادبیاتیندان دویوغو درین ذوق، اوغلو ممد امین به یه بئله، آتاسی نین، ینی خالقین دویاجاگی، ذوق آلاجاگی، فایدالاناجاگی طرزده بیر میلی ادبیات مئیدانا گتیرمک گرکدیگی دوشونجه سینی ایلهام انتمیشدیر.

امین بی، اوزو اوچون ایلك دفعه کامالی اوخودو؛ کامالین باسیلمیش، باسیلمامیش بوتون اثرلرینی گوزدن کنجیردی. اصلینده کامال، دیلی نین آریستوکرات اولماسینا باخمايراق، فیکری، خیالی و روحی باخیمدان دنموکراتدیر؛ کامالین قهرمانلیق شئیرلری، وطنی رومان، تئاتر و هنکایه لری ایله هنکایه دن چوخ دا فرقلی اولمایان تاریخی پارچالاری خالقین روح و دویغوسونو " باتتال قاضی " هنکایه سی کیمی هیجانا گتیره بیلیر. کامال تورکچو دئییلدیر، آنجاق عثمانلی شاعیرلری نین، ظنیمجه ان خالقچیسیدیر. بو باخیمدان سالیه ریسین " ائوراق-پریشان " دان ذوق آلماسینی، امین بیین ایلك اونجه کامالا ماراق گؤسترمه سینی تبیی گۆرمه لیگیک.

امین بی هوقوقا داعوام اندرکن، یالنیز مونیف پاشانین ادبیات، هوقوق فلسفه سی، هوقوقا گیریش درس لری نین اونو جلب ائتدیگینی سؤیله بیر. آنجاق بو درس لردن ده آدیغی تاثیرلری آچیق بیر شکیلده خاطرلایا بیلیر.

بو قدر کی، هله هوقوق مکتبینه ایکن یازیب نشر ائتدیردیگی ایلك اثری نین اخلاق و هوقوق فلسفه سی ایله باغلی اولدوغونو بیلیریک: 1890-دا، ابوزریا متبه سینده باسیلمیش اولان بو اثر، میلی شاعیریمیزین بو ایلك اثری، " فزیلت و آسالت " ادلی، ایکی-اوچ فورمالیق، نسرله یازیلیمیش، کیچیک بیر ریسالجه کیدیر.

بو ریساله نی یازدیغی زامان امین بی، بابی-عالی کاتیب لری بوندی. ریساله سینی دایره سی نین ان بویوک شئی اولان سدرزم جاواد پاشایا، شخصن تقدیم اتمیشدی. ریساله، سدرزمین خوشونا گنتمیش و امین بی روسومات امینی هسن فهمی پاشایا تئوسییه اتمیشدیر. هسن فهمی پاشا سدرزمین تئوسییه ائتدیگی ممد امین بی 700 قوروش ماعاشلا روسومات یازی ایشلری موسویدلیگینه تعیین ائدی؛ و بیر مودت سونرا، تخمین 1893-جو ایل تاریخلرینده، روسومات ائوراق مودیرلیگینه تعیین ائیلدی. شاعیر امین بیین شؤهرتی محض بو روسومات ائوراقی مودیرلیگی زامانیندا تورک عالمینه و اروپایا یاییلدی.

امین بی کیتابخانا مودیری ایکن، یوخاریدا حاقیندا بهس ائتدیگیمیز جمالددین افقانی ایستانبول گلمیشدی. سولطان ابدولهمید اونا نیشانناشی طرفلرینده بیر گوزل انو وئردی. چوخ سیاهنلره گندیب یورولموش اولان شئیخ افندی ده او انوده یئرلشیب قالدی؛ و آرتیق اولنه قدر هنج بیر یانا گنتمه دی.

شؤهرتی دوغو و باتینی توتان شئیخ جمالددی نین زیارتینه ایستانبول عالیملری، آیدینلاری گلیردی، هر جومه و بازار شئیخین زیارت قبول ائتدیگی گونلر ایدی. روسومات ائوراق مودیری ممد امین بی شئیخین ان داعواملی زیارتچیلریندن ایدی. یاتمیش ایسلام عالمینی اویاندرماق، حرکت گتیرمک ایسلام قؤوملرینه میلی بیر شوور وئره رک حیات هاقلارینی آتاتماق مقصدی ایله ایللردن بری دوغو و باتیدا دولاشان بو یئنیلیک و اینقیلاب طرفداری شئیخ، سولطان ابدولهمیدین شوبهه و قورخوسونو، شاعیر ممد امی نین ایلگی و سایغیسینی چکمیشدی. پادشاهین جاسوسلاری شئیخین یانینا گیریب-چیخانلاری گودمه یه باشلایدقان سونرا

بئله، شاعیر شئیخین اولومونه قدر اونون زیارتینه داعوام ائتدی. ممد امین بی، جمالددین افقانی اوزونه اوستاد و یول گۆسترن تانیبیر، فیکیرلری نین قیسمن اوندان ایلهام اولاراق اورتایا چیخدیغینی دایما سؤیله بیر: " منی او یوغورموشدور. اگر روحلارین ابدیت و اولمزلیگی وارسا، دئییرم کی، او ائلرینی، سوموکلرینی ماچکا مزارلیغینا بوراخمیش ایسه، روحونو دا منه یادگار ائتمیشدیر: جمالددی نین روحو منده یاشاییر... "

ممد امین بیین بو سؤزلریندن، فیکیرجه جمالددینه چوخ بورجلو اولماسی نتیجه سینی چلخاریرام. میلی شاعیرین جسارت و حرکت اعتباری ایله، افقانیستانلی اوستادی نین روحونا نه درجه ده واریث اولدوغونو تعیین، ایکنجی بیر مثله دیر...

امین بیین روایتینه گۆره، شئیخ جمالددین، مجلسینه داعوام ائدن کیمسه لره عزم، قلب قوووتی، دوزوم، فداکارلیق، اولومدن قورخماماق کیمی روحی و اخلاقی عصاصلاری آشیلماق ایسته بیردی؛ سونرا ایسلام قووملری نین دوشکونلوکلرینی گۆستریر و اونلاری آیری-آیری قووملر حالیندا قالدیرماق، یوکسلتمک، بوگونکو اسیر حاللاریندان قورتاریب هورریت، مدنیت و حاکیمیت قوووشدورماق لازیم اولوغونو دوزگون و تاثیرلی دیلی ایله آنلادیردی. بیزیم میلی شاعیریمیز ده، شئیخین عومومی سؤزلرینی، خصوصیله تورک میللتینه اوغونلاشدیراراق، تورک میللی نین شیددتللی یوخسوللوقونو، احتیاجلارینی، خصوصن دیل و ادبیات احتیاجینی، هورریتسزلیگینی، مدنیتجه گئریده قالمیش اولدوغونو دوشونور و اوستادی نین تئوسیبیه ائتدیگی کیمی بونلارین ارادان قالدیریلماسی اوچون عزم، صبات و فداکارلیقلا چالیشماغی قوراردی.

امین بی یول گۆسترچیسی نین بیر چوخ سؤزونو ازبردن بیلیر، اونلاری بیر حدیسی- شریفمیش کیمی دوستور اولاراق قبول ائدیر. یول گۆسترچیسی نین حدیسلریندن بیری بودور: " سیزده ده نه زامان اوزلرینی سئومه یهن و آنجاق اوزلری نین اولمایان اینسانلار یئتیشیرسه، او زامان قارا گونونوز آغ اولاجاق، دوشدویونوز یئردن قالخاجاقسینیز!.. "

ممد امین بی، شئیخ جمالددین افقانی نین مجلسلرینه داعوام ائدرکن، " تورکجه شئیرلر " ای یازماغا باشلادی. یونان ساواشی نین اؤنجه سی ایدی. اورتالیقدا ساواشین یاخینلاشدیغینی هیسس ائتدیرن میلی هیجان هیسس اولونوردو. " تورکجه شئیرلر " دن بیرسی نین- " قورانی-کریم " شئیری نین حاقیقتن جمالددینن ایلهام آیناراق یازیلدیغینی، شخص ممد امین بی سؤیله بیر: " شئیخین هیندیستاندا نشر اولونان " مقالاتی-جمالییه " سی امین بیین ایسلامی، اولمانین و فوکهاتین تاثیریندن بیر آز باشقا جور آنلاماسینا یول آچمیشدیر. تورک شاعیرینه گۆره، " قوران " بیر آنادیر، ایسلام ایسه فقیرلری، زیفلری، اؤکسوزلری، درین بیر شفقتله دوشونن، " اورکلری ائیللیکله بسله ین " و " دوشون، سونرا اینان! " دئین، خئییر، مرحمت و عاغل دینیدیر. 1897- جی ایله دوغرو یازدیغی " قورانی-کریم منزومه سینه، ممد امین بی ایندی داها گئنیش بیر معنا وئرمک ایسته بیر؛ بو شئیری ایله یئنلیک دینی عصاصینی قویدوغونا اینانیر.

یئنه او زامانلار یازیلیمیش " جنگه گئدرکن " شئیرینی، امین بی اوستادی جمالددینه اوخودوغو زامان، شئیخ موریدینی: " باخ، سیزین ادبیاتینیز بودور! " دئییه چوخ آلفیشلادی، بو یولدا یازماغا تشویق ائتدی و " من بونون بیر ده ایهتیلال روحونو وئره جک برابرینی گۆرمک ایسته بیرم " دئییه ده شاعیرین ایدئال اوفوقونو بیر آز دا گئنیشلتمک ایسته دی.

ممد امین بیین ان اؤنملی اثری اولان " تورکجه شئیرلر " 1899- جو ایله نشر اولوندو. بو شئیر مجموعه سی نین ایلك پارچاسی اولان " بیز ناسیل شئیر ایستریز؟ " ادلی منزومه آلتیندا بئله بیر قئید وار: " منزومه لریم یونان موحاریبه سی زامانی نشر اولونموشدور. "

آنجاق بو قئید حاقیقتی تامام ایفاده ائتمیر: منزومه لرین بعضیلری، مثلن " قورانی-کریم " و " آه آنالیق! " یونان موچارویه سیندن اؤنجه سؤیلنمیش، حتی نشر اولونموشدور. سنئزورا شرطلریندن دولایی، شاعیر، کیتابینا بئله بیر قئید علاوه ائتمه یه گرک گؤرموشدور. تورکچولوک آخیمی نین ادبیات قیسمینده، حتی عومومی اولاراق تورکچولوک دوشونجه سینده بؤیوک بیر یئری اولان " تورکجه شئیرلر " 63 صحیفه لیک، کیچیک بیر کیتابدیر. بو کیتاب ممد امین بیین یالنیز 9 کیچیک منزومه سینی اؤزونده بیرلشدیریر. کیتابین باشقا صحیفه لری رسام زونارونون یونان ساواشینا آید رسلری ایله و رجايزاده اکرم، ابدولھق ھامید، ش. سامی، در. ریزا توفیق و فزلی نجیب بیلرین بو منزومه لری حاقیندا ممد امین به یه یازدیقلاری مکتوبلاری ایله دولدور. بو زاتلارین ھامیسی امین بیین یئنی آدیغی جیغیری بیه نیرلر، گنج شاعیری تشویق، تقدیر ائدیرلر؛ فقط آرالاریندا یئنی مسله کی ان چوخ قووت و قطعیتله آلقیشلایان شمسدین سامی بيله دوکتور ریزا توفیق بیدیر. بنش-آلتی ایل سونرا ھوسئین جاھید بیین " چوجوق باخچاسی " ندا چیخان ایستئھزالی بیر مقاله سینده " بو مسله کی ن ساغدیسی " دئدیگی ریزا توفیق بیین مکتوبو، حاقیقئن بو یئنی جیغیرین بیاننامه سی کیمی بیر شئیدیر. او زامانلار چوخ تورکچو اولان دوکتور " چوجوق باخچاسی " ندا اوزون-اوزون مقاله لری ایله و قارشیسینا چیخان اوامر ناجی مرحومون اعتیراضلارینا جاوابلاری ایله امین بی مسله کی نین قورخماز، یورولماز بیر تبلیغاتچیسى اولموشدور. دوکتورون " تورکجه شئیرلر " ده و " چوجوق باخچاسی " ندا نشر اولونان مقاله لری نین ھامیسی، بو یئنی ادبی مسله کی ن دئمک اولار کی، مانیفئستینی تشکیل ائدیر.

بو دوققوز منزومه دن عیبارت کیچیک شئیر مجموعہ سی ایله عوئمانلی تورکلری نین ادبیاتیندا یئنی بیر جیغیر آچیلیمیش و ادبیات ساھه سینده تورکچولوگون مو عین بیر مسلک حالینا گلیمیش اولدوغونو گؤروروک.

" تورکجه شئیرلر " ، نشر اولونماسیندان سونرا، گئئدیکجه آرتان بیر گورولتو قوپاردی: او زامانلار عوئمانلی ادبیاتی نین سولطانلاری ساییلان ابدولھق ھامید، رجايزاده، توفیق فیکرت کیمی شاعیر و ادیلر، " تورکجه شئیرلر " ای بینمیش گؤرونمکله برابر- مدحیبیه لرینه بعضی چکینگن قئیدلر علاوه ائتمگی ده اونوتمورلار و اؤزلری یازیلاریندا اصلا بو یئنی مسله یاخینلاشماق مئیلی گؤستر میرلر؛ اکینجی، اوچونجو درجه ده اولان عوئمانلی شاعیر و یازیچیلاری ایسه آچیقدان-آچیغا منفي بیر مؤوقی توتموش اولوردولار. فقط باتی نین عوئمانلی و تورک ادبیاتینی اینجله ین، بو ادبیاتلا مشغول اولان عالیملری، امین بی مسله کی نی قئیدسیز- شرطسیز بئیدیلر و اؤیدولر. عوئمانلی دؤولتی نین خاریجینده یاشایان تورکلر، عوئمانلیلار آراسیندا ان اروپایی شوور داشییان کیمسه لر ده، بو باره ده اروپا شرقشوناسلاری نین فیکرینه تامام شریک اولوردولار. " تورکجه شئیرلر " اطرافیندا قوپان موباحیسه و تنقیدلر یئنی مسله کی ن قلبه سی نین، حتی ظفیری نین گئرچکلشمیش اولدوغو بو گون بئله بوسبوتون سونا یئتمه میشدیر. ایسماییل حبیب بیین " تجددود ادبیاتی " ندا یوروتدویو زیقزاکلی گؤروشلر او موباحیسه لرین اوزاقدان گلن اکس-سداسیدیر.

شاعیر ممد امین بیین فالیتی، ظنیمجه بیر نچه باخیمدان اینجلنه بیلر: (آ) ممد امین بیین تورکچولوک آخیمیندا یئری؛ (ب) عوئمانلی تورک و ادبیاتیندا رولو؛ (ج) بوتون تورک دیل و ادبیاتینا تاثیر؛ (د) صنعتجه دیری؛ (ه) فیکری، اخلاقی، سوسیال و سیاسی مئیللری. ممد امین بیدن بهس ائدن تورکلرین چوخو، اثرلری نین صنعتجه دیری نؤقته سینه باغلانیب قالمیشلار؛ بعضیلری ده تورکچولوک آخیمینداکی یئرینی ده تسبیته چالیشمیشلار. آنجاق عوئمانلی تورک و بوتون تورک دوشونجه سینده مو عین اخلاقی، سوسیال و سیاسی مئیللری

يارانديغينا داير توركجه سادجه هنج بير شئي يازيلميش دئييلدير. يالنيز شرقتسوناسلارددير كي، بو نوقتته ني ده گوزدن قاچيرماميشلار.

بوتون توركچولوك اخيميندان بهس ائدن بو مقاله نين عصاصي ممد امين بين فالتيني موختليف باخيملاردان اينجمله مه يه الوئريشلي دئييلدير. بوندان باشقا بو سطرلري يازان صيرف صنعتدن بهسه هنج ده ينتكلي اولماديني چوخ ياخشى بيلمكده دير. بو مقاله، انجاق عومومي تاريخ باخيميندان، توركچولوك هر كاتي نين تاريخچه سيني دقيقلاشديرمك، گوسترمك مقصدي ايله يازيلماقدادير. بو فيكرين چئشيدلي ساوه لرده اورتايا چيخيشيني، آريجيل گنديشيني، اينكيشافيني، اليميزدن گلديگي قدر تام و طرفسيز گوسترمه يه چاليشيري. بو باخيمان بيزجه اصيل اونه مي اولان مثله، ممد امين بين توركچولوك اخيميندا توتدوغو بئري، اويناديغي رولو تعيين ائتمك مثله سيدير.

" توركجه شئيرلر " شاعيري بوتون عثمانلي شاعيرلري آراسيندا ايلك دفعه تام شوورلو بير شكيلده ديلي نين توركجه، ميلتي نين تورك، ميلتين اكثريني نين خالق اولدوغونو گور سسي ايله هايقيرميشدير.

" توركجه شئيرلر " اين بيرينجي منزومه سي، تورك ديلي نين، تورك شئيري نين، تورك ميلتي نين دوكمه تپه سيندن بوتون عالمه ساواش طيبلييله ائلاني كيميدير:

من بير توركم، دينيم جينسيم اولدور!...

تورك شاعيري منسوب اولدوغو ميلتيني، موسلمان، عثمانلي كيمي غئيري-موعين و قاريشيق آدلارلا انمير، ميلتينه حقيقي آديني وئرير، " تورك " دئير. امين بين گوزونده تورك ميلتي نين فيكيرلريني، هيسسلريني، خاطيره لريني، سئوئنجلريني، الميريني توركو كيمي اوخوماغا ينته جك بير تورك ديلي، بير تورك وضعي، بير تورك شئيري واردير. محض بو ايلك دوققوز منزومه سينده، بو گئرچكي فئيلن ايثباتا چاليشير.

تورك شاعيري نين، بو خالق منزومه لرinden اعتييارن، ميلتيني بوتون ميلتلردن داها يوكسك گوردويونه و اونو سونسوز بير سئوگي ايله سئوديگينه شاهيد اولوروق:

ان گوزل اوز بيزه چيركين، بيز سئوريز: تورك اوزو،
ان ائبي اوز بيزه فنا، بيز ايستريز: تورك اوزو،
ميلتيميز آلفيشلاريز، آنيديقجا " تورك " سوزو،
بيز توركلريز، بيز بو قانلا، بيز بو آدلا ياشاريز!

ممد امين بيدن اؤنجه تورك ميلتينه اؤولاديدان هانسي شاعير، بو قدر مطلق، آچيق، ساده بير سئوگي و باغلايق گؤستره بيلميشدير؟ آلاهي سئورسينيز؟...

ميلليت هيسسي و فيكري، ميللي ديل و ادبياتين مستقباليگينه، يابانچي تاثيرلردن قوروناراق اينكيشاف انتمه سينه چوخ اؤنم و دير وئرير. ممد امين بين ادبي چاليشماسيندا عثمانلي تورك ديلي نين باغيمسيز ليغينا سون درجه دير وئرديگيني گؤروروك: " توركجه شئيرلر " شاعيريندن اؤنجه، هنج بير نظم و نسر يازاري تورك، ممد امين بي قدر باغيمسيز بير توركجه ايله يازماميشدير.

" توركجه شئيرلر " ده عربجه، عجمجه قايدالاري ايله يارانميش ايفاده لر، تركيبلر هنج بوخدور. شاعير عربجه، عجمجه كلمه لرين ده ياخشيجا توركلشميش اولانلاريندان باشقاسيني

هئچ ايشلتمير، عرب و عجم وضعيني شئيرلريندن تامامن قوموشدور. شئيرلريني توركلرين اسكي وضعيني اولان بارماق حسابي ايله يازير، " توركجه شئيرلر " اي ايلك اينجله ين شرقشوناس ولاديمير مينورسكي، اهاته انديگي 9 منزومه ده 41 عربجه، 59 عجمجه و 6 رومجا كلمه تاييب سايا بيلميشدير؛ فقط مينورسكي نين ده دنديگي كيمي، بو يابانچي كلمه لر " شئي " ، " قايت " ، " عاغيل " ، " آتش " ، " باخچا " ، " كولوبه " ، " سينير " كيمي بوسبوتون توركلشميش كلمه لردير.

ممد امين بيبين ايضافه تسيز، وصفي-تركييسيز، يوزده 5،7-دن آرتيق يابانچي كلمه ايشلتمه دن قهرمانلىق، ديني و اخلاقي مؤوزولاردا، باتي ادبياتي طرزينده، ديل قايدالارينا و نظم قانونلارينا تامام اويغون، اخيجي، آهنگلي و هيجان وئرله بيلن دوققوز-اون منزومه يازا بيلمه سي، عوئمانلي تورك ديل و ادبياتي نين ميلليشديريلمه سي يولوندا بير اينقيلابا اوغورلا باشلاماق دنمكدير. ميلليتچيلىك، خالقچيدير. هر يئرده ميلتين بويوك اكثريتيني خالق طبقه لري تشكيل اندير. ميلليت فيكري كوكونو خالق طبقه لري آراسيندا آتار، اونلاردان تاثيرلنه رك اينكيشاف اندير و يئتيشير. ممد امين بي، اينستينكت و يا شورويلا بو حاققتي تامام قاوراميشدير: " توركجه شئيرلر " خالقچي شئيرلردير، كيتابين اون سوزو بئله، شاعيرين خالقچيلىغيني گؤستيرير: " تورك قارداشلار، چوبان ارمغاني، چام ساكيزي " . دوققوز منزومه دن هئچ بيريسينده حؤكمدارا باغليلىق و آريستوكرات مئيل گؤرولمز. عكسینه، بيرينجي منزومه دن اعتيبارن دنموكراتيا سئوگيسيني گؤرمكدگيك:

بيز او شئيري ايستريز كي، جيفته گندن بابالار،
اكين بيچن گنج قيزلار لا اودون كسن آنالار،
يانيق سسين دينلر ايكن گوز ياشيني سيلسينلر!

ممد امين بيبين دوست و دشمنلري طرفيندن بيه نيلن شاه اثرلي اولان " جنگه گندركن " توركوسو نه قدر خالقچيدير! " من بير توركوم! " دنيه باغيران تورك، بير آنادولو كؤيلوسودور:

بو توپراقلار اجداديمين اوجاغي.
اؤيم، كؤيوم هپ بو يئرین بوجاغي!

زاتن بو شئيرين بير آدي دا " آنادولودان بير سس " دنيلمى؟
بو منزومه ده تورك وار، كؤي وار، اوجاق وار، يورد وار، تانري وار. وطن و ميلت وار؛ فقط سولطان يوخ، ساراي يوخ. سارايي دولدوران يالتاق توفئيلير يوخ. " جنگه گندركن " جومهوريتچي بير ميلت شرقيسيدير. پروفئسسور هورنون دنديگي كيمي، بير ميلت ايلاهيسيدير، هيمنيدير. يونان ساواشي سيراسيندا شاعيرين باغريندان چوخ تبيي بير شكيله قويموش بير ميلت سسيدير. نه قدر آرانسا، بوندان داها تبيي، گوزل، اويغون، جانلي، هيجانلي بير ميلت ايلاهيسي تاپيلا بيلمز. يئتر كي، بو ايلاهيني لاييق اولدوغو شكيله بسطله مگي بيلن بير موسيقيشوناس چيخسين.

ممد امين بيدن اونجه، ناميك كامال، توفيق فيكرت كيمي خالقچيلىغا آز-چوخ مئيل گؤسترن شاعيرلريمز يوخ دنبيلدير؛ آنجاق بونلارين خالقچيلىقلاري ندنسه سوني كيمي بير شئي هييس ائتديرير: فرانسيز رومانتيكلريندن ايلهام آلان ناميك كامال ايله ابدولوق هاميد، بيريسي سپاهي،

دیگری اولما آریستوکراتیاسیندان گلن بو ایکی اصل عوئمانلی، بالیقچی اوغلو ممد امین بی کیمی خالقین روحونا گیریب، سسلرینی انشیدیرمگی باجارا بیلیمشیدیرمی؟ توفیق فیکرتین قلب و وجدانی، " اینجیل " ای بیر شفقت و اینسانیت هیسسی ایله دولودور، بونا شوبه ائتمیرم؛ آنجاق خواهیش ائدیرم، بیر ایستانبول اصلزاده سی اولان توفیق فیکرتین ان دئموکرآتیک دوشونجه لرله یازیلیمیش شئیرلرینده بئله خالقا یوکسکدن باخیب آجیما قوخسونو دویمورسونوزمو؟ سانیرام کی، ممد امین بیدن اؤنجه، حتئ سونرا، اونون قدر خالقین، کؤیلونون حیاتی، ایضطیراب و آجیلارینی، اومید و هیجانلارینی ایفاده ائتمیش بیر تورک شاعیری گلمه میشدیر. تورک شاعیری نین محض بو خصوصیتلریدیر کی، " تورکجه شئیرلر " چیخار-چیخماز، شئیر و ادبیاتی یالیز سونی و اینجه سایمایان، شئیر و ادبیاتین سوسیال و سیاسی دیرینی حاکی ایله آنلایان باتیلیلارین دیقینی چکدی. شرقتوناسلار، تورکلر آراسیندا یئنی بیر دیل و ادبیات مکتبی دوغولدوغونو درهال سئز دیلر و تورکلرین چاغداش مدنیت یولوندا اؤنملی بیر آددیملارینی تشکیل ائدن بو حادثه نی آلفیشلارلا قئید و تسبیت ائتدیلر.

تورک و عوئمانلی ادبیاتینی علمی بیر شکیلده اینجلیه رک بو گون اوروپا شرقتوناسلاری آراسیندا دیرلی کیتابلاردان ساییلان " اوتتومان پوئمس " (وسمانلی شئیرلری) و " آ هیستوری اوف تهئ اوتتومان پوئتری " (وسمانلی شئیری نین تاریخی) ادلی کیتابلارین یازاری میستئر گییب (W. ژ. گییب) " تورکجه شئیرلر " این یایملانماسیندان سونرا ممد امین به یه یازدیغی تورکجه مکتوبدا عئینله بئله دئیردی: " نهایت، سیزین معرفتینیزله تورک میلیتی سدا سینی تاپدی. سیز گلدینیز و نه دوغویا باخراق و باتییا - اؤز هومتلرینیزین کؤنلونو اوخودونوز و بونلارین دوغولارینی اؤز دیلیری ایله ادیبانه بیر طرزده عرض ائتدینیز. عاجیزانه فیکریمجه، تورک شئیری نین دوغرو مضمونو و دوغرو ایفاده طرزینی سیز تاپدینیز. سیزی آلتی یوز ایل بکله میشدیر، افندیم. لوندون، 6 اییون، 1899، ای. ژ. W. گییب " . میستئر گییب " عوئمانلی شئیری نین تاریخی " ادلی کیتابیندا ممد امین بیدن و " تورکجه شئیرلر " دن قیساجا هس ائده بیلیمشسه ده، بو کیتاب 15-جی یوزیلدن سونرا گلن عوئمانلی شاعیرلرینه چاتمادان مؤلیف اؤلموش اولدوغوندان، ممد امین بی و شئیرلرینی اطرافلیجا اینجله یه بیلمه میشدیر. گییبین کیتابیندا ممد امین به یه قدر یازدیغی قیسا، آنجاق قوووتلی قئید بودور: " بو ایلین 1316 (1900) باشیندا امین بیین " تورکجه شئیرلر " ادلی کیچیک بیر شئیر مجموعه سی چیخدی. بو کیچیک ریساله ده، تورک خالق کوتله سی نین گئرچک دیل و دوغوسونو ادبی طرزده عرض ائتمک تجروبه سی ائدلمیشدیر. آنادولو کؤیلوسونون و عسگر نفرلری نین آغزینا دوشن بو کیچیک شئیرلرله، تورک خالقی نین سداسی، ایلک دفعه اولراق ادبیاتدا ائشیدیلیمیش اولور. " (گییب، " آ هیستوری اوف تهئ اوتتومان پوئتری " ، لوندون، 1900، س. 134-135، نوت. 1 ") .

او زامانلار ستراسبورق اونیورسیتیتنتی پروفئسسورلاریندان پ. هورنون (پ. هورن) " گئسجه دتورکیسجهئن مودئرئی " (" موعاصیر تورک شاعیر و ادبیاتچیلاری نین تاریخی ") ادلی اثری نشر اولوندو. بو یازار دا تورک شاعیری حاقیندا چوخ تعریفلر یازیر: " امین بی روحویلا تورکدور؛ هیسلری یئنی اولماقلا برابر میلیتیندن اصلا آیریلماق ایستیمیر. عوئمانلیلیغین وطنی اولان " آنادولودان بیر سس " ادلی شئیرینده بؤیوک بیر غورورلا: " من بیر تورکم " دئییه هایقیریر. امین بی بو منزومه سی ایله گئرچکدن بیر خالق ایلاهیسسی اورتیا قویموشدور. بو ایلاهیده ده " دئوتسجهلاند، دئوتسجهلاند اوبئر آللئس " ده اولدوغو کیمی حؤکمداردان بهس اولونمور. امین بیین شئیرلرینده دایما تکرارلانان فیکیر: " تورکون هر شئیی گؤزلدیر و هر شئیدن گؤزلدیر " (س. 58-59).

مشهور شرقشوناس و امبئري ده امين به يه يازديغي بير مکتوبدا " تورکجه شئيرلر " شاعيري کيمي غئيرت گؤسترن شخصلر مئيدانا چيخاجاق اولور لارسا، تورک ديلي نين " سايغي مقامينا يئتيشه جگيني " بيلديريردي.

مينورسکي، " امين بيين ميلي شئيرلري " ادلي 1903-جو ايلده نشر اولونان ريساله سينده " تورکجه شئيرلر " اين دو قوزونو روسجايا چئويرديگي کيمي، اون سؤز اولاراق، امين بيين بيوقرافياسيني، ديليني، ديل تخنيکاسيني، صنعتيني، آچديغي جيغيرين يئنيلیگيني خئيلي گئنيش بير شکيلده تدقيق اندير و آچقلاير.

سونرا گيريش خاراکتئرلي مکتوبلاردان، خصوصن ريزا توفيق و سامي بيلرين مکتوبلاريندان بعضي حيصه لري ترجومه اندير، نهايت ميستئر گيبيين کيتابينداکي گوروشه تاماميله شريک اولدوغونو سؤييله رک، ريساله سيني بو سؤزلرله بيتيرير: " امين بيين تمير ديلدن ايستيفاده ائتمک، تورکجه شئيري اونا اويعون اولمايان اروز وضعنيندن قورتارماق، خالقي سئومک، صميمي و اينسانيتپورور مؤوزولار سئچمک کيمي اوزونمخسوس و اونودولماياجاق خيدمتلريني خاطرلاياراق، ديله بيريرک کي، تورک ادبياتي نين بو ساغلام و تزه قونجه سي تامام آچيلسين و سئوميلي شاعيرين چاليشماسي اوزون زمانلار داعوام ائتسين. "

درهال و بؤيوک سئوينجه علاوه ائدک کي، روس شرقشوناسي نين آرزوسو گئرچکلشدي: امين بيين مکتبي گئنيشلندي و اوزو ده شوکورلر اولسون، هله ايچيميزده ساغ-سالامات چاليشيب دورور.

بير از اونجه، امين بيين يئني جيغيريني شرقشوناسلارلا برابر ان چوخ بينلر، عوئمانلي دؤولتي خاريجينده ياشاپان تورکلرله عوئمانلي تورکلري نين تام اروپا تحصيل و تعليمي گورنلريدير-دئميشديم. گئرچکدن ده، " تورکجه شئيرلر " اين نشر اولونماسي نين آرديندان، بلکه ان هر ارتلي بير مکتوبلا امين بيبي تبريرک ائدن ايسماييل بي قاسپيرالي اولموشدور.

تورکچولوگون بو مؤحترم امکداري، " سئوميلي قارداش! " ، دئيه باشلاديغي مکتوبوندا دئير کي:

" شئيرلرينيزين ديليندن باشقا، فيکيرلري ده ايستانبولون " ماھتاب " دان، " قارا ساچلا " " ماوي گوز " دن عييارت شئيرلري نين هاميسيندان اوستوندور. جوبيه لري قبيامت اولان افنديلرين، باستونلاري، جنکئتلري علامت اولان شیک بيلرين اوسولونا موخاليف، ساده و قابا تورکجه قلم چکمک بؤيوک جسار تدير، ادبي اثرلر آراسينا بئله مسلکلي بير اثر داخيل ائتمک، تورک عالمينه بؤيوک بير خيدمتدير کي، کؤنولدن تبريرک ائديرم.

تورک عالمينه دئديگيم موباليغه سانيلماسين: موباليغه ني نه سئوريم، نه ائدریم؛ دوغروسودور، چونکي شئيرلرينيزي اديرنه، بورس، انکارا، کونيا، عرضوروم تورکلري آنلايب لذت آليب اوخوياجاقلاري کيمي، طيفليس، تبريز، شيروان، خوراسان، تورکستان، کاشغار، دشتي- قبيچاق، سيبيريا، کازان و کریم تورکلري ده اوخوياجاقلار کي، بو شرفه نفي و نابي يئته بيلمه ديلر. قيرخ-اللي ميليونلوق و اوتوز اسرليک بو عالمه ايلک دفعه بير قاشيق اوغول باليني يئديرن سيز اولدونوز کي، سيزه شرف، بيزه سادتدير. تکرار-تکرار تبريرک ائديرم. "

" ايستانبول ادبياتي نين مسلکسيز، سيستمسيز داعواميندان و توتوقوشو ديليندن اوسانميش، داريخميشديم؛ شئيرلرينيز چوخ بؤيوک تسللي اولدو؛ بونون اوچون ده آلاه سيزدن راضي اولسون. "

ايسماييل بي بو مکتوبوندا " تورکجه شئيرلر " اين بوتون تورکچولوک اوچون اهميتيني خصوصيله گؤستر ميشدير.

قاسپيرالي نين دنديگي دوز چيخدي؛ ممد امين بين شئيرلري بو گون دنيلسه دونن بوتون تورک دونياسيندا، تورک دونياسي مکتبلرينده اوخونور و ازبرله نيردي؛ بو گون ده تورک دونياسي نين هر طرفينده ممد امين بي " بوتون تورکچو " شاعير اولاراق تانينير و حورمت گورور.

عوثمانلي تورکلري آراسيندا امين بين آديغي يئني جيغيري ان چوخ و ان صميمي آقيشلايان تام بير باتي تحصيل و تعليمي ايله بؤيوموش فراشرلي شمسددين سامي و راي ف پاشازاده فواد بيلرله، سيستمسيز ده اولسا، يئنه باتي اثرلري ايله بئنيني دولورموش دوکتور ريزا توفيق بي اولدو. خريستيان اخلاقي، ايهتيلالچي فيکيرلري درين بير صميميته سئون، عاجيزلره، زيفلره قوونلي بير دوست، ظولمه، ايكيزلولويه، زورباليجا بوتون روحو ايله دوشمن اولان توفيق فيکرت، ممد امين بين زاواليلارا، مغلوب و زيفلره آجيباراق اونلارين هنج اولماسا سوزله اولسون، يارالريني ساريمانغا چاليشماسيندان چوخ دويغولاندي و تورک شاعيريني چوخ صميمي آقيشلادي.

شمسددين سامي بي، " تورکجه شئيرلر " حاقيندا امين به يه يازديغي مکتوبلا كيفايتلنمه ميشدير؛ 1899-جو ايل مارتين بيرينجي گونو نشر اولونان " صاباح " قزئتنده نشر اولونموش " ادبياتي-موسنقبه ليميز " آدلي اهميتلي و بؤيوک مقاله سينده، " ديليميزي سادلشديره ليم، تورکجه ميزي سادلشديره ليم! " دننه قارشيا قويدوغو مقصدي نين گرگيني و فايدالاريني اوزون-اوزاديا آنالتيقدان سونرا، مقاله نين سونلاريندا دئير كي: " اونجه دن بري ديقت چکمکدن، تئوسيبه ائتمکدن گئري دورماديغيميز و اوزوموز آچا بيلمه ديگيميز چيغير آچيلدي. فرقينده اولمايانلاري موژدله بيريك. " تورکجه شئيرلر " آدي ايله چوخ گوزل، خوش بير ترتيباتلا يابين ساهه سينه تقديم اولونان بو کيتابچا هر کسين ديقتيني چکه جک، بنزري گورولمه ميش بير اثردير. صاحبي ممد امين بي افندي، بو کيتابا داخيل ائتديگي دوققوز پارچا شئيري ايله بو آرزو و تئوسيبه ائتديگيميز چيغيري آچدي. بو کيتابچانين نشري ادبيات تاريخيميزده بؤيوک بير حاديه کيمي قبول انديلمه يه لاييقدير. اونجه كي ايلين فيکير و چالشماسي نين محصولو اولوب، بو 1316 (1900) ايلي يابين ساهه سينه داخيل اولان بو اثر لفر و شکیل يئنو ايله و ديل اعتياري ايله گلجه جک ادبياتيميزين ايلک تمل داشيدير. "

"... ممد امين بين شئيرلرينده توتدوغو يولو هر کس تامامي ايله تقيه موقته دير اولاي بيلمزسه، يني او قدر يازا بيلمزسه ده، هله بير دفعه اونا چالشمالي، هر شئين تورکجه سيني آرامالي، تاپيلمزسا، او واخت چاره سيز عربجه و يا فارسجاسيني، يني ان ايستيفاده انديلميشيني، بيلينه نيني قبول ائتمه لي و ايشلتمه لي؛ آنچاق بو قبيلدن اولان کلمه لري ده ديليميزين قراماتيک قايدالارينا اويغونلاشديراراق ايشله ديب، فارسجا ايسيم و صيفت ترکيبلريندن واز کئچمه ليگيک. بو گون ايشلتمه يه مجبور اولاجاغيميز بير عربجه و فارسجا کلمه نين ده صاباح تورکجه سي نين تاپيلماسي مومکوندور؛ چونکي تورکجه ميز چوخ گننیش اولوب، يئر اوزونون چوخ اونملي بير قيسمينده دانيشيلديغي حالدا، هله توپلانماميشدير..."

شمسددين سامي بين بو مقاله سي، يالنيز " تورکجه شئيرلر " اين تنقيدي اولماسي اعتياري ايله دنيل، گلجه جک تورک ادبياتي نين، تورک اولوبونون ديده تورکچولوگون پروقرامي اولماسي يئونونن ده چوخ اونملي و ديرليدير. 1908-جي ايل اينقيلابيندان سونرا سلانکين " گنج قلملر " اينده بؤيوک بير ولوله، اولچوسوز بير تشخوس و ايديعا ايله اورتايا آتيلان " يئني ليسان " داعواسي نين بوتون عصاصلاري نين، شمسددين سامي بين " گنج قلملر " دن دوققوز ايل اول يازديغي بو مقاله ده مؤوجود اولدوغونو گوروروک. و بو عملين ايلک گئرچکلشمه سي ده امين بين شئيرلريدير. " تورکجه شئيرلر " اين نشريندن بير آز سونرا امين بين بعضي

منزومه لري " سروتي-فونون " دا نشر اولوندو. " کيبريتجي قيز " لا " کسيلديمي اللرين؟ " ايلک اونجه " سروتي-فونون " دا نشر اولونموشدور. 1903-جو ايلده ممد امين بي، راي فواد و ريزا توفيق بيلرله " رسمي قزئته " ني آلدیلار؛ آنجاق بيرينجي نوسخه سيني بئله نشر ائتمه يه موففق اولمادیلار. چونکي سننوزور، اوز قابيغينداکي اولدوز و باليق رسملريندن شوبه لنه رک باسيلميش نوسخه لري توپلاتدي! ... امين بي بو باسيلميش، آنجاق يايملانميش مجموعه يه " کؤيده فيرتينا " شئيريني قويموشدو.

1904-جو ايلده، تورک شاعيري، بعضي منزومه لريني، ايزميرده چيخان " موقتبس " و سلانیکده چيخان " چوجوق باخچاسي " درگيلرينده نشر ائتديردي؛ ايستانبول نيسبتن ويلاترين سننوزوراسي داها آز شيددتلي اولدوغوندان امين بي شئيرلرينده داها سربست اولاي بيلردي. " موقتبس " ده " حيات قووغاسي " ، " چوجوق باخچاسي " ندا ايسه " اولو قافاسي " ، " زاوالليلار " ، " زاواللي قاييقي " ، " جيفتچيليك " ، " ائي گنج جيفتجي " ، " چکيج آلتيندا " منزومه لري نشر اولوندو.

8 سننتيابر 1901 تاريخلي " چوجوق باخچاسي " درگيسينده فيلوسوف ريزا توفيق به يه ايتحاف ائديلميش " اولو قافاسي " و فيلوسوفون " تورکلرين مؤحترم شاعيري ممد امين به يه " خيتابن يازيلميش اوزون بير مکتوبو بير يئرده نشر اولونموشدو. بو مکتوب ميني-ميني " چوجوق باخچاسي " ني تامام دولورموشدو. فيلوسوف دوکتور هر زامان اولدوغو کيمي، ساغا-سولا سارپارق تورک شاعيري نين اثرلريني تعريفله بيردي. بزن ميلي شاعير يميزي کيتابي کشف ائدن نانسئنه بنزده رک اونون کيمي " کوتبي-عملين يولونو بولدونوز " - دئيير. بزن اسکيدن تورکجه يازماغا چالیشان شاعير لرله قارشيلاشدير اراق " او يارديملارين تامام نتيجه سيز و فايداسيز قالدیغيني " سؤيله بير و " آنلاميشسينيز كي، يالئيز اروز وضعيني و يا عربجه کلمه لري، بنزتمه لر و اسکي تصور لرله برابر، اونلاري اؤدمه يه واسيطه اولان صيفت ترکيبلريني، ديگر ترکيبلري ترک ائتمکله ايش بيتميه جک؛ آنلاميشسينيز كي، تورکجه شئير يازماق بو يابانچيلقلارين هاميسيندان قلميني قورتارماق، ذهيني تمیزله مکله برابر تورکلوگون فيکري اؤزگونلوکلريني و ويجداني اؤزليلکلريني، ذوقونه، کئيفينه، احتياجينا و اينانچينا گوره يازماقدير. آرتيق اولارق او کيمي خصوصلاردان تشکيل اولونان بو قوومي ميزاجي سئومک، هم صميميئله سئومکدير.

محض ياراديليشدان اولان شاعير ليک قابيليتينيز، چتيلکلري يئنن شخصي قودرتينيز بير يانا بوراخيليرسا، سيزين بؤيوک باشارينيز بو قدر چتین، بو قدر موختليف سببلره دايانير اولسا گرکدير " -دئيه تورک شاعيري نين مسله كي نده تاماميله باشاريلي اولدوغونو آچيقلابيردي. نهايت، " بو يول چيقماز سوکاکدير، نئچه لر گيردي، پئشيمانليقلا دؤندو؛ يا دا بو اوسلوبلا آنجاق عادي شئير، کؤي حياتينا آيد کيچيک شئيرلر يازيلا بيلر، آنجاق علمي بير مثله ايفاده ائديله بيلمز " کيمي، ممد امين به يه يؤنلن اعتبارضلاري ساياراق ردد ائديردي: " اؤيله پارلاق، اؤيله بؤيوک منزومه لرله داعوانين عکسيني ايثبات ائتدينيز كي، آلتی يوز ايلليک ادبياتيميزدا بير نومونه ده گؤسترتمک آسان دئييلدير دئمکده پروا ائتم. ... " دئييردي. و بو داعواسيني ايثبات اوچون، شاعيرين " بيزه دئييرلر كي " ، " ائلم " ، " صنعت " ، " پارا " ، " بير دليقانليا " ، " يئمک و يئمک " ، " ياوروموزو چوخالداليم " و نهايت " اولو قافاسي " شئيرلريني گؤستريردي. و اوزونه ايتحاف ائديلن بو فلسفي شئيرين، گويا كي بير قاسيرغا وار؛ بونو اونا، اونو بونا قاتيبور؛ بير ال وار كي چوروک کفن پارچاسيني چيچک ياپيب آتيبور.

-پارچاسيني اؤمر خييامين بو مؤزودا يازيلميش روبايلريندن بئله اوستون توتوردو. دوكتورون بو مکتوبو، " سروتي-فونون " ادبياتچيلاري نين ايکينجي جرگه سينده گلن گنج بير سوبايين، اؤمر ناجي بين جاواييني چکدي. " چوجوق باخچاسي " نين بير سونراکي نوسخه سينده (15 ائيلول) " ائوزاني-شئيريبه ميزه داير " باشليقلي و اؤ. ناجي ايمضالي بو قيسا جاواب، سئوگيلي اوستادلارينا توخونولموش اولماسيندان اوزگون، غنيرتلي، هيجانلي و ايستعدادلي بير گنج اؤيرنجي نين مودافيعه هوجومودور.

باشدان-باشا دولدورولموش عربجه، عجمه کلمه لر و ترکيبلرله يئنيليب اودولا بيلميه جک قدر شکرلشميش بير مکتوبدا گنج شاعيرين ايکي داعواسي وار: بيرينجي اروز وضعني بارماق حسابينا نيسبتن " داها روح اوخشاييجي و تاننان (چينلايان)، دوشونجه و هيسسياتي تبليغ و هئکايه ائتمکده داها هسساس و قيوراق، داها نالان، داها چکيلي، داها آهنگليدير؛ ايکينجيسي " تورکجه شئيرلر " ، دوكتورون ايديعا ائتديگي کيمي، هر کس طرفيندن اوخونوب آنلاشلا بيلمز: " ادبيات بوتون ووجود و شکیللرينه، بوتون مقصدلرينه و مؤزوسونا باخمايلاق، يئنه بونو آنلايانلارين ايختيصاص حيصه سينه داخيل قالاجاقدير. "

بو شکیلده ريزا توفيق بيله مولازيم اؤمر ناجي آراسيندا باشلايان ادبي و ديلچيلىک قوو غاسي " چوجوق باخچاسي " ندا ايکي آيا قدر داعوام ائتدي. و بوتون بئله قوو غالار کيمي گئت-گئده مؤزودان اوزاقلاشدي؛ قول-بوداق آتدي؛ ايلک اولاراق دادلي-دادلي باشلايان شخصي ائما و تلميهلر، سؤز اوزانديقا آجلاشماغا اوز قويدو، حتى آجيلاندي. قوو غا قيزيشينجا " سروتي-فونون " چولارين مشهور قوو غا پهواني هوسئين جاھيد بي بئله سؤزه قاريشدي، شاعير و دوكتورلا ايستنهزا ائتمه يه باشلادي؛ بو زمان باشقا بير ظابط يازار راييف نجت بي تورکچولرين ائمدادينا قوشدو.

قيساجاسي، يئني مسلک اطرافيندا خئيلي جنگشيلدي، ادبي ساواشلارين هاميسيندا اولدوغو کيمي بو ساواشدا دا ايکي طرفدن هئج بيريسي گئري چکيلمه دي؛ يئرلريني قورودولار. ميللي شاعير يميزين اؤزو ده قوو غايا سؤزله دئييل، ايشله قاتيلدي: " چوجوق باخچاسي " نين بير چوخ صحيفه سي شئيرلرينه داير مکتوب و جاوابلارلا دولدوغو حالدا، او دا عئيني درگيده " تورکجه شئيرلر " ايني ياييملاماغا داعوام ائديردي؛ " عؤمور يولوندا، ياخود يولچو " ، " سوکاک قاييسي اؤنونده " ، " چکيج آلتيندا " ، " ائمتاحان " ، " زاوللي قاييچي " ، " گوناھکار " ، " ياوروموزو چوخالدايم! " منزومه لري ايله " ايختيار دبیرمانچي " منصوره سي او موباحيسه لرین گئتديگي آيلاردا نشر اولوندو.

او زامانلار تورکچولوک ادبياتي نين نظرييه چيلرينه باشچيلىق ائدن دوكتور ريزا توفيق، ياخشى بير تاکتيکا يوروتمه مه سينه باخمايلاق ساواشدا " سروتي-فونون " چولارين قلبه چالديقلاري ايديعا ائديله بيلمز. اؤمر ناجي بي حدسيز غنيرتله مکتوبلاريني گئتديکجه اوزون يازماغا، يازديقا مورککبينه داها چوخ زهر قاتماغا چاليشديسا دا، " سروتي-فونون " ادبياتي نين حاقيقي اؤنده گلنلري- هر يئرده و دايم قوو غا آريان " قوو غالاريم " يازاري خاريج، اوبيئکتيو قالديلار؛ دوغروسو توفيق فيکرت مرحوم اولدن بري ممد امين بين اچديغي يئني جيغيرا طرفدار ايدي، بير نئجه ايلدير تورک شاعيريني تشويق ائديردي:

1900 و 1901-جي ايلرده ممد امين به يه يازديغي ايکي مکتوب بو بؤيوک قلبلي و بؤيوک ايستعدادلي عثمانلي شاعيري نين " تورکجه شئيرلر " ه باخشيني اچيق، کسکين شکیلده گؤسترير: " سروتي-فونون 'ون بو هفته كي نوسخه سي 'کسيلديمي اللرين؟' بديعيه سييله (برابري، بنزري اولمايان بير شئي يارادان شئير ايل) سوسلنميش اولاراق چيخدي. بو نفيس شئير اوچون سئوگيلي اللريني تکرار-تکرار اؤپورم. شئيرين بو اثرده منجه خيالين قايه سي

اولان تائير ئىدجى بىر مرتبه يه چىخمىش. نشري 'سروتي-فونون' دان چكىلدىگىم بىر زامانا تسادوف انتمه سه ايدي، قرنته ده بىر عرضي-تشككور ائدرديم. ايندي يالنىز ادبيات آدينا بو جيدى نفيس اثرلرين داواميني خواهىش ائديرم... "

اىكىنجى مکتوبوندا، امين بىين " زاوالليار " ادلى شئيريني اوخوياركن، فيكرتين ائوينده مئيدانا گلن منظره ني تصوير ائدير: " دىنله يئلرين اىچينده هئچ بىريسي سسينيزه يابانچي قالمىردى. حتى كىچىك حالوك بئله... منزومىزىن هر جومله سىني، هر كلمه سىني ازبر ائديرلر، سؤزلرينىزىن هئچ بىريني ياددان چىخارمىزلار، فيكرينىزله سانكى ال-اله يورويوردولر... "

" بيتيردىگىنيز زامان خاليد ضيا بي بارماقلاري نين آراسيندا توتوب كوللنن سيقاراسيني سيلكله دي. حىكمت يئرینده دوزلدي، من باشار يئيزي تبرىك اوچون نه دئيه جگىمي شاشير اراق، بئله وضعيتلرده داىما انئديگىم كىمي شاشكىن بىر " اوت! " له گولومسه ديم، باياقدان بري چنه سي اللري نين اىچينده، ساچلاري چىگىنلر ينده، گؤزلري دوداقلار يئيزدا، تىلسىملنمىش و شاشيرمىش دىنله ين حالوك، يالنىز او، وضعيتيني دىيشدىر مه دي. هامىمىز بىر گؤزل شئيرين دىنلگىجىسي اولماق جهندن اور تاقدىق. "

"...چوجوق يئریندن قالخىب يانىما گلدى، ياواشجا، آنجاق هيجانلي، دئدى كي: - " بو نه گؤزل شئير، بابا! "

ايشته اوغورونوزا ان بؤيوك تبرىك، عزيزيم!... "

" من اوز حسابىما ايندىيه قدر يازدىقلار يمدان هئچ بىريني بو قدر آچىق، بو قدر قووتلي بىر اوغور نيشانه سینه لايىق گؤرمه دىگىم اوچون سىزه قىبته ائديرم... "

"...تاماميله قانع يم كي، من شئيرده بىر ياشاما قابه سي آرايانلاردانىم: شئيري بىر خيال اويونچاغي ساپانلارا قاتىلا بىلمرم. "

"..منه قاليرسا، اوغور قازانماغىنيزىن سببي يالنىز وضعن دئيبىل، مؤوزو سئچىمي، تصور و دويغولانما تئورو، فيكىرلرين تبليغي، ايفاده صافليغي، قىساسى- بوتون قووتىيله سؤز و معنا اويغونلوغو. "

توفيق فيكرت بي، بىر چوخ دىرلي مکتوبوندا عوئمانلي شاعىرلري نين سون زامانلاردا اروز وضعينه وئردىكلري خفىقلىك و چئويكلىگى آچىقلادىقدان سونرا، بئله بىر سوال اورتايا آتير: "

هئجا وضعني، مىللي وضعن دئيبىلن ساده وضعن ايله اروز وضعنلر يندن هانسىنا اوستونلوك وئرمه لي؟...بو بهسده ان دوغروسو خاليد ضيا بىين دئدىگىدیر- اوستونلوك وئرمه يه احتىياج يوخدور، اروز وضعنلري، هئجا وضعني، هانسى اولورسا اولسون، ايندي كي دانىشدىغىمىز ديله اويغون گلير، ايكىسینی ده ايشله دهريک. هونر اونلاري يارارلي و تائيرلي اولاراق اىستيفاده ائده بىلمكده دیر. "

ريزا توفيق-اؤمر ناجي قووغاسىندان سونرا طرفلرين سؤزلريندن چوخ شاعىرين شئيرلري ايله بىر نؤقته تامام آنلاشيلمىش اولدو: امين بي يئني بىر ادبي مسلک قورور؛ بو مسله كي ن ان بارىز جهتي، تورک دىلي نين، تورک قايدالاري نين، تورک اولوبونون، تورک آهنگى نين، تورک وضعني نين، تورک حياتي نين عوئمانلي لىساني دئيبىلن قارىشيق ستر وكتوردا باغىمسىزلىق و حاكىمىتيني تمين انتمه يه چالشماسىدیر؛ دئيبىله بىلر كي، عوئمانلي ايمپئراتورلوغو داغىلاركن توركلوگون سىياست ساهه سىنده يار اتديغي بؤيوك حادىته يه بنزر بىر حادىته ، او زامانلار يونانلا ساواش اولاركن، عوئمانلي ساهه سىنده مئيدانا گلمىشدير: امين بىين شئيرلري، شورلو و يا شورسوز، تورک دىلي نين باغىمسىزلىق و حاكىمىت بياننامه لرىدیر.

تورک دېلي، باغيمسيزليق و حاکيميتيني، ايستانبولون اصیل تورک ميلتیندن آيري، قاريشيق، خودبين، قايه سيز، گونده ليک شخصي فايدالاريندان ماددي و قابا ذوقلاريندن باشقا بير شئي دوشونمه يهن، اوزلريني بير نوو آريستوکرات سايان توفئيلي سوسيال بير زومره يه دايناراق قورا بيلمزدي. ميللي شاعير، پئيغمبرانه بير اينستينکته تورک دېلي نين باغيمسيزليق و حاکيميتيني تمين ائتمه نين تورک خالقينا دايناماقلا مومکون اولاييله جگيني آنلادي. بوتون مؤوزولاري تورک خالقي نين حياتيدير؛ آجي، ايضطيراب و قهرمانليقلا دولو آنادولو کؤيلوسونون حياتيدير؛ ممد امين بين ايلک شئيرلري، ياشاديغي گونلرده آنادولو کؤيلوسونون حياتيدان آينما آردی-آردينا گلن باشليقلاردان عيبارت اولان بير ميللي داستاندیر. بو ميللي داستان تامام دنموکراتيکدير؛ فوقرانين، زاوليلارين و ايضطيراب چکنلرين يارالارين اچيب گؤسترير. امين بي ايستانبول و ساراي شاعيرلري کيمي، کئيف و ايلنجه شرقيلري يازماق، سؤز اويناماقلا ايستعداديني و زامانيني حدر ائتمک ايستيمير؛ اونون شئيرلري مرحمت و شفقت دولو، خالق و اينسانيتي سئون زاوللي تورکلرين يارالارينا ملهم آريان بيرر فریاد، بيرر يارديم ايستمه دير. او دا توفيق فيکرت کيمي شئيرده بير ياشاما قايه سي، بير سوسيال مقصد آرايير، " شئيري بير خيال اويونجاغي سايمير. " سونرادان يازديغي " منيم شئيرلريم " منزومه سي بو قايه سيني نه ياخشى آنلادير:

زاوللي من، اليمده كي بو اوچتئلي ساز ايله،
 ميلتيمين فلاکتلي حياتيني سؤيلگيم،
 درتيلرين گؤز ياشيني چئورم ايله سيلگيم!...

بئله دوشونن، بئله دويان بير آدم، ميلتي نين فلاکتلي حياتيني قورموش و داعوام ائتديرميش قوروملارا تببي سؤگي و حورمت گؤسترمز.

امين بي عثمانلي سوسيال قورولوشونون زيروه سيني مئيدانا کتيرن پادشاه، اونو اهاته ائدن ديرسيز مخلوقلارا، ايستانبول دولوران ساراي و هؤکومت آداملارينا، اونلارا چاتيپ کئيف و صفاسينا باخان ساختا آيدينلارا و عوموميتله، ظولم و تزييقه قايناق و يا آلت اولانلارا قارشى درين، ايصرارلي بير کينله، دوشمنچيلىکله دولدور. هر شئيرينده بو کين و دوشمنچيلىگي هيسس ائديله بيلر. امين بي يالنيز دنموکرات دئييلدير، کؤيلولره کؤي باشچيسي نين، محلي بيلرين، ايستانبول افنديلري نين روا گوردويو ظولملري تصوير ائدن شئيرلرينه بير اينقىلابچي روحو بئله اوفله يه بيلميشدير. " تورکجه شئيرلر " قارالليق، آجيلي منظره و کدرلرله دولو اولماقلا برابر تورک شاعيري اوميدسيز و بدبين دئييلدير. او، بوتون بو سوسيال و سياسي هاقسيزليقلارين اونونو آلا بيله جک بير قوووته اينانير كي، او قوووت ده " ائلم " دير. ممد امين بي ايصلاحاتدان، اينتياهو و خويي يوزيل فلسفه سيندن آديغي مهود و اونملي دويغولارلا علمين و موعين دره جگه قدر هورريت نين بوتون يارالارا سارغي اولاييله جگينه اينانير. 1900 تاريخلرينده اوزونو گؤسترن بو فيکير و دويغوسو گئتديکجه يتکينلاشميشدير، اينقىلابي تقيب ائدن گونلرده شئيرلريني توپلاييب باسديغي کيتابيندا، " تورک ساري " ندا " يارالار " بولوموندن سونرا، " سارغيلار " قيسمي گلير و بو قيسيم قوتننبرق، لوتتر، کولومب ايله باشلايير كي، شاعير بونلارا " مؤژده چيلر " آديني وئرمکده دير.

ائلمه، هورريته ايمان، ميللي شاعيري 1908 اينقىلابيندان اونجه " گنج تورکلر " ه، " اينتياهو و ترقي " چيلره ياخينلاشديرميشدي. حئي بير آراليق شاعير، ياراديليش و خاصيتيني نظره آلماياراق دنوريمچي بير تشکيلاتا عوض اولدو؛ " اينتياهو و ترقي " فيرقه سي ايله علاقه

قوردو. بلکه شئیرلرینده سئجديگي مؤوزولارين معنا و قايه لري نين آنلاشيلماسيندان، بلکه دئوريمچي فيکير و حرکتره مئيلي نين سئز يلمه سيندن، هر حالدا وظيفه سینه آيد اولمايان سبيلردن دولايي، 1907-جي ایلده، يني اينقىلابدان بير ایل اؤنجه، روسومات ائوراق موديري ممد امين بي، عرضوروم روسومات نازيرليگينه تعيين اولوناراق پايئاختدان اوزاقلاشديريلدي؛ 1908-جي ایل اينقىلابي مئيدانا گلدیگي زامان، ميللي شاعيريميز عرضورومدا ایدی. ممد امين بين اينقىلابدان سونراکي فاليتيندن ايره ليده بهس ائده جگیک... ايندي بير نؤفته نين داها آچيقلانماسيني دا گرکلي سايبيريق: ممد امين بي " تورکجه شئيرلر " ايني يازماغا باشلامادان اؤنجه، نجيب عاصيم، ولد چلبي و شمسدين سامي بيلر کيمي تورکچولوگو خصوصن ديل، فيلولوگيا و تاريخ ساهاه لرینده قورماغا، يايماغا چالیشان شخصلر وار ایدی؛ بونلارين فيکيرلري تخمين عئيني اولماقلا برابر، بلکه او زامانين سياسي شرطلارين دولايي موعين بير تشکيلات حالينا کئچمه ميشدیلر. ممد امين و حکمت بيلرله تورکچولوک ادبيات ساهاه سینه کئچميش اولدو. آنجاق بونلار دا اينقىلابا قدر ادبياتدا تورکچولوک مسله کي ني عوضولري موعين و دايانيشما ايچينده تشکيلاتي بير مکتب حالينا کتيره بيلمه ديلر. ممد امين بين ادبياتدا تورکچولوک مسله کي ني، بو يئني مکتبي قوردوغونا شوبهه يوخدور؛ حتئ ممد امين بيله فيکير آرکاداشلاري راي فواد و ريزا توفيق بيلرين يئني مسله کي تشکيلاتلانديرماق اوچون بير درگي چيخارماغا گيريشديکلري ده بير حاقيقتدير؛ آنجاق بو درگي نين بير نوسخه سي نين بئله نشر اولانا بيلمه ديگيني يوخاريدا آنلاميشديق. بونا گؤره، اينقىلابا قدر، نه ديل، نه تاريخ، نه ده ادبيات ساهاه لرینده بير تورکچولوک تشکيلاتي نين مئيدانا گلمه ديگيني گؤرموش و دقيقلشديرميش اولوروق.

سياسي تورکچولر

عوثمانلي ايمپراتورلوغو ايچينده تورکچولوک آخيمي نين يونان ساواشي اؤنجه سي و سونراسيندا نه قدر اينکيشاف ائتميش اولدوغونو گؤردوک. عئيني زاماندا يئنه عوثمانلي تورکلوگو کولتورونه منسوب بير-ايکي آدامين ايمپراتورلوق سرحدلري خاريجينده تورکچولوک آخيمينا خيدمت ائدن فاليتلريني گؤسترمه ليگیک. بونلار تورکچولوکله خصوصن سياست ساهاه سينده مشغول اولموشدولار. حاقيقدا دانيشماق ايسته ديگيم شخصيتلر تونالي هيلمي ايله آچور او غلو يوسف و هوسئينزاده الي بيدير.

تونالي هيلمي

حياتي نين سون دؤورلرينده بؤيوک ميلت مجليسینده زونقولداک ميلت وکيلي اولان تونالي هيلمي بي، تيببیه مکتبیندن قاچيب اوروپادا " گنج تورک " کيمي يايما باشلار-باشلاماز اؤزونون کلاسسيک ژونتورکلردن بير آز باشقا جور دوشونوب، باشقا جور يازديغيني گؤستردی: اوروپاداکی " گنج تورکلر "، ايستانبول بي و پاشالاريندان، بي و پاشازاده لریندن عيبارت ایدی؛ هاميسي عوثمانلي بيرليگيني عصاص بير ايدنيا سايان مشروطيتچي ليبراللار ایدی؛ سانکي بير اسردن بري اوروپاني بوروين ميليتچيلیک و خالقچيليق جريانلاريني عاغيللي-باشلي آنلايا بيلمه ميش، هله عوثمانلي اولکھسينده بو آخيملارين مئيدانا کتيرديگي تاثيرلري لازيمي سوييه ده قاورايا بيلمه ميش کيمسه لردي. " اناسير " تعبيری ايله گئرجک

دېرلرېني عكسيلمك ايسته ديكلري " ميلت " لرېن، " بېرليگينه " و بو " بېرليك " سايه سينده " عوئمانلي ميلتي " آدېني وئرديكلري خيالي وارليغېن، " ايره ليليه جگينه " ساده ليكله اينانيرديلار.

تونالي هيلمي بي بو عصاص اينانجلاردا، باشلانغيجا آرکاداشلاريندان آيريلماز، او دا سيياستن عوئمانليچيدير؛ او دا ميدهت پاشا قانوني-عصاصيسي نين تطبيق اولونماسيني ايسته ين مشروطيتچي و هورريتچيدير؛ او دا اونسورلرين بېرلشمه سي سايه سينده، " عوئمانلي ميلتي " نين ايره ليليه جگينه اينانلارداندير... آنجاق، ايلك يازيلاريندان اعتبارن خالقا، عوئمانلي اولكھسينده خالقين بويوك اكثريتي اولان كويلويه چوخ اونم وئرير؛ و يازيلاري نين چوخونو خالقا، كويلويه خيتابن يازير. اونلارين دردلريني آز-چوخ بيلير و او دردلري قوردالايلاق خالقي، كويلولري موجود رئيزم، هوکومت و هوکمدار علئيه اينه حرکت انتدیرمک ايسته بير. تونالي نين ايلك يازيلاريندان يالنيز ليبرال و مشروطيتچي دئييل، ليبرال و مشروطيتچي اولماقلا برابر، خالقچي، دموكرات، تونا اطرافيندا گننیش ياييلميش بير دئييمله، " پارودونياك " اولدوغونو گوروروك. بو سياسي، حئي سوسيال فيكير كلمه لرينه، اولوبونا، اداسينا و ريساله لري نين آد و شكليه تائير ائتميشدير. خالقا خيتاب ائدرکن خالقين آنلاماديغي عربجه و عجمه كلمه لردن، تركييلردن چكينيير، خالق ايفاده لريني، آتا سوزلريني چوخ ايشله دير، اولوبو-پيس و يانليش بير دئييمله- " آميانه دير " (خالق ساياغيدير)، ريساله لرينه اكثرن خالقين مسجيدلرينده دينله مه يه آليشديغي " خوطبه " طرزيني و آدېني وئرير. خوطبه لرده اولدوغو كيمي آنلامدان چوخ سايعي و قورخو دويغوسونو تلقين اوچون آيه و حديسلر سويله بير. تونالي نين سياسي خالقچيليغي ديلده " خالقچيليغيني " و -تورکجه يازديغي اوچون- " تورکچولوگونو " دوغوردو. يئنه او خالقچيليقدير كي، تونالي نين " ميلليت " مثله لرينه، باشقا آرکاداشلاريندان آرتيق اونم و دير وئر مه سینه سبب اولدو. باشدا موختليف عوئمانلي اونسورلرينه اوز دييلرينده، يني آرناوودجا، عربجه، بولقارجا، رومجا و اثرمنيجه و.ب. خيتابه لرده بولونماق ايستيه رك، بعضي خوطبه لريني ترجمه ده ائتديردي؛ آنجاق اونا قولاق آسيب دينله ينلرين سادجه تورک اولدوغونو آنلايينجا " اونسورلرين بېرلشمه سي " خياليندان اوزاqlاشماغا باشلادي، نهايت حاديه لرین اينكيشافي ايله سياسي تورکچولويه قدر ايره ليله دي. فقط تونالي بو سون يئتکينلشمه مرحله سینه مشروطيتين ائلانيندان بير خئيلي زامان سونرا يئتیشه بيلميشدير. بيزجه، هيلمي بيبين اوزونمخوس خوصوصيتي خالقچيليقدير، بو خالقچيليقدا تورکچولوك تيبني اولاراق واردير. آنجاق تونالي اوزو بئله، چوخ گومان كي، بونون چوخ فرقينده دئييلدي.

تونالي نين تورکچولوگو سونرادان حاديه لرین اينكيشافي ايله اورتايا چيخدي و يئتکينلشدي... و آنکارادا جوشغون و آرتيق هيچانلي بير حال آلدې.

آچوراوغلو يوسف

آچوراوغلو يوسفون بير آز شورولو تورکچولوگو حربيه مکتبي سیرالاريندان باشلايير. او زامانلار، يني يونان حربې اونجه سينده نجيب عاصيم بيلرين، ولد چلبې افنديلرين، بورسالي طاهير بيلرين تورکچولويه آيد ريساله و مقاله لري نشر اولونماقدا ايدي؛ ايسماييل بي قاسپيرالي نين " ترجمان " اي دا بير آرا ايستانبولا گليب داغلييردي. آچوراوغلونون بو يازيلاردان فيكير آلدېغي قطعيدير. بو تائيرلره بير نوو اسكي تورکلوک، اورتا عاصيبا تورکلوگو وطن سوگيسي، هسرتي ده علاوه ائديلمه ليدير. آچورا عاييلهسي نين کوکو و باغلاري، يوسفون

هله 10-12 ياشيندا ايكن اورتا عاصيبيا توركلوگونون بير كؤشه سيني، باشقيرديستان بوزقيرلاريني گوروب اورادا بير آز چادير حياتي ياشاماسي، بير آز قيميز ايچمه سي، بو يورد هسرتيني بلکه آچيقلايا بيلر.

آچورا عاييلهسي، قوزئي توركلوگونون اسكي عاييلهلرينده دير. بوتون آريستوكرات عاييلهلر كيمي آچورا و غولار دا بابا و دده لريني 400 ايل اوله قدر بيلم نچه گؤبك سايار دورورلار. يوسوفون آتاسي بؤيوك بير چوخا فابريكاسي صاحبي، اولدوقجا زنگين هسن بي ادلي بير فابريكاجيدير. آتاسي كازانين اسكي و مشهور بير بورژوا عاييلهسي اولان يونوسو غولار يندان بيبي قمر بانو خانيمدير. يوسوف، 1879-جو ايل قانوني-اولي نين (اراليغين) ايكنجي گونو وولقا ساهيلينده كي سيمبيرسك (بو گونكو اوليانووسك) شهرينده دوغولدو. يوسوف هله ايكي ياشيندا ايكن آتاسيني ايتيردي و 7 ياشيني تاماملاديقدان سونرا آتاسي ايله برابر ايستانبولدا گلدي؛ و ايستانبولدا اليفادان باشلاياراق بوتون تحصيل مرحله لريني تاماملاديقدان سونرا، 1897-جي ايله حربيبه مکتبندن ارکاني-حربيبه سينيفلرينه آيريلدي.

آچورا و غول هله مکتبه ايكن يازارليغا هوس ائتميشدي. ايلک باسيلميش مقاله سي توركلوگون ايكي قولونو بير-بيرينه تانيتماق يولوندا يازديغي " شهابدين مرجاني " بيوقرافياسيدير. 1897-جي ايله، ايستانبولون " معلومات " درگيسينده نشر اولونان بو مقاله قوزئي توركلوگونون ان اولو عاليملريندن، قوزئده ديني يئنيلىك، ميللي اويانيش هرکاتي نين ايلک اوندلرلريندن يوخاريدا آدي كئچن شهابدين حضرتين دوشونجه و چاليشمالاريني و بو شكيلده قوزئي توركلوگونون عيرفان سوييه سيني، فيكير هرکاتلاريني، گونئده كي قارداشلارينا آلتماق مقصدي ايله يازيلميشدير. يوسوف، " شهابدين حضرت " بيوقرافياسي ايله برابر قوزئده ميللي فيكير قوروجولاريندان و چاغداش مدنيت قاتيلما طرفدارلاريندان قيبوم ناسيري نين بيوقرافياسيني دا يازيب عئيني درگيه وئرميشسه ده، بو ايكنجي مقاله نشر اولونوب يايملانميشدير.

بو زمان آچورا و غول يوسوف تتيل آيلاريني، قوهوملاري نين ياشاديغي كازان، سيمبيرسك شهر و كؤيلرينده كئچيره رك قوزئي توركلوگونون حيات و فيكيرلريني ياخيندان ايزله مه يه ايمكان تاپيردي. و يول اوزرينده اولان كريمين باخچاسارايينا گنده رك ائنيشته سي ايسمايل قاسپيراليني زيارت ائتمكله اوندان فيض آليردي. اميلريندن سيمبيرسكده ياشايان آچورا و غول ايراهيم بي، بير چوخ باتي ديلي ايله اسكي و يئني توركجه يه واقيف، اويغورجاني اوخوبوب يازا بيلن آراشديرماچي بير شخص ايدى. يوسوف ايراهيم بي و زنگين كيتابخاناسيني زيارت انده رك اميسي نين تورك عالمينه، توركلويه آيد صؤحتلريندن يارارلانيردي. شخص شهابدين حضرت ايله قيبوم ناسيريني ده زيارت ائتميشدي. محض حاقيندا دانيشديغيميز ايكي بيوقرافيا، بو سياهتلريندن و بو زيارتلردن سونرا قلمه آينميشدي.

يوسوف حربيبه نين ايكنجي سينفينده ايكن، " گنج توركلوك " دوشونجه لرينه قاتيلما و خيدمت ائتمه تؤهمتي ايله 45 گون پرانقيا (اياقلارينا زنجير وورولاراق زينداندا ساخلانما) محكوم ائيلدي. زيندانان چيخاريلديغي زمان حربيبه مکتبي ايكنجي نازيري ريزا پاشا اونا آنجاق سينفين ان چاليشقانلاريندان اولدو غونو (سينفين دوردونجوسو ايدى) ديقته آلاق لوتفكار داورانديقلاريني و بو يولدا ايكنجي بير حرکتي سئز ييليرسه، مطلقا اوزاقلاشدير يلاجاغيني بيلدير ميشدي.

ارکاني-حربيبه سينفينه آيريلماسيندان بير نچه آي سونرا تکرار توتولاراق او زمانلار ايستانبولون بوتون آيدين و هورريتسور گنجليگيني قورخودان تاشكيشلا ديواني-حربينه

گۆندریلیدی. یوسوفون سینیف یولداشلاریندان بو گون تورکییه جومهوریتی نین لوندون انلجیسی اولان احمد فرید (تک) بی ده (سینفین بیرینجیسی ایدی) دیوانی-حربه گۆندریلنلر ایچینده ایدی. دیوانی-حرب، هنج بیر جیدی سبب اولمادیغی حالدا، هر ایکی ارکانی-حربیییه ایکینجی مولازیمی عسگری مسلکدن چیخارماغا و یوسوفو عومور بویو قالابندلییه (قالا ایچینده یاشاماغا) محکوم ائتدی!...

تاشکیشلا دیوانی-حربی محکوملاری ایی ابدولهمیدین بیر امری ایله محکومیت درجه سینه باخیلمادان هامیسی فیزانا گۆندریلمک اوزره ترابلسقربه گۆندریلدیلر. آنجاق 84 کیشی نین فیزانا گۆندریلمه سینه ینته جک پولون ترابلسقرب ویلایتی-جلیله سی خزینه سینده تاپیلماماسینا گوره، بوتون سورگونلر ترابلسقرب قالاسی نین اسکی قصرینده حبس اولوندولار. قیسمن یئرین اوستونده بیر عسگر کوغوشوندا، قیسمن یئرین آلتیندا بیر نوو زیندانا کئچن بو حبسدن، اوروپاداکي " گنج تورکلر " این بیر زومره سی ایله عوثمانلی سولطانی آراسیندا باغلانان موقایله شرطلریندن بیرین نین تطبیق ائدیلمه سی اوزوندن قورتارا بیلدیلر. هنج اولماسا، شهر ایچینده حرکت سربستلیگینه قووشان آچور اوغلو فیرقه ارکانی-حربیییه سینه قاتیلاراق، ارکانی-حربیییه ایکینجی مولازیمی روتبه و مأموریتی ایله بیر مودت ارکانی-حربیییه یازی ایشلری ایداره سینده و لیوالاردا (سانجاقلاردا) موعلیملیک وظیفه سینده چالیشدیقان سونرا، آرکاداشی فرید بیله برابر کیچیک بیر مالتا قاییغی ایچینده ترابلسدن قاچاراق فرانسیا پاریسه گئتدی.

پاریسه ایلک گوروشدویو تورک میللیتچیلریندن دوکتور شرافددین مغمومی مرحوم، اونا عوثمانلی سییاستی نین چور وکلگوندن، موختلیف اونسورلرین آنلاشماسی نین مومکون اولماماسیندان، تورک میللیتچیلیگیندن باشقا هنج بیر ساغلام فیکیر اولمادیغیندان، باتیلیلارین عومومیتله دوغو و تورک دوشمیلیکلریندن، مدنیلرین دیلیرینه دولادیفلاری عدالت و اینسانیت سوزلرینه اینانمانین تام بیر آخماقلیق اولاجاغیندان و بوتون بو گنرچکلری اونا پاریسه کی حیاتی و موشاهده لری نین تلقین ائدیگیندن بهس ائتمیشدیر. دوکتور شرافددین مغمومی نین بو سوزلری نین میللیتچیلیگی نین ایزلری بئینینده گنرچکدن مؤوجود اولان آچور اوغلونا چوخ درین بیر تاثیر گؤستریدیگینی بو گون ده خاطر لاییرام.

احمد فرید بیله یوسوف و اخت کئچیرمه دن " سربست سیاسی انملر مکتبی " نه اویرنجی اولاراق قئید اولوندولار. او زامانلار (1899) بووتمی، آلبرت سورنل، فونک برننتانو، آنتولی لئروی-بئاولیو، رنووویئر، لئوی بروهل کیمی فرانساین اولو عالیملریندن ساییلان شخصلر، مکتبه درس وئریدیلر و بو شخصلرین هامیسی، بعضی زامان فرقی اولماقلا برابر، جیدی میللیتچیلر ایدی. بو اوستادلار، هر ایکی انلم اویرنمک آرزوسوندا اولان گنجین فیکیر و موهاکیمه لرینه آرتیق دییشمیه جک قدر قطعی، موعین بیر ایستقامت وئریدیلر. آلبرت سورنل بوتون بو گونکو یوزیل تاریخینده ان گنرچک عامل اولاراق میلتلری گوروردو. فونک برننتانو، تاریخی حیاتدا " ایقتیصادی فاکتورلاری " اصیل عامل کیمی تانییر، شکیلره و گورونوشه، موجرد فیکیر و عملره دئییل، رئالیقلارا دیر وئرملگی اویره دیر و آشیلا بیردی. بووتمی خصوصن سیاسی و سوسیال قوروملارین اینکیشافیندا میلترلرین پیخولوگیاسینا دیقت چکه رک تکامل پولو ایله اینکیشافین ساغلام اولدوغونو گؤسترمه یه و ایثباتا چالیشیردی. قیساسی، گیبوم کوچه سی نین بو ساده، آنجاق اولدوقجا جیدی مکتبی دوغویا آنجاق بعضی قیرینتلاری گله بیلن سیاسی و سوسیال فیکیرلرین قایناقلاریندان بیر ایدی. انلمه سوسامیش گنجلر، بو قایناقدان آنلایا-آنلایا ایچه بیلیردیلر.

آچور او غلونون گونئی و قوزئی تورکلوگو چئوره لرینده کی موشاهیده لریندن و اوندان اول گن تورکچولرین اثرلریندن، صوحتلریندن دو غموش قناعتلره دایانان سیاسی و سوسیال فیکرلری، موهاکیمه لری، سیاسی ائملر مکتبینه خئیلی آچیلیق قازاندی. آچور او غلو، سیاسی ائملر مکتبیندن آدیغی درس لرله میللیتچیلیگی، تورکچولوگو سیاست ساهاه سینده دوشونمه یه باشلامیشدی.

یوسف، بیر طرفدن مکتبینه داعوام اندرکن، دیگر طرفدن " گنج تورک " توپلاننیلارینا دا گندیب گه لردی. احمد ریزا بی طرفیندن نشر اولونان تورکجه " شورایی-اوممت " قزئتینه بیر نچه مقاله، فرانسیزجا " مشورت " قزئتینه ده فرانسیز تاریخچیلریندن مالی و دئیووروو تنقید انده رک میدهت پاشانین مشروطیتچیلیگینده صمیمی اولدوغونو ایدیعاً و ایثباتا چالیشان اوزون بیر مقاله وئریب نشر ائتدیرمیشدی.

" شورایی-اوممت " ده چیخان مقاله لر، سونرا ایستانبولدا کیچیک بیر ریساله حالیندا توپلانیب نشر اولونموشدور.

اکثریتی 1902-جی ایله یازیلیمیش اولان بو مقاله لرین سیاسی ائملر مکتبی درس لریندن چوخ تاثیرلندیگی، فقط " اینتیهاد و ترقی " عقیده لریندن ده تامام اوزاقلامادیغی گورولور؛ بو مقاله لرده میللیت منله سینه توخونولماقلا برابر، هله سیاست ساهاه سینده میللیتچیلیک یولونا قطعیتله گندیلمه میشدیر. آنجاق بیر-ایکی نوقته ده، سورئین تاثیر آلتیندا میللیتین قووت، قییمت و اونه می آنلاتیلماق ایستتمیشدیر و هنج بیر مقاله ده " میلیتی-عوثمانییه " دئییمی یوخدور. اونون یئرینه " عوثمانلی اولکھسینده یاشایان موختلیف قووملر " ، " بیرلشمیش عوثمانلی توپولوگو " ، " عوثمانلی توپولوگو " کیمی ایفاده لر ایشله دیلیر. عوثمانلی اولکھسینده یاشایان خالقلارین، قووملرین، قوومجه منافعلری موشاهیده و ایفاده اولونور.

عوثمانلی توپولوگونون بو قووملر طرفیندن پارچالانماقدا اولدوغو قئید ائدیلمیش. آنجاق یازار هله، عوثمانلی بیرلشمیش توپولوگونون، چوخ چتین، تخمینن مومکون اولمایاجاق شرطلرین مئیدانا گلمه سی حالیندا قورونماسی نین مومکون اولدوغونو سانیر: " جمعیتی-عوثمانییه " نین ائله بیر شکیل و حال قبول ائتمه سی گرکدیر کی، عوثمانلی اولکھسینده یاشایان خالق، آنیلان بیرلشمیش توپولوگون حالی ایله قورونماسیندا یارار گورسون، ینی آیریلماقدا یالنیز یارار

گورمه مکله قالماسین، ضرر گورسون " (" بیر تووسییه " ، س. 38). عئینی مقاله نین بیر آز آشاغیلاریندا ایسه بئله دئییلیر: " مملکتین دورومونون دوزلمه سی دئمک، یالنیز ایداره شکلی نین دییشمه سی دئمک دئییلدیر، بوتون جمعیتی-عوثمانییه نین اینقیلابی دئمکدیر " (س. 41).

1903-جو درس ایلی سونوندا، آچور او غلو یوسف پاریس سربست سیاسی ائملر مکتبیندن اوچونجو موکافاتلا دیپلوم آدی. دیپلوم آلا بیلیمک اوچون حاضیرلانماسی لازیم اولان تراوایلین (یشین) آدی: " انسسای سور ای هیستوری دئس اینستیتوتیونس دئ اینمپیری اوتتومانس " دیر (وسمانلی سلطنتی موسسیسه لری تاریخینه دایر بیر تجروبو). اوریژینالی فرانسیزجادان گیریش حیصه سی سونرادان تورکجه یه ترجمه اولوناراق باسیلیب نشر اولوندو. اصیل متن و نتیجه هله نشر اولونمامیش و یایمیلانمامیشدیر.

یازار اثرین گیریشینده، عوثمانلی سلطنتی موسسیسه لری نین عصاص قاینالاریندان اولان تورک و ایسلام هوقوق و تشکیلاتینا دایر عومومی بیلگیلر وئردیکدن سونرا، اصیل متنینده " اسکی رئزیم " و " یئنی رئزیم " دئییه ایکییه آیدر دیغی عوثمانلی موسسیسه لری تاریخی نین اؤنملی اولایلارینی توپلاماغا و بو موسسیسه لرین گوره بیلدیگی قدر فرقلی خصوصیتلرینی قئید ائتمه یه و آچیقلاماغا چالیشمیشدیر؛ سونوندا ایسه عوثمانلی ایمپراتورلوگونون پارچالانیب داغیلماسی نین قارشیسینی آلماق اوچون مؤوجود موسسیسه لرین نه یولدا دییشدیریلمه سی نین

اويغون اولاجاغينا داير، شخصي گوروش و دوشونجه لريني اورتايا قويوموشدور. درسلردن آرتيرا بيلديگي دار زماندا آنجاق مهود قايناقلاردان ايستيفاده انديله رك يازيلان بو مكتب چاليشماسي نين جيدي بير علمي ديري اولماماقلا برابر، آچور او غلونون او زمانلار سيياستده ميلليت منله سینه باخيشيني گوسترمه سي باخيميدان بير اونه مي واردير. اثرين سونلاريندا يازار عوئمانلي سلطنتينده ايصلاحات منله سینه بير نچه جهندن باخيلما بيله جگيني ايفاده اندير:

(أ) بير اونسورون منافعيني،

(ب) موختليف اونسورلرين منافعلري،

(ج) هوكمدارين و هوکومتي الينده توتانلارين منافعلري،

(د) دوولتين فايداسي.

موجود معلوماتلار ما گوره، " گنج تورک " آديني داشيبان ايصلاحاتچيلار لا تنزيماتچيلار حاقيندا دانيشيلان منله ني خصوصي اولاراق " دوولت " باخيميدان هلل ائتمه يه چاليشميشديلار؛ آنجاق بو هرکاتلارين دوشونجه سينده موختليف گوروشلرين فرق و تهليلينه جهه انديلمه ميشدير.

" ايش " اين يازاري دا، هله حياتي نين داعوامي نين ايماكان خاريجينه چيخماميش اولدوغونا اينانديغي عوئمانلي دوولتي نين، يني " دوولت " اين منافعيني باخيميدان، گوروش و موهاکيمه سيني يوروتوموشدور. آچور او غلونا گوره، بو باخيمدان " گنج تورک " لر پروقرامي نين اصيل عصاصي نين تطبيقي مومكون دئييلدير: " ميلليت فيکري نين بو قدر اينکيشايفيدان و موختليف ميلليت لر آراسيندا، خصوصن ايکي دين آراسيندا بو درجه دوشمنچيلىگين اورتايا چيخماسيندان سونرا، ايمپراتور لوغون موختليف اونسورلريني بيرلشديره رك و قايناشدير اراق اوندان بير ميلت مئيدانا گتيرمک مومكون دئييلدير. "

" موحافظ اكارلارين ايسته ديكلري کيمي قووت و زور لا دا ايمپراتور لوغون بير ليک و بوتونلوگونو قوروماق مومكون دئييلدير. خخ يوزيل اوروپاسي بونا اينن وئرمز. اگر اي سليم، ايخ شارل و يا کاتوليك فنرديناندا زمانيندا اولسايديق، موسلمان اولمايانلارين هاميسي نين موينه و موسلمانلاري بير ميلت حاليندا بيرلشديره يه قادير اولما بيلرديك... "

بير آز آشاغيدا:

" منه ائله گلير كي، موسلمان اولمايان ميليتلرين اوتونوميا آلما لاري موطلقدير. و اگر عوئمانلي دوولتي بو ميلت لر اوچون اوزوندن تنزليکله باغيمسيز " سئلف گووئرئمئنت " لر ياراديلماسينا راضي اولماسا، اولار قووت و شيددته اوتونوميا لاريني قوپايب آجاقلار. ايقتائيو " يا اوتونومي، يا آنا تومي! " دنمکه هاقلي ايدي، ايکينجي ايمپراتور لوق، عوئمانلي سلطنتينده " اويوشما و بنزمه " عصاصلاري نين تطبيق اولونماسيني تشويقله خاتالي حرکت ائتميشدير.

بونا گوره، عوئمانلي سلطنتي اسكي تجروبه لریندن فايدالاناراق، ايمپراتور لوغون موسلمان اولمايان اونسورلرينه ميللي موختاريت وئره جک و بو شکیلده اولارين دوولته اولان زيف باغلاريني بوسبوتون کسمه لرینه انگل اولما بيله جک (چونکي بو اونسورلرين بير آريا گل ميش قووتلي پارچالار حاليندا اولماقلاريندا دايم فايدالاري واردير)، يا دا سوزو کئچن اونسورلرين دمير و آتشله موختاريتلريني قازانما لاريني گوزليه جکدير. "

نهايت، بو سوزلرله بيتير: " قيساجاسي، عوئمانلي ايمپراتور لوغو، وارليغيني قورويا بيلمک اوچون بير بيرلشيك دوولت (شتات فنڈراتيو) شکلينه دونوشمه ليدير. "

بو سطرلر 1903-جو ايلده، يني ايبي عوئمانلي مشروطيتي نين ائلانيندان بنش، آرناوودلوق، ماکنوننيا و باتي تراکيانين ايريلماسيندان دو ققوز و عوئمانلي سلطنتي نين بوسبوتون

داغيلماسيندان 15 ايل اؤنجه يازيلميشدير؛ و او زمانلار، " ايتيهاد و ترقي " فيرقه سينده حاكم و رهبر توتولان فيكىرلره تاماميله ضيدير؛ آده مي-مرکزيت طرفداري " گنج توركلر " بئله ايداري آده مي-مرکزيتلره قدر گندير و آچيقدان ميليلتله بير حاق تانيماق جسار تينده دئييلدير...

آچوراو غلونون بو نظري رئسئتي نين ده عكسيك بيلگيه و صافجا موهاكمه لره داينديغيني اعتراف ائتمه لييم: عوئمانلي ايمپئراتورلو غوندا ياشايان، مثلن، ماكدون، سئرب، بولغار و روملارين ميللي موختاريتلريني قازانماقلا عوئمانلي ايمپئراتورلو غو بيرليگينده ياشاماغا راضي اولاجاقلاريني دوشونمك، مثله نين اؤنملي اونسورلريندن اولان سئرب و يونان كرالليقلاري ايله بولقار پرينسليگيني و بؤيوك دؤولتlerin بالكانلارداكي تاثيرلريني هئچ ده ديقته آلاماق دئمكدې: بوندان باشقا، بعضي اونسورلر آراسيندا بلكه بير يوز ايلدن بري سون حده اولان دوشمنچيليك ده اونودولموش كيميدير، عئينيله بو اونسورلرين بير آرادا ياشاماقدان آده بيله جكلري فايدالاري دا يئترلي درجه ده اينجلنمه ميشدير. بو گؤروشلرين بهس ائتديگيمز مثله يه گؤره اؤنه مي، 1903-دن اعتيبارةن آچوراو غلو يوسفون آرتيق عوئمانلي بيرليگي نين شيددته سارسيلديغينا و عوئمانلي اولكهسينده ياشايان ميلتlerin ميللي قايله لرينه چاتمالاري نين قارشيسي نين آينماسي نين مومكون اولماديغينا داير، قطعي قناعتيدير؛ يني ميلليت مثله سينه وئردىگي دير و اؤنمدير.

ميلليت مثله سينه وئردىگي بو دير و اؤنم آچوراو غلونو گئتديكجه داها ساغلام بير آنلايشا گؤتوره جكدير...

آچوراو غلو يوسف پاريسته تحصيليني بيتيرديكن سونرا عوئمانلي ايمپئراتورلو غو سرحدلري اونا قاپالي اولدو غوندا، روسييا قوهوملاري نين يانينا گئتدي و آچورا عابيلهسي نين اسل كؤكلري اولان زويباشي كندنده اميسي يوسف بين يانيندا بير مودت قالدې. محض بو كنده ايكن قاهيره ده چيخان " تورك " قزئتينه " اوچ طرزي-سيياست " مقاله سيني يازيب گؤندردې.

بو اوزون مقاله يه قزئتین باش يازاري الي كامال بي (فريد پاشا هؤكومتينده داخيليبه نازيري اولان الي كامال) " جاواييمز " باشليقلي تنقيدي و حئي ايستئهزا دولو بير مقاله ايله قارشيليق وئردې. او زمانلار، ميسيرده اولان احمد فريد بي (بؤيوك ميلت مجليسي هؤكومتينده مالييه و داخيليبه وكيلى و توركييه جومهوريتينده لوندرا انلچيسي اولان شخص) " بير مکتوب " لا دوستو يوسفون فيكىر و گؤروشلريني آچيقلاماق و قيسمن دوغرولاماق يولوندا موباحيسه يه قاريشدي و بو بير سيرا مقاله لر " تورك " قزئتي نين 24-34 نؤمره لي نوسخه لرينده (ماي، ابيون 1904) نشر اولوندو.

آچوراو غلو يوسفون اؤز باخيميندان ان اؤنملي اثري اولان بو بير نئچه سوتونلوق مقاله ايله ايلك دفعه سياسي ساहे ده توركچولوك مثله سي بوتون آچيقلغي ايله اورتايا آتيلميش اولوردو. بو مقاله ده ايلك دفعه عوئمانلي ايمپئراتورلو غونون تقيب ائتديگي و يا تقيب آنده بيله جكي " اوچ طرزي-سيياست " ، يني " عوئمانليچيلق، ايسلامچيلق و توركچولوك " ، آچيق بير شكيله تسبيت و بيان اولونوردو.

مقاله بو شكيله باشلاييدري: " عوئمانلي اولكهسينده باتيدان يارارلاناراق گوجلنمه و ايره ليله مه آرزولاري اويانالي، بللي-باشلي اوچ سياسي مسلک تصور و تقيب (ئباوجهئر) ائديدي سانيرام: بيرينجي عوئمانلي ايمپئراتورلو غونا تابئ موختليف ميلتلري تمسيل آنده رك و بيرلشديره رك بير عوئمانلي ميلتي مئيدانا گتيرمك؛ ايكينجيسي، خيلافت حاق نين عوئمانلي دؤولتي حؤكمداريندا اولماسيندان يارارلاناراق، بوتون ايسلاملاري حاقيندا دانيشيلان هؤكومتين

ایداره سینده سیاسی جهندن بیرلشدیرمک (فرانسیزلارین "پانیسلامیزما" دئدیکلری)؛ اوچونجوسو، عیرق اوزرینه دایانان تورک میللیتی سییاستی یوروتمک. " بو شکیلده " اوچ طرز-سییاست " قیساجا تعریف ائدیلدیکدن سونرا، هر بیرین نین بیر آز گنیش آچیقلاماسینا کئچیلیر. تورکچولوک سییاستی حاقیندا بئله دئییلیردی: " عیرق اوزرینه دایالی بیر تورک سیاسی میللیتی مئیدانا گتیرمک فیکری چوخ یئنیدیر، ایستر ایندییه قدر، عوئمانلی ایمپئراتورلوغوندا، ایسترسه ده گلیب-کئچن تورک دؤولتلری نین هنج بیرینده بو فیکرین مؤوجود اولدوغونو سانمیرام. بو دقیقدیر کی، سون زامانلاردا ایستانبولدا تورک میللیتی آرزو ائدن بیر کادرو، سیاسی اولماقدان چوخ علمی بیر کادرو تشکول ائتدی. شمسدین سامی، " تورکجه شئیرلر " مؤحترم یازاری، نجیب عاصیم، ولد چلبی و هسن تهسین(?) بو کادرونون گؤزه گؤرونن عوضولریندن اولوب، " ایقدام " موعین دره جگه قدر بو دوشونجه لرین طرفداریدیر. " ...ن چوخ تورکلرین اولدوغو روسیادا، تورکلرین بیرلشمه سی فیکری نین چوخ غئیری-موعین شکیلده وارلیغینا اینانیرام. یئنیجه دوغوش اولان " ایدیل ادبیاتی " موسلمان اولماقدان چوخ تورکدور. خارجی تزییقلر اولماسا، بو فیکرین آسانلیقلا اینکیشافینا عوئمانلی اولکھسیندن آرتیق موساعید موحیط تورکلرین ان سیخ یاشادیقلاری تورکیستان ایله یاییک و ایدیل هؤوزه لری اولاردی. قافقاز تورکلرینده بو فیکر مؤوجود اولمالیدیر، آذربایجانا قافقازین فیکری تاثیرلی اولماقلا برابر قوزئی ایران تورکلری نین نه دره جگه قدر تورک بیرلیگی طرفدارلی اولدوقلارینی بیلیرم.

" نه اولورسا اولسون، عیرقه دایالی بیر سیاسی میللیت ایجادی فیکری هله ایلک مئویه لرینی وئریر، چوخ آز ائشیدیلیمشدیر. "

مقاله نین ایکنجی قیسمنده " بو اوچ سییاستدن هانسی نین یارارلی و مومکون اولدوغو " آراشدیریلیر و درهال " یارارلی دئدیک، آنجاق کیمه و نه یه یارارلی؟ " سوالی سوروشولور. " بو سوالا جاوابی آنجاق مئیلی-تیبمیز، دیگر بیر دئییمله عاغلیمیزین هله تهلیل ائده بیلمه دیگی، حاق وئره بیلمه دیگی هیسسیمیز وئره بیلیر. من عوئمانلی و موسلمان بیر تورکم؛ بونا گؤره عوئمانلی دؤولتی، ایسلامیت و بوتون تورکلر فایداسینا خیدمت ائتمک ایسته بیرم. آنجاق سیاسی، دینی و نسبی (سویلا ایلگیلی) اولان بو اوچ جمعیتین فایدالاری اورتاقمیدیر؟ یینی بیرسی نین قوووتلنمه سی دیگرلری نین ده قوووتلنمه سینی ضروری ائدیرمی؟ " بو سورویا جاواب وئره بیلیمک اوچون اوچ جمعیتین فایدالارینی قارشیلادیر اراق، نهایت بو قرارا گلیر: " هر اوچ جمعیته منسوب بیر شخص عوئمانلی دؤولتی فایداسینا چالیشمالیدیر. آنجاق عوئمانلی دؤولتی نین فایداسی، یینی قوووت قازانماسی بهسیمییزین مؤوزوسونو تشکیل ائدن اوچ سییاست طرزیندن هانسینی تقیب ائدیر و بونلاردان هانسی عوئمانلی دؤولتیندا تطبیق اولونا بیلر؟ "

مقاله نین اوچونجو و سون قیسمی، بو سون سواللارا جاواب آختاریر: " عوئمانلی میللیتی تشکیلی قایه سی ایله ائدیلن تجروبه لری، بونا قارشی چیخان داخلی و خارجی مانعه لری، اطرافلیجا آنلاتدیقدان سونرا دئییر کی: " بونا گؤره، ظنیمجه آرتیق عوئمانلی میللیتی ووجودا گتیرمه یه چالیشماق بوشونا بیر یورغونلوقدور... "

آکچوراوغلو نظری اولراق یئتیشدیگی بو نتیجه یه بوندان سونرا ایشینده، حرکتینده دایما سادیق قالاچاق و مقاله سی نین نشریندن دورد ایل سونرا " ایتتیهاد و ترققی " جمعیتی نین عوئمانلی دؤولتینده مشروطیت ائلان ائندیرمه سیندن اورتایا چیخا بیله جک ساندیگی اونسورلرین بیرلشمه سی سییاستینه قارشی موئبت بیر توتوم آلا بیلیمه جکدیر.

" عوئمانلي ميلتي ووجودا كئيرمك " سيياستيني بو شكيلده آنديقدان سونرا، مقاله " توؤهيدى-ايسلام " (يسلام بيرليگي) و " توؤهيدى-اتراك " (تورك بيرليگي) سيياستلري نين موزاكيره سينه كئچير و يازارين بو ايكي سيياستدن بيريني ديگر يندن اوستون توتماقدا ترددود ائتديگي گورولور. بونولا برابر، " ايسلام بيرليگي " نين سوز اندركن، " ايسلام بيرليگي " سيياستي نين تطبيقينده داخيلي مانعه لر آز چتينايليكه قارشيسي آينا بيله جك صورتده دير. انجاق خاريجي انگلر چوخ قوووتليدير. عوئمانلي دوولتي نين جيدي بير شكيلده " ايسلام بيرليگي " سيياستيني تطبيق ائتمه يه قالماسينا (خريستيان دوولتلري) بلكه ده باشاري ايله، انگل اولورلار " دننه رك ايسلام سيياستي نين تطبيق اولونا بيلمه سي نين چوخ شوبهه لي اولدوغونو اچيقلاير.

" تورك بيرليگي " سيياستينه گلينجه، بونون تطبيق ائيلمه سي مومكون اولدوغو تقديرده يازارين گوروشونه گوره، بير چوخ فايدالاريندان بيريسي " عوئمانلي اولكهسينده كي توركlerin هم ديني، هم عيرقي بيرليگي ايله چوخ سيخ، يالنيز ديني اولماقدان سيكي " بيرلشمه سينه و عصاصن تورك اولماديغي حالدا موعين درجه ده توركلشميش ديگر موسلمان اونسورلرين داها چوخ توركويه آسسيميلاسييا اولماسينا (بنزشمه سين) و حئي " هله هئچ عاصيميلئ اولماميش و انجاق ميللي ويجدانلاري اولمايان اونسورلرين ده توركلكشديريله بيلمه سينه " خيدمت انده جگي كئيفيتيدير. بونا قارشيليق توركچولوك سيياستي نين " عوئمانلي دوولتينده ياشايانلاردان موسلمان اولوب دا تورك اولمايان و توركلكشديريلمه سي مومكون اولمايان قووملرين عوئمانلي دوولتي نين اليندن چيخماسي، ايسلاميتين تورك و تورك اولمايان قيسملرينه آيريلراق آرتيق عوئمانلي دوولتي نين تورك اولمايان موسلمانلار ايله جيدي بير علاقه سي قالماسي ناراحتليغي واردير. "

يازاري باتي نين تاثيري ايله تورك آر اسينا ميللي فيكبرلرين گيرمه يه باشلاميش اولدوغونو تسبيت ائتمكله برابر، سيياست ساهه سينده توركچولوگون " هله يئني دوغولموش اوشاق " اولدوغونو سويله بير؛ بونولا برابر " زامانيميز تاريخينده گورولن عومومي آخيمين عيرقلرده " اولدوغونو سويله بير؛ و " تورك بيرليگي " علئيه اينه خاريجي انگلرين نيسبتن آز اولدوغونو و حئي بعضي آروپا دوولتلري نين " روسييانين فايدالارينا ضرري اولدوغو اوچون بو سيياستي دستيه جكلريني " علاوه ائدير.

" عوئمانلي ميلليني " سيياستي نين عوئمانلي دوولتينه فايدالي اولماديغينا و تطبيق ائيلمه سي نين مومكون اولماسينا قطعيتله حوكم ائدن آچور اوغلو يوسف، ايسلام و تورك سيياستلريني اوستون توتماقدا بو قطعيتي گؤستره بيلمه ديگيندن " اوچ طرزي-سيياست " مقاله سي " تورك " قزنتي يازارلارينا يونديلميش بو سورو ايله بيتير: " موسلمانليق، توركلك سيياستلريندن هانسي عوئمانلي دوولتي اوچون داها فايدالي و تطبيق مومكوندور؟ "

بلي، آچور اوغلو بو مقاله سينده توركلك يا دا مقاله ده اكثرن گؤستريلن ايفاده ايله، " تورك بيرليگي " سيياستيني موسلمانليق يا دا " توؤهيدى-ايسلام " (يسلام بيرليگي) سيياستيندن اوستون توتاراق فيكري تكاملونو هله تاماملاميش دئييلير؛ انجاق فيكري تكاملونون هانسي يونه دوغرو گئتديگيني بو مقاله دن چيخارماق مومكوندور. مقاله ده توركچولوك سيياستيندن سوز اندركن " ايسلام ديني، تورك ميلليني نين فورمالاشماسيندا اونملئ بير اونسور اول بيلر. ايسلام، توركلوگون بيرلشمه سينده سون زامانلاردا خريستيانليقلا اولدوغو كييمي اچينده ميللنلرين دوغماسيني قبول انده جك شكيلده دييشمه ليدير. بو دييشمه ايسه، وخت كئچيرمه دن مجبور يدير: زامانيميز تاريخينده گورولن عومومي آخيم عيرقلرده دير. دينلر، دين اولماق باخيميدان گئتديكجه سياسي اونملريني، قوووتلريني ايتيريرلر. سوسيال اولماقدان چوخ،

شخصيلشيرلر. دولاييسي ايله دينلر، آنجاق عيرقلرله بيرلشه رك عيرقلره يارديمچي و خيدمتچي اولاراق سياسي و سوسيال اونملريني قورويا بيلرلر " - دنئيلمكده دير.

بو گونكو دوشونجمه گوره، بو مقاله ده اونملي بير تهليل عكسكيلگي واردير: " توركلوك سياستي " ايله " تورك بيريگي " ، " اسلام سياستي " ايله " اسلام بيريگي " بير- بيلرلرینه قاريشديريلميشدير. عوثمانلي دؤولتي نين اوز داخيلينده " توركلوك " و يا " اسلام " سياستي تقيب ائتمه سي، خاريجده " پانتوركيست " و يا " پانيسلاميست " اولماسيني مطلق گركديرمز. و بو تهليل ده ائديلميش اولسايدى، 1908-جي ايلدن بو گونه قدر اولان حاديتله لر داها اچيق گورولموش و ايفاده ائديلميش اولاردي.

نه اولورسا اولسون، اولايلارا داينيلاراق عكسي اچيقلاننجايا، ايثبات ائدلينجه يه قدر ايديعا اولونا بيلر كي، بو مقاله دن اونجه عوثمانلي دؤولتي نين سون دؤورلرينده كي سياست طرزلريني سينيفلنديرن و هر بير طرزده موعين بير آد وئر ره رك عصاس جيزگيلريني اورتايا قويان بير اثر يازيلميش دنئيلدير؛ بوندان باشقا همن بير يوزيله ياخين، ديل، ادبيات و فيلولوگيا و حئي سياست ساهه سينده توركچولوك فيكري و فيكري اخيمي موجود اولدوغو حالدا، تورك ميلليتچيلىگي نين سياستده صاحيب اولاييله جگي دير و اونمه داير، " اوچ طرزي-سياست " دن اونجه بو درجه اچيق و قطعيتله گوروش بيان ائدن بير اثر يازيلميش اولدوغونو دا بيلميرم. " اوچ طرزي-سياست " اين اسل اونه مي ده، محض بو تهليل و تسبيتلرينده دير. 1908 مشروطيتيندن سونرا، " عوثمانليق، اسلامليق و توركلوك " سينيفلنديرمه سي و بو ايفاده لر ين ايفاده ائديگي سياسي و سوسيال قوراملار، عوثمانلي دؤولتي نين ايجينده و ديشيندا خصوصن توركلر آراسيندا چوخ ايشلنديگي كيمي، سياسي و سوسيال حياتين تطبيق ساهه سينده دا هر اوچ سياست طرزي نين داها چوخ اچيقليق و بيلينج ايله مئيدانا گتيريلمه سينه چاليشيلديغي بير حاقيفتدير.

" اوچ طرزي-سياست " باتي يازارلاري نين ديققيني چكمه ده گنجيكمه ميشدير. يالنيز دوغو علميله مشغول بعضي اوزل مجموعه لرده و اثرلرده دنئيل، دوغويا آيد عومومي اثرلرده بئله عوثمانليق، اسلامچيلىق، توركچولوك فيكير و سياستلريندن تعبيرلر عئنييله ايشله ديلمكله بهس ائديلمه يه باشلانميش و " اوچ طرزي-سياست " يازاري، توركچولوك هركاتي نين اؤندر، قوروجو و ياييجيلاريندان اولاراق گؤستريلميشدير.

آچورا و غلو، " اوچ طرزي-سياست " مقاله سيني بير سواللا بيتيرميش اولماقلا برابر، روسيادان گلدیگی زمان، بوتون تورك عالمينده كولتور، سياست ساهه لرينده ميلليت فيكري نين تطبيقي نين مومكون و فايدالي اولدوغونا قناعت گتيرميشدي. و روسيادا اولدوغو ايللر بو فيكري نين ياييلماسينا خئيلي الوئريشلي ايدى: يوسف روس-ياپون موچاربيه سي و اونو تقيب ائدن 1905-جي ايل اينقيلابي، روسيادا مشروطيتين اتلان و تطبيقي زامانلاريندا دير كي، روسيادا اولدو. عصاسن، قوزئي توركلوگو موحيطي، يوخاريدا گؤستريلن شهابدين مرجاني، ايسمايل بي قاسپيرالي كيمي ميلليتچيلرين و اونلارين اويرنجيلري نين ايللردن بري ديل، كولتور ساهه سينده داعوام ائدن اوياريلاري ايله سياسي ساهه ده ميلليتچي، توركچو حئي بوتون توركچو (پانتوركيست) فيكيرلرين ياييلماسي و اشيلانماسينا خئيلي الوئريشلي بير زمين حالينا گلميشدي. آچورا و غلو، بو دورومدان درهال فايدالاندي و سياسي ساهه ده تورك ميلليتچي فيكيرلريني هر واسيطه ايله يايماغا و بو يولدا مومكون اولان تشكيلاتلارين قورولماسينا چاليشدي. اونجه ليكله، اكثريتينه ياخينليق و قوهوملوق باغلاري ايله باغلي اولدوغو كازان زنگين عاييلهري نين گنجلريني ايدينلاتمايا، تشكيلاتلانديرماغا چاليشدي. و كازان گنجلگيني ايدينلاتماق مقصدي ايله او سيرادا كازانين يئنيلشمه يولونا گيرميش مدرسه لر يندن " مدرسئي-

موهمه ديبه " ده تاريخ جو غرافيا، عثمانلي تورک ادبياتي موعليمليگي وظيفه سيني اوزرينه گوتوردو. سونرا كازاندا " كازان موخبيري " ادلي بير قزنت چيخارتماغا دا ناييل اولدو و ايلك دفعه قوزئي توركجه سي ايله چيخان بو قزنتين يازي هئيتي باشكانليغيندا اولدو. نهايت، آكچور او غلو بوتون قوزئي توركلريني ميلي بير سياسي تشكيلات حاليندا توپلاماق قايه سي ايله ايسماييل بي قاسپيرالي، اليمردان بي توپچوباشي، ابدوررشيد قادي ابراهيموو كيمي امكدار جاماعات خاديملري ايله برابر چاليشاراق 1905-جي ايل اينقيلابي زاماني " روسيا موسلمانلاري ايتتيفاعي " ادلي بؤيوك فيرقه نين قورولماسينا خيدمت انندي و فيرقه نين مركز ايداره عوضولوگونه و عومومي كاتيبليگينه سنجيلدي. " روسيا موسلمانلاري ايتتيفاعي " روسيادا ياشاييب توركلرين بؤيوك اكثريتينني تشكيل ائدن قوزئي، توركيستان و آذربايجان توركلري نين ايدينلاري ايله يوكسك و اورتا شهر اهاليسي نين، كؤيلولرين اكثريتينني، خصوصن " ويجداني هوررיתי " " بوتون روسيا خالقي نين فردلري آراسيندا هوقوق برابرليگي " (چونكي چارليق رئزيمينده روس اولمايان خالقين هوقوقو روسلارا نيسبتن مهود و آزادليميشدي) و " كولتور ساهه سينده ميلي اينكيشافا قانونن ايجازه " قايه لري اطرافيندا توپلاميش بؤيوك بير سياسي تشكيلات ماهيتينده ايدي. بو تشكيلات اي دومايا (روس مجلسي-مبوساني) سنجيملر زاماني جيدي بير فاليت گؤستره رك، قوزئي توركلريندن چوخ ميقداردا ميلت وكيلى سنجديرمگي باجاردى. آنجاق تام سنجيم قيزيشديغي سيرا لاردا آكچور او غلو يوسوفون سنجيلمه حاقينا صاحيب اولماديغيندان خبر سيز اولان كازان ژاندارم ايداره سي اونو توتاراق، تا سنجيمين سونونا قدر عومومي حبسخانادا مهوس انندي.

آكچور او غلو، حبسدن چيخديقان سونرا دا، روسيادا اولدو غو مودت عرضينده، يني 1908-جي ايل تاريخينه قدر دا عومالي تورك ميلليت قايه سينه يونه ليك سياست و كولتور ايشلري ايله مشغول اولدو: " روسيا موسلمانلاري ايتتيفاعي " نين پئنتر بورقدا ميلت وكيللري آراسيندا تشكيل اولونان بوروسونا سنجيلدي. " روسيا موسلمانلاري ايتتيفاعي " نين كونقرلري نين دوزنله مه و ايداره ايشلرينده چاليشدي. " كازان موخبيري " ، " واكت " و " ترجومان " قزنتلرينده يازارليق و موخبيرليك انندي. نيژني نووورود يارماركاسي زاماني (19 آقوست، 1906) توپلانان " روسيا موسلمانلاري ايتتيفاعي " نين ايبي كونقرئسينده عومومي كاتيبليك وظيفه سيني يئرينه يئتيره رك، بو كونقرئ نين " ايتتيفاق " اين آرزوسونا اويعون بير نتيجه يه يتمه سينه چوخ چاليشدي. بو كونقرنده بوتون قرارلار توركجه نين ايستانبول شيوه سي ايله قئيد اولوندو غو كيمي، ايسماييل قاسپيرالي نين تورك ميليتچيلىگي و تورك بيرليگي باخيميدان چوخ اوئللي اولان بو تكليفي ده قبول اولوندو: " عومومن توركلرين اصلى، نسلي بيردير. زامان و مكان ايريليغي سببيندن شيوه و عادتلر يمیزده او يوشمازليق مئيدانا چيخميشدير. بو او يوشمازليق، بير-بير يميزي آنلامايا جاق دره جگه گل ميشدير. بوندان سونرا مکتبلر يميزي بير اولان ادبي ديليميزه خيدمت انده جك حالا گتيرمك لازيمدير. كونقرئ نين مکتب و مدرسه كوميسيونو طرفيندن حاضيرانميش پروقراميندا، ايتتيداي (يلك) مکتبلر يميز اوچون دؤرد ايلليك درس ايلي تعيين اولونموشدور. بونون اوچ ايلينده ساده، محلي شيوه ايله تعليم انديليب، سون ايلينده عومومي تورك ديلى ايله يازيلميش كيتابلار اوخودولمايدير؛ بو سايه ده ياواش-ياواش چئشيدلي شيوه و لهجرلر بيرلشميش اولور. "

ايسماييل بيبن بو تكليفي كونقرئ طرفيندن شيددتلي و هيجانلي آقيشلارلا قبول اولوندو، بوتون روسيادا ياشايان موسلمانلارين هاميسي اوچون او رنك كيمي حاضيرانان " مکتب و مدرسه لرايصلاح " پروقرامينا علاوه انديلدي.

1906-1907-جي ايلر قوزئي توركلري آراسيندا ميليتچيليك، توركچولوك هرکاتي نين ان جانلي بير دؤورودور: روسيا ايمپراتورلوغونون ياپونيا اؤونده مغلوب اولاراق گئري چکيلمه سي، روسيانين هورريتچي، مشروطيتچي، برابرليکچي، اينقيلابچي، سوسياليست موختليف اونسورلري ايله روسيادا ياشايان روس اولمايان ميلتيرين هاميسيني ممنوعن انده رک حرکت و فاليتنه يؤنلتميشدي. بعضي روس اولمايان ميلتير تام بير مستقيلليک، بعضيلري مدني موختاريت، مستقيلليک قازانماق سؤوداسينا دوشموشدولر. بو عومومي هرکات و هيجان روسيادا ياشايان موسلمان تورکلرين ده موختليف طبقه لرينه کولتور سوييه لري نيسبتينده تاثير ائتميشدي. ياپون ضربه سي ايله زيفله ميش دئسپوتیک ايداره، ايره ليچي اونسورلره و موختليف ميلترلره قارشى، هنج اولماسا بير مودت اوچون، يومشاق دورانماق مجبوريتيني هيسس ائتميشدي. ياپون ضربه سيني، مشروطيتچي و ايتيلاجچي اونسورلره اولارا قاتيلان ايره لي ميليتلرين، خصوصن سينديکاتلاشميش نقليات واسيطه لري و موخابه مأمورو ايشچيلري نين مودهيش تئيللري تقيب ائدي. بونون اوزرينه، چار هؤکومتی يئلکلري ائديره رک بير چئشيت مشروطيت ائلان ائتمه يه مجبور اولدو. بوتون بو حرکتلري تقيب ائدن و قيسمن بونلارا قاتيلان قوزئي توركلري، حاضيرليغي نيسبتينده، ميليتي نين اورتايا چيخماسي، موختليف قيسملري نين بيرلشمه سي يولوندا چاليشماغا باشلاميشدير. محض بو چاليشما 1906-1907-جي ايللردن اعتيبارن يوکسک دره جگه چاتميشدي. و " ايتتيفاق " اين ايبي کونقرئسي ايله، اوندان سونرا اولان ايکينجي دوما سئچکيلري بو چاليشمانين درجه سيني گؤسترن خاريجي عاميللردندير.

1906 و 1907-جي ايللردن اعتيبارن دئييله بيلر کي، قوزئي توركلري نين عومومي-هئيتينده آذري، تاتار، باشقيرد، قازاخ، اؤزبک و باشقا قبيلوي فرقلر اسکيله رک، ميلي بيرليک فيکرينه داياالي جيدي بير " ميلي شوور " فورمالاشماغا باشلاميشدير. 1905-1907 هرکاتلري، ظاهرن روسيا موسلمانلاري آدي آلتيندا يورودولموشدورسه ده، حاقيقته بو ميلي بير هرکات ايدي. روسيادا تورکلري، مذهب باخيميدان ايکيه، سونني و شيه قيسملرينه آيبران ايتيلافين قالديريلماسينا دا بو زمان جيدي صورتده چاليشيلميشدير. بوتون روسيا موسلمانلاري نين ايبي کونقرئسينده، قبول اولونان قرارلاردان بيري ده بو ايدي: " موختليف مذهب لر آراسينداکي فرقلر اؤنملی دئييلدير. و بو فرقلر روسيا موسلمانلاري نين روحاني ايشلري اوچون عومومي بير موسسيسه نين وجودونا ديني باخيمدان بير مانعه توره ده بيلمز. "

بو قراري شيه مذهبندن اولان آذربايجانلي الي مردان بي توپچوباشيوغلو تکليف ائتميش، عوضولري آراسيندا بير چوخ سونني و شيه روحانيلر اولان کونقرئ ايسه بو تکليفي " سوننيليك، شيه ليک يوخدور. يتتسين ايتيلاف! " سدالاري ايله و دقيقه لرجه سورن آقيشلارلا، سسبيرليگي ايله قبول ائتميشدير.

1907-جي ايلدن سونرا، روسيادا يئنين ايرتيجا باشلايير. 3 ايون-دا ايکينجي دومانى داغيدان چار هؤکومتی سئچکي قانونونو موخالفلر و روس اولمايانلار ضررينه دبشديرير، موخالف و روس اولمايان متبواتين نشريني مهودلاشديرير و عوموميتله موخالفلر و روس اولمايانلار عليه اينه تقيلر باشلانير. 1907-جي ايل گئريچيلگي، سياسي حياتا هله يئني قاريشماغا باشلايان قوزئي تورکلريني بير آز هورکوتمکله برابر، ساواش، دئوريم و هورريت دؤورلرينده آتيلميش توخوملار بوشونا گئتمه ميشدير. متبوات، گئرچک شرطلره آز اوياراق، يئنه تورک ميليتچيلگي قايه سینه يؤنه ليک، مشروطيت و هورريتین تکرار قورولوشو ايله ايلگيلي خبرلر نشر ائتمه يه داوام ائدير. خصوصن تامام تورکچو اولان قوزئي ادبياتي (نلم، تاريخ و س. اهاته ائدن ان گئنيش آنلامي ايل) سورعتله اينکيشاف ائتمکده دير.

بو گنرچیلییه ایره لیچی روس اورقانیز می ایله متبواتی قارشی دورماغا باشلادیقلاری کیمی، قوزئی تورک متبواتی دا سوسمادی. بو آرادا یوسوفون " 3 هزیران واکایی-موسسیفسی " ادلی بیر ریساله سی نشر اولونوب چیخدی. بی ریساله ده یازار، " هوقوق باخیمیندان بو حادثه ندیر؟ دؤولت فایداسی باخیمیندان نه کیمی نتیجه لر دوغور اچاقدیر؟ بو حادثه دن ان چوخ ضرر گورن موسلمانلار بو جزایا هانسی حرکتلری ایله لایبق اولدولار؟ موسلمانلار بو ضربه یه نجه قارشی دورمادیلار؟ " سواللارینی قویور و بونلارین جاوابینی وئریردی. آچور اوغلو، حادثه نی روسیانی فیدالارینا ضررلی بیر دؤولت ضربه سی کیمی دیرلندیردیکدن سونرا، گنرچیلیکله قلب قووتلری آزالمیش اولماسی احتمال اندیلن قوزئی تورکلرینی، بعضی گوروشلرله دستکله مه یه و غنیرتلرینی آرتیرماغا چالیشیر و قیساجا دئییردی کی: " خیح یوزیلده دنیا مدنیت تاریخینه ان چوخ تاثیر گوسترن فیکر میللیت فیکریدیر. میللیت فیکرینه، بو بویوک قووته هنج بیر شئی قالب گلمه دی. یوز میلرله موننظم اولدولار، بو فیکر قارشیسیندا مغلوب اولدو. بو گون میللیت فیکرینی مغلوب انده بیله جک قووت، شیددت، ظولم، توپ، توفنگ دئییدیر. بلکه میللیت فیکری نین آنا و آتاسی اولان هورریت و برابرلیک فیکرلری اونو مغلوب انده بیلر... سوسیال و سیاسی اینقیلابلارین ان قووتلی سببی سوسیال سینفلر، حاکیم-محکوم میلتر آراسینداکی گنرچک قووت مووازینتی اولوب ظاهرده کی، اونمسیز حادثه لرین تاثیرلری چوخ آذیر. موسلمانلار، یا دا عومومیتله روس اولمایان خاقلار، روسلارلا اولان موناسیبتلرینده، نه قدر قووت گوستره بیلرلرسه، آنجاق او قدر هوقوقا صاحب اول بیلرلر. بونا گوره روس اولمایانلار و دنموکراتییا علئیه اینه قانونون دئییدیر یلمه سی، بو ایکی موختلیف سوسیال قووتلرین زیفلیگیندیر، ینی روسییا موسلمانلاری نین قوصورلاری، جزانی ضروری ائدن سوچلاری، قووتسزلیکلریدیر... موسلمانلار اولدن بری آلیشدیقلاری بویون ایمک، یالوارماق و اوزه گولمه سییاستی ایله ضربه لردن قوروناجاقلارینی دوشونورلرسه، چوخ سهو اندیرلر.... "

آچور اوغنون بو ریساله سی، بوتون تورک و موسلمان هرکاتی نین روسیادا آمانسز و اینصافسز دوشمنی اولان شرقشوناس و سنزور پروفئسور سمیرنوو طرفیندن، متبوات قانونونا موخالیف گوروله رک محکمه یه خیر وئریمیش، یازارین تقیینه باشلانمیشدیر. یازار او زمانلار دوکتورلارین تئوسیبیه سی ایله، مولاییم ایقلمی اولان کریم گلیمیشدی و باخچاسارایدا ایسماییل بیین " ترجومان " قزئتینده چالیشیردی. سورغو حاکیمی نین چاغیریشی اونو آریبب تاپمازدان اونجه، عوثنالی سلطنتینده مشروطیتین ائلانی خبری قولاغینا گلیب چاتدی. بو خبردن سونرا، آچور اوغلو بوتون ایشلرینی تلم-تله سیک یئر بیئر انده رک ایستانبول یولا دوشدو (وکتیا، 1908).

حسینزاده الی بی

آچور اوغنون " اوچ طرزی-سییاست " ای، " تورک " قزئتینده نشر اولوندوقدان بیر مودت سونرا، عئینی قزئتین 56-جی نومره سینده (24 تشرینی-سانی، کاسیم-نویابر) " مکتوبی-مخصوص " باشلیقلی و " ه. تورانی " ایضالی بیر مقاله نشر اولوندو. مقاله صاحبی، آچیقجا ایفاده انتمه مکله برابر، " اوچ طرزی-سییاست " موباحیسه سینه قاریشیر و " سونی اولاراق آیریجا " پانتورکیزم "، " پانیسلامیزم " آدلاری ایله مسلک ایجادینا نه لوزوم وار دیر؟ دنمکله و " تورک " قزئتی باش یازاری نین بعضی گوروشلرینه قاتیلیمیش

کیمی گورونمکله برابر، اوزونون " پانیسلامیزم " و " پانتورکیزم " ه موخالیف دئییل، تام عکسینه طرفدار اولدوغونو آنلادیردی: " موسلمانلار و اوزللیکله تورکلر، هر یئرده اولورسا اولسون، ایستر عوئمانلیدا، ایستر تورکوستاندا، ایستر بایکال گولونون اطرافیندا، یا کاراکوروم جیواریندا اولسون، بیر-بیرلرینی تانییاجاق، سوننیلیک شییه لیک و داها بیلیم نلیک آدلاری ایله مذهب تسسوبونو آزالدیب " قورانی-کریم " ای آنلاتمایا غیرت انده جک، دی نین عصاصی نین " قوران " اولدوغونو بیله جک اولورلارسا، ال وئرزمی؟ "

" بیر میلت اوچون هر شئیدن اؤنجه آرزو اندیله جک شئی قوووتدیر، بیر میلتین قوووت قازانماسی عئینی جینسلی اونسورلری آراسیندا معنوی باغین آرتماسینا باغلیدیر. خصوصن، قارشیلیقلی سئوگی نین آرتماسینا چالیشمالیدیر... مثلن، بیر-بیریمیزی تانیماق، سئومک، مدنیشمک یولوندا، بیر بیریمیزه یاردیم ائتمک مثله سیدیر. ایرانین حؤکمدارلارینا وارینجایا قدر مکتب شاگیردلرینه شئیرلرینی ازبرلمک، فقط میر الیشیر نوایدن ایکی سطیر اولسون دوز اوخویا بیلمه مک... ایشته اوتانیلاجاق حاللار!..."

" ه. تورانی " بو اؤنملی " مکتوبی-مخصوص " اونون باشیندا تاتار دئییه آیریجا بیر قؤومون اولمادیغینی، کریمیلارین، کازانلیلارین، اورئنبورقلولارین هامیسی نین دا تورک اوغلو تورک اولدوقلارینی ایضاح و ایثبات ائتدیکن سونرا، " بوتون تورکلوگون ایفتیخار قاینای اولان چینگیزلر، تئیمورلار کیمی حرب داهیلرینه دایر حقارتامیز سؤزلر سؤیله مک... قاش دوزلیم دئیرکن گؤز چیخارماق کیمیدیر " دئییردی.

" ه. تورانی " تخلصو ایله بو " مکتوبی-مخصوص " او یازان شخص آذربایجان تورکلریندن الی بیدیر. یالنیز کولتورل دئییل، کولتورل و سیاسی تورکچولوک هرکاتی نین آذربایجاندا ایلک یاییجیسی اولان هوسئینزادنین بو مکتوبو 24 تشرینی-سانی (نویابر) 1904 تاریخینده نشر اولونموشدورسا دا، اونون تورکچولوک ایدئالیینی داها اؤنجه دن قبول ائتمیش کیمسه لردن اولدوغونو بو مکتوبون اینجلمه سیندن بئله چیخارماق چتین دئییلدیر.

صولح و سوکون، آنلاشما و آهنگ طرفداري اولان الی بی، " مکتوبی-مخصوص " لا موزاکیره ده ایشتیراک ائدن طرفلرین تئزیس و آنتیتئزیسلرینی یوکسک بیر سینتئز حالیندا بیرلشدیرمک ایسته میشدیر. بونون اوچوندور کی، هر ایکی طرفین بعضی فیکیرلرینی قبول ائتمیش گورونوردو. آنجاق بو مقاله ده گلدیگی نتیجه موسلمان تورکلرین بیرلشمه سینه خیدمت لوزومودور. هوسئینزاده الی بی " مکتوبی-مخصوص " اون ان سونوندا وامبئردن بهس انده رک " آدی کئچن عالیمین مکتوبونو اوخویارکن خاطریمه واختی ایله تورکلویه دایر یازمیش اولدوغوم قیته لر گلدی: بونلاری مکتوبوما علاوه انده رک زاتی-عالینیزه گؤندریرم " -دئییر. آنجاق تورکلویه دایر یازدیغی قیته لر " تورک " ده نشر اولونمامیشدیر. الی بیین 1915-جی ایله منه سؤیله دیگینه گوره، بو قیته لر میسیره گؤندريلمه لریندن بیر نئجه ایل اؤنجه یازیلیمیشدیر. هئچ بیر یئرده، قئید اولونمامیش، نشر اولونمامیش بو قیته لردن الی بیین او زمان خاطرینده قالان پارچالار بونلاردیر:

سیزلرسینیز ائی قؤومی-ماجار، بیزلره ایخوان،

اجدادیمیزین موشته رکن منشایی توران!...

بیر دیندگیز بیز، هپیمیز هاک-پرستان؛

موکونمو آبیرسین بیزی " اینجیل " ایله " قوران " ؟

چینگیزلری تیترتدی بو آفاقی سراسر،

تئیمورلاری حؤکم ائتدی شاهنشاهلارا یئکسر.

فاتنحرينه كنجدي بوتون كيشوري-قنيسر!

بو منزومه يه گوره، هوسئيزاده الي بين يالنيز پانتور كيزم طرفداري دنيل، داها گننيس اولان " پانتورانيزم " طرفداري اولماسي گر كدير و عحاسن ايستيفاده ائتديگي تخلصو ده " ه. (لي) توراني " بونو گوسترير: هوسئيزاده الي بي، موسلمان توركلر آراسيندا " ايلك توراني " ، يني پانتورانيسدير، دئسك خطا ائتميش اولماريق- ظنينديم. آنجاق بونو دا علاوه ائتمه ليگيك كي، دايم حياتدا آلاشما و سوكون آريان هوسئيزاده الي بي، تورانليگيني شيددت، قطعيت و اصرار لا مودافيعه ائتمه ميشدير. بونولا برابر، اونون شاعيرانه تورانچيليغي، 1908- جي ايلدن سونرا ايستانبولدا ديگر تورانچيلاري، باشليجا گويالپ ضياني ياراتميشدير. هوسئيزاده الي بي 1864- جو ايلده باكي قزاسي نين ساليان شهرينده آنادان اولموشدور. آناسي نين آتاسي او زامان قافقاز شئخوليسلامي ايدي. اوز آتاسي طيفليس موسلمان مکتببنده موعيلمليک ائديردي. اؤنجه آتاسي نين مکتببنده، سونرا طيفليس روس گيمناز بياسيندا، داها سونرا پنتربورق تبيي ائلملر فاکولته سينده تحصيل آلاق 1889- جو ايلده اونيوئرسيتنت ديپلومو ائلميشدير. ديپلومونو آلان کيمي، روسياني ترک ائديب تورکيه يه گلמים، عسگري تيببيني يه قئيد و قبول اولونموشدور.

هله طيفليسده ايکن باباسي شئخ احمد سلياني ايله اونون دوستو ميرزه فته لي آخوندوون صؤحبتلريندن، موباحيسه لر يندن يارار لانمايا باشلاميشدي. ايران و روس مدنيتلري نين تاثيري آلتيندا يئتشميش بو ايکي ايستعدادلي شخصيت، اوز ميللنلريني آز-چوخ تانيان کيمسه لردي: شئخ سلياني واقيفين تورکجه شئيرلريندن، فارسجا شئيرلريندن داها چوخ ذوق آديغيني سؤيله مک جور آتيني گؤستريردي. ميرزه فته لي ايسه، يوخاريدا بهس ائتديگيميز كي، آذربايجانين ديل ميللنچيليگينده خيدمتي کئچن ايره لي گلنلرينددير. الي بين گيمنازيا شاگيردليگيندن اعتيبارن تورکجه يه، تورکيه يه، تورکويه باغليليق دويماما باشلاماسيندا بو ايکي بؤيوک آذري نين تاثيري موطلقدير.

الي بي، پنتربورقدا ديگر تورک ائللريندن گلמים طلبه لرله تانيس اولدو، سئوئيشدي. اصل تبيي ائلملر فاکولته سينه قئيد اولونماقلا برابر، شرق ديپلري فاکولته سي نين بعضي درسرينه ده داعوام ائتدي؛ شرقشوناسلارين علمي مئتودلاري ايله شرق موفککير و شاعيرلريني تانيددي. قافقازلي الي هوسئين افندي نين ايستانبول عسگري تيببيني سينه گيرمه سي، " تورک يوردو " ندا يازديغيم بيوقرافياسيندا دئديگيم کيمي: " اورايا تزه و خوش قوخولو بير اوروپا مدني هاواسي نين اسمسي کيمي اولدو... طلبه سي نين چوخو آنادولو و رومئلي نين اوزاق، قارانليق ويلايتلريندن توپلانميش بو مکتبه، الي بي بير قوزئي گونشي کيمي پارلادي... يونان و لاتين ادبياتينا آشينا اولدوقدان باشقا، آلمان، روس و اينگيليس ادبيلريني خئيلي گوزدن کئچيرميش، دوغو ادبياتيني شرقشوناسلار سوييه سينده اؤيرنميشدي. اوسته ليک، رسامدي و کامان چاليردي. يولداشلاري نين هاميسي اسكي دؤور ادبيلري نين آد و رسملريني آنجاق " کيچيک لارووسسي " دن بيليرديلر. روس فيکير و ادبياتينا تامامن يابانچي ايديلر. چوخونون باتي فيکير و ادبياتينا بلديگي ده آنجاق فرانسيز قرامئر و لئكتورلاريندا هئجالانان پارچالارا داياتيردي. الي بي، ايستانبول تيببيني مکتببنه باتي فيکيرلريني، باتي ادبياتيني، باتي عيرفان و مدنيتيني، قيساسي باتيني تانيتماقدا پروفئسسورلاردان چوخ خيدمت ائتدي. يولداشلاريندان دوكتور آبوللا جؤودت بي، الي بين تيببيني مکتببنده كي تاثيريني بنله نقل ائدير: " الي بي سسسيز و دوشونور حالي ايله، اسرارنگيز تاثيرئديجي اؤيودلري ايله اوزريميزده بير پئيغمبر تاثيري بوراخيردي. اوت، او بير رسولي-حاقق ايدي. "

الي بي، تيببويه مکتببنده ايکن تورک ميليتچيلیگی، تورکچولوک، يا دا تورانچيلیق فيکريني داشيبيرديمي و يايديمي؟

بو سوالا جاواب وئره بيلمک اوچون يوخاريدا گؤستريلميش "پانتورانيسْت" منزومه دن باشقا الّه هنج بير ماتئريال يوخدور. الي بي، بو منزومه ني هله تيببويه مکتببنده ايکن يازميش اولدو غونو سؤيله بير. هوسئنزاده الي بيبن تيببويه مکتببندن طبيب-يوزباشي روتبه سي ايله ديپلوم آلب چيخماسي 1895-جي ايلده اولدو غونا گؤره، منزومه نين نشريندن اون-اون بير سنه اؤنجه مئيدانا گتيريلميش اولدو غو آنلاشيلير.

هوسئنزاده الي بيبن اسل ميليتچيلک فالي تي، آذربايجانا دؤنوشوندن سونرا اورتايا چيخميشدير. الي بي تيببويه دن چيخينجا، عوئمانلي-يونان حربينه عسگري تيبب يوزباشيسي اولاراق قاتيلدي. سونرا 1900-جو ايلده موسابيقه ايمتاحتانيني قازاندي و عسگري تيببويه مکتببنه دري-زؤهروي خسته ليکلري مولليم يارديمچيسي تعيين اولوندو. آنجاق بو وظيفه سينده اوزون مودت قالا بيلمه دي. دؤورو-هاميدي پوليسي طرفيندن تقيب انديليگينه قناعت گتيرن هوسئنزاده الي بي، ايستانبولو ترک انده رک آذربايجانا دؤندو.

هوسئنزاده الي بيبن آذربايجانا دؤنوشو، آچور او غلونون روسييايا گلديگي زامانلارا تسادوف اندير: روس-ياپون ساواشي نين باشلانماسي ياخيندي. ساواش باشلايب روس مغلوبيتلري باش گؤسترينجه روسيادا هر چئشيد موخاليف اونسورون فالي تي آر تدي و چار هوکومتی اهالييه قارشي داها مرحمتلي داور انماق مجبوريتيني هيسس ان تدي. بو فورصتدن فايدالانان آذربايجان تورکلري، باکيدا روسييانين ايلک گونلوك تورکجه قزئتي اولان "حيات" اي قوردولار. ايلک سايي 1905-جي ايلين ايبونوندا نشر اولونان بو قزئتين قوروجولاري زئينالابدين تاغييئو، الي بي هوسئنزاده، احمد بي آغايئو و اليمردان بي توپچوباشي ايدي. الي بي ايکي ايل قدر بو قزئتين موديرليک و باش يازارليق وظيفه سيني اجرا ان تدي.

الي بيبن "حيات" دا چيخان مقاله لري نين ان اؤنمليلري "تورکلر کيمدير و کيملردن عيبار تدير؟"، "بوزه هانسي انملر لازيمدير؟" و "يازيميز، ديليميز،" ايکينجي ايليميز "آدلي مقاله لردير. بيرينجي مقاله سي ايله تورکلرين عيرق و ديللرينه آيد تدقيقلر آپارير کي، مقصدي تورک قؤوملري نين بير بوتون، بير بيرليک تشکيل ان تديکلريني گؤستر مک و آچيقلاماقدير. ايکينجي مقاله سينده "بوزه مو عاصير انملر لازيمدير" دئير، چاغداشليق آشيلايير و بو مقاله ده موسلمان تورک قؤوملري اوچون بير عساس اولاراق: "تورکلشمک، ايسلاملاشماق، اوروپالاشماق" واجيب اولدو غونو ايديعا انده رک بونو ايتباتا چاليشير. الي بيبن اوچلو دوستورو، ياخشي تاپيلميش خوشبخت عساسلار داندير. بو عساس، تورک عالمي نين هر طرفينه ياييلميش و خصوصن مشروطيتدن سونرا ايستانبولدا چوخ ايشلنميشدير. مثلن، گؤيالپ ضيا بي "تورکلشمک، ايسلاملاشماق، مو عاصير لشمک" مثله سي حاقيندا بير چوخ يازيلار يازميشدير.

هوسئنزاده الي بيبن ياراديليشي و خاصيتي، ايستعداد و فالي تي، گونده ليک قزئتچيلکدن چوخ درگي يازارليغينا اوغوندو؛ "حيات" قاپانديقدان سونرا، يننه زئينالابدين تاغييئوين مالييه يارديمي ايله چيخان "فويوزات" آدلي بير درگي نين موديرليک و باش يازارليغيني اوزرينه گؤتوردو. 1906-جي ايلين نوياير آبي نين سونونا قدر چيخان بو درگي نين کومپلئکتی، هوسئنزاده نين سياسي و فلسفي فيکيرلريني آنلاماق و يازي اوسلوبونو اينجمله مک اوچون چوخ ديرلي بير منبعدير.

خصوصن "فويوزات" دا نشر اولونان مقاله لري نين مضمون و بيچيميندن هوسئنزاده الي بيبن تورک، تورکچو، حتئ عوئمانليچي اولدو غونا درهال قرار وئريلير. بوتون تورکلر آراسيندا

عوثمانلي توركجه سي نين ياييلماسيني، بوتون توركلرين ادبي ديلي نين عوثمانلي توركجه سي اولماسيني ايسته بير و اوزو يازيلاريني اولدوقجا تميز عوثمانلي ادبي توركجه سي ايله، او زامانلار ايستانبولدا مؤعتبر يئني ادبياتي-جديده اولوبو ايله يازير. سياسي جهتن، عوثمانلي دؤولتيني، عوثمانلي توركلوگونو باغميسيز توركلوگون نووه سي ساير. بو باخيمدان، بوتون توركلوك مثله سينده گؤروشو، " اوچ طرزي-سيياست " اين توركلوك فيكرينه ياخين دنمكدير.

الي بيين " فويوزات " دايي موجديله سينده ان چوخ ديقتي چكن بير يون ده آذري توركلريني، بير نچه يوزيلدن بري، خصوصن مذهبچيلىك واسيطه سي ايله چكمه يه چالیشان ايرانليغا (پرانيزم) و اونا نيسبتن، آز بير زامان، هله 50-60 ايلدن بري تاثيريني گؤسترمه يه باشلايان، آنجاق داها چوخ واسيطه و گوجه صاحيب اولان روسلاشديرماغا (روسيفيكاسيا) قارشى توركلوگو، توركلوگون تميزلىك و بيرليگيني مودافيعه ائتمه يه خيدمت و يارديم گؤسترمه سيدير. الي بي، آذري توركلوگونون مودافيعه سينده يارديمچي قووت و داياق نؤفته سي اولراق، مذهب آيريلغيندان يوكسك دوران اسلام بيرليگي و عوثمانلي دؤولتيني گؤروردو: " فويوزات " شيه و سونني آيريلغي نين قالماسينا، عوثمانلي-تورك مدنيتي نين تانينماسينا، سؤيلمه سينه چوخ چالشميشدير.

يئني آذري ادبياتيني ماركسيزم متودلاري ايله اينجمله ين بير آذري گنجي، يئني آذري ادبياتيني بير نچه دؤوره آيرراق، دؤورلردن بيرينه " فويوزات " ادبياتي " آديني وئرير و بو ادبي جرياني خاراكتريزه ائركن دئير كي: " ...1905 ييليندان سونرا آذربايجاندا الي بي هوسئينزاده باش اولماق اوزره، يئني بير ادبي اخيم باشلاميشدي. داها اونجه " حيات " قرنته سي ايله اوزونو گؤسترن بو اخيم، سونرا 1906 سنه سيندن ايتيبارن " فويوزات " درگيسينده اوز گئرك سيماسيني تاپميشدير. بوندان دولايي، يئني آذربايجان ادبياتي نين بير مرحله سينه الي بي، و ياخود " فويوزات " دئوره سي دئييلير. "

" ...بو ادبيات ميرزه فته ليدن اعتيبارن داعوام ائدن حالقجي ادبياتين قارشيسينا، رومانتيك گوزيده لر ادبياتي سيفاتيلا چيخميش و حياتا گيرميشدي. بو اخيم اوچون ايلهام قايناغي خالق حياتي گؤرنئغي دئييل، بلكه هر تورلو حالقچيلىق و دنموكراتيزمدن اوزاق اولان عوثمانلي تنزيمات وئ سروتى-فونون ادبياتي ايدي. "

او سيرالاردا آذري سوسيال حياتيندا مئيدانا گلن ديشيكليلكري ماركسيزم باخيميندان تهليل ائتديكن سونرا مقاله يازاري ه. ناظيم بي بئله داعوام ائدير: " الي بي هوسئينزادنين آذري ادبياتينداكي ان بؤيوك هيزمتي، بو ايهتياجلاري و اختئيندا آنلاياراك حركت ائتمه سييدي. بو ايهتياچلار آذري موحيط وئ آيدينلاري نين آرتيق باتيا، ايراندان و روسييدان چوخ توركييه يه دؤنمه سييله دوغموشدو. بو ايسه دوغماقدا اولان ميلليتچيلىك ندنييلدي. "

" ...1905 ييلينا گلينجه يه قدار قاليبيت روس مدنيتي نين مالي اولموش و بو مدنيت جمعيتين حاكم و رهبر اونسورو اولموشدو. فاكات بو اوزون سورمه دي. 1905 ييليندا اوچونجو بير مدنيت سيستئمي بونا علاوه ائديلي. بو دا تنزيمات دؤوروندن سونرا توركييه ده وجودا گلن عوثمانلي-اوروپا مدنيتيدي.

بو صورتله روس مدنيتي مغلوب اولماي و يئريني عوثمانليچيلىغا ترك ائتمه يه باشلادي. ايسته بو هركاتي و اختئيندا قاورايان الي بي هوسئينزاده قوردوغو " فويوزات " درگيسي ايله آيدينلارين بيلينجيني تنزيم ائتميش وئ موعين بير ايستيقامته يؤنلتميشدي. بو صورتله، عوثمانلي ادبياتي-جديده سي، هم شكيل، هم ديل، هم ده مؤوزو اعتباريلا وجودا گلميش آذري ادبياتي

اوجون بير ايدنال اولاجاقدى. " فويوزات " ادبياتي، ايسته بو يئني هر كاتين وي يولون
محصولو اولاراق اورتيا چيكدى. "

بير آز زورلا، اياقلاريندان چكيله رك، ماركسيزم شماسي ايچينه سوخولان بعضي اولايلا
گوز يومساق، الي ناظيم بين " فويوزات " و " فويوزات " دئوره سي " ني و الي بين بو
دؤورده كي رولونو، خئيلي دقيقليكه تشهيس و تعيين ائتديگيني قبول انده بيلريك.
قيساسى، هوسئنزاده الي بي، آذربايجاندا يالنيز ديل و ادبيات ساهه سينده دئيل، حتى سياست
نظرييه سينده بئله، مركز عوئمانلي دؤولتي اولماق اوزره، توركچولوك، بوتون توركچولوك،
حتى پانتورانيساتليك آخيمينا ايلك آچيqliق وئرن آدامدير. بئله بير آدام، روسيادا گئريچيلىك
باشلايب، فاليت ساهه سي دارالديغي واخت، عوئمانلي سلطنتينده هورريت و مشروطيت ائلان
انديلن كيمي تبيي اولاراق باكيذا، ياخود طيفليسه اوتوروب قالا بيلمزدي؛ 1910-جو ايلده
ايسانبوللا گلدي. ايسانبولداكي فاليتيني ايره ليده گؤره جگيك.

آغاوغلو احمد بي

آغاوغلو احمد به يه، توركچولوك هر كاتيندا خصوصي بير يئر آبيرماق واجيبدير -
اينانجيندايم. احمد بي آغايو، تورك ميلليتيچيلىگي فيكرينه، شئخ جمالدين افقاني كيمي بوتون
موسلمانلارين، حتى بوتون دوغولولارين حيات، خوشختليك، باغيمسيزليق و گله جگي
قايعيسي ايله بير نئجه مرحله دن كئچه رك چاتا بيلميشدير.
احمد بي، 1869-جو ايلده آذربايجانين شيشه (شوشا) شهرينده دوغولدو. شوشا، ميلتيميزين
خالق ادبياتيندا و ساز شاعيرلري نين اثرلرينده آدي چوخ چكيلن و طبيعتي نين گوزلليكلري ايله
" دونيانين ان كوئول اوخشاين يئرلريندن بيرى اولان " قاراباغ يايلاسي نين مركزيدير. و
آغاوغلونون نشر اولونماميش ترجمئي-حاليندا دئديگي كيمي: " قاراباغ، شيروان ايله برابر
آذربايجان تورك كولتورونون، تورك موسيقيسي نين، تورك ادبياتي ايله تورك ميلليتيچيلىگي
نين ده بئشيكيدير. "

بير زمانلار عوئمانلي ايمپئراتورلوغو مملكتلريندن اولان قاراباغ و شيروان، عوئمانلي
دؤولتي نين دوغو عيالئلري ايله سيخ علاقه لر ساخلادىغي كيمي، باشكنده گؤندرديگي
ضيايليلاري ايله ده عوئمانلي-تورك مدنيتي نين يوكسلمه سينده تاثيرلي اول بيلميشدير.
عوئمانلي-تورك شاعيرلري، عاليملري، سياسيلري آراسيندا قاراباغلي و شيروانليلار آز
دئيلدير. آغاوغلونون بابا طرفيندن عاييلهسي تخمينن خويبي يوزيلده عرضورومدان بوتون قبيله
سي ايله قاراباغ كؤچه رك گنجه يه، اورادان دا قاراباغ گليب يئرلشميش و قاراباغ بيلريندن
هاقورديوغوللاري ايله قوهوم اولموشدور.

احمد بين آتاسي ميرزه هسن، هله ياري كؤچري بير حيات كئچيرن ساريچاللي آدلي تورك
قبيله سيندن رفي بين قيزي تزه خانيملا ائولنميش و بو ائولليكن احمد بي دونيايا گلنمشدير.
آدينين قارشيسيندا " ميرزه " سؤزونون اولماسي دا گؤسترير كي، احمد بين آتاسي اولما
سينفيندندير. هله ميرزه هسه نين آتاسي ميرزه ابراهيم شوشانين مشهور عالimlerيندن سايبيلردى،
خطات ايدى و توركجه شئير يازيردى. خصوصن، همدوللاه صوبحي بين بو يوكباباسي سامي
پاشانين مشهور منزومه سيني خاطرلادان آشاغيداكي موخممس (بئشليك) ديقتلايقدير:

ديلا انتمه دونيايا زئوكي-هوس:

جيهانندان تاماه، جانندان اوميد كس،

گلير گوشيمه دمبه دهم بؤيله سس:

جيهان ائي برادر، نمائد بي كس،
ديل اندر جيهان آفرين بئندوبس...

احمد بين اميلري تور كجه دن باشقا فارسجا، عربجه و روسجا بيلير ديلر. قيساسي بوتون عاييله، شوشادا ائلم و اورفاني ايله سئچيليردي. خصوصن، ميرزه هسه نين داييسي نين عاييلهسي قاراباغين ان مشهور اولما او جاقلا رينداندي. احمد بي، اوشاقلقدان بنله بير عاييله نين ايچينده يئتيشدي: " گنجليک گونلر يمين هاميسي علمي و عيرفاني موجديله لر آراسيندا كنجيرمک مجبور يتينده قالدیم. او زمان هله آذربايجان تورک عاييلهسي ايچينده پاتريارخال عادت-عنعه لر حاکيم ايدي. اولدوقجا سرت و آغير خاصيتلي اولان بؤيوک اميم ميرزه مهممد، بوتون عاييله اوزرينده مطلق حاکيم ايدي. اونون هر سؤزو، برابر ياشايان و ان آزيندان قيرخ آدامان عيبارت اولان بوتون عاييله عوضولري اوچون بير قانوندو. ميرزه مهممد چوخ موتسسوب و ديندار آدام ايدي. "

" گون اولموردو كي، ائوميزين گنئيش ديوانخانا سينا بير چوخ ائلم و عيرفان صاحيبي توپلانيب، پلولا نارگيله آراسيندا موختليف ديني مثله لر باره ده اوزون-اوزادي صؤحتلر ائديلمه سين. "

" او زمان آذربايجان هله ديني حياتين سيخ شبة لري ايچينده ايدي؛ اورتادا ديني بهسلردن باشقا هئچ بير قايعي و دوشونجه يوخودو... هلي ايماكان خاريجينده اولان و اونه مي اعتيباري ايله بير چيبردک ايچي دولدورمايان اينجه ليکلر اطرافيندا گونلرجه، هفته لرجه، آيلارجا، ايللرجه داعوام ائدن موباحيسه و صؤحتلر اولوردو. "

" مثلن، شئخي، ايمامين دوغرودان دوغرويا آلاهيان آراجيلغيينا موراجيعت ائتمه دن عالمي-قئييب، شفي-روزي جزا و ايلاخيري اولدوغونو ايديعا ائدر، موتشرري بونو اينكار ائدر. كريمخاني ايسه ايماملا برابر كريمخان ظنين ده عئيني فزيلتله صاحيب اولدوغونو اورتايا سورردی... بونلار بير-بيرلريني لعنتليه رک، کوفر ائده رک قووغا ائديب دوروردولار. "

" من اوزون ايللر داعوام ائدن بو کيمي موناقيشه لرین و موجديله لرین ايچينده بؤيودوم. " ائوينده گنجه لري بنله آنلاشيلماز و سونو اولمايان متنافيزيک موزاکيره لر دينله ين احمد بي، گوندوزلري محله سي نين مکتبينه گنديردي. او زمانلار، يني خيخ يوزيلين سون روبونده شوشا شاگيرد مکتبي ده، احمد بين تصويريندن آنلاييريک كي، بوتون ايسلام عالمينده اولان شاگيرد مکتبلي نين عئيندير؛ سيرا فيلان يوخ، محله نين آلتی ياشيندان اون بئش ياشينا قدر اوغلان اوشاقلاري، دؤشمه تاختاسينا ديز چؤکه رک چيغير-باغير ائده رک ساللانيرلار، موعليم افنديلر، اللرينده اوزون دينک " قورخو اويادان بير طرزده " اوتورورلار، باش اوچلاريندا بؤيوک فالاققا آسيلي... مکتبه يالنيز فارسجا و تورکجه درس لر اوخودولور. تورکجه فوضولي نين " لئيلي و مجنون " او ايله موللا جامي نين " فريشته " سيني ازبرله مکن عيبارت. ديگر درس لرین هاميسي فارسجا، بو فارسجا درس لر ايچينده نه لر يوخ: سدي نين " بوستان " و " گولستان " اي، هافيزين ديواني، حتئ ميرزه مئهدی خانين " اينشا " و " تاريخي-نادير شاه " اي!

احمد بي محله مکتبينه اوخويارکن خصوصي بير موعليمن عربجه درسي آلدی. عوموميتله، اوخوماغا گؤسترديگي ايستعداد و هوس، فالاقالي خوجادان داها قورخونج بؤيوک اميسي نين بزن تقديريني قازانيردي: " گؤره جکسينيز، بو او غلوم، موجهيد (دين موتفککيري) اولاجاق! " ..دئبيردي. عربجه دن " موتوول " ه قدر چيخديغي زمان، شهرين والي موايني اولان داييسي نين اوغوللارينا اويرتديرمه يه باشلاديجي روسجا درس لرينه، اميسي نين و آتاسي

نين ايجازه سي، حٽي خبري اولمادان يالنيز اناسي نين راضيليق و يارديمي، دايسي نين تشويق و هيمايه سي ايله داعوام انٽدي. آتا و ه مي نين خبري اولونجا، خصوصن، ه مي اعتبارض انٽديسه ده، مقام صاحبي اولان دايمي نين موداخيله سي، سرت ه مي نين يومشالماسينا يٽدي... و نهايت احمد بي، شهرين ينگانه چاغداش مکتبي اولان رسمي روس ايکينجي درجه لي مکتبينه گيردي.

شوشا اهاليسي نين ياريسي تورک، ياريسي اثرمني ايدي. مکتب اثرمنيلرين ياشاديغي يوخاري حيصه ده ايدي. مکتبه آنجاق دورد تورک اوشاق واردي، بئشيني اولاراق احمد بي گلدي. احمد بي، ايلک دفعه بو مکتبه اثرمنيلرين تورک دوشمنليگيني اوزونه قارشي موناسيبتده تجروبه انٽدي: " بو بئش آدامين ايلرله داعوام انٽن تحصيلي زاماني اثرمني اوشاقلاريندان چکديکلريني سوزله ايفاده انٽمک ايمکانسيزدير. تنفوسده بيز، بئش تورک اوشاغي، جلد ترپه نيب آرخاميزي ديوارا دايماعي بويوک بير فراست حساب انديريديک. يوزلرله اثرمني اوشاقلاري بيردن اوزريميزه هوجوم انديرلر، بيريسي باشمیزدان پاياغي آليب آتير، ديگرلري تپيکلرله دورد، بئش آلتون قيمتینده اولان بوخارا دريسيني تورپاقلار اوزرينده يوورلاييرلار. بعضيلري قيمتلي و چوخو دوه يونوندان تیکلميش پالتارلاريميزين اتکلريندن ياپيشيرلار، او يان-بو يانا چکيرلر، پارچالاييرلار، بزکلريني سؤکورلر، موقاومت گؤسترمک ايستسک، يومروق، شيلله، تپيکلر آلتيندا بيزي ازيرديلر. بزن بيرلشيب اوستوموزه بير بؤهتان آتيرلار، بيرلشيب شاهيد اولورلار. بيزي هاقسيز يتره جزالانديريديلار. يولداشلاريمدان چوخو دايانا بيلمه ديلر. مکتبي ترک انديلر. سون سينفه قدر تورکلردن بير من دايانا بيلديم. "

احمد بي 1884-جو ايلده بو شهر مکتبيني بيتيريب ايکي ايل اؤنجه اچيلميش اولان " رئالني-اوجوليشي " يه، يني کلاسيک تحصيلدن چوخ رئال ائلمره، ريبازيات و طبيعت ائلمرينه اؤنم وئرن بير نوؤ ليتسئي قئيد اولدو. 1877-جي ايلده ليتسئي موقافاتلا تاماملادي.

احمد بي، ليتسئي خوجالاري نين خاطريره سيني هميشه مينندارليق و شوکرلرله انير. ترجمئي-حاليندا ايسه خوجالارينا دايير بو سطيئرلر وار: " بو ساده، وظيفه سيني ديقتله يئرینه يئتيرن، مسلک عشقي ايله دولو اولان اينسانلاري خاطريلارکن ايندي ده درين بير شوکران هيسسي و مينندارليقدان اوزومو ساخاليا بيلميرم. بونلار منده و بوتون يولداشلاريمدا ائلمه، عيرفانا، حاقيقته قارشي درين بير ايمان و عشق ياراداراق بيزيم اوچون حيات يولونو ايشيقلانديران بير مشعل اولدولار. او زامان روس ضياليلاري، خصوصن تولستوي، دوستويوسکي، تورگننو کيمي ايدئاليسترلر ايله ايلهام آيرديلار؛ چارليغين، ايسيتيدادين، ظولم و جبرين، تسسوب و جهالنين امانسيز دوشمني ايديلر. اوچونجو آلکساندر کيمي ظولمکار بير چارين بوتون شيدتلرينه، بوتون نزارتلرينه باخماياراق، بو موعليمر طلبه يه ائلم، عيرفان، گؤزلليک و هورريت عشقيني وئرمک يولونو تاپيرديلار. طلبه لرينه اؤز-اؤزلريني تربيه انٽمک و يئتيشديرمک چاره لري آشيليا بيليرديلر.

رئالني مکتبي بيتيريب يوکسک تحصيل اوچون پنتربورقا گئديب " اينستيتوي پوليتئجهنيقوي " موسابيقه سيناغيندا اوغور قازانديسا دا، سونرا گؤزلري آغريدغيندان مملکتينه دؤنمه يه مجبور اولدو. گؤزلري ياخشيلاشينجا، 1888-جي ايلين اوللرينده تحصيليني تاماملماق اوچون پاريسه گئتي. پاريسه چاتان کيمي ايلک ايشي ياريمچيق اويرنديگي فرانسيزجاني تاماملماق اولدو.

احمد بي، آذربايجان تورکلري اچينده تحصيل اوچون اروپايا گئدن ايلک گنجدير. موسکوايا، پنتربورقا، کيبئوه، احمد بيدن اؤنجه ده دورد-بئش گنج گئتميشدي. آنجاق روسيا سرحدديني آشا بيلمه ميشديلر. سرحددن کناردا اولان اولکلره گئديب تحصيل آماق عنعنه سي آنجاق دوغو

انٹلمري و ديني انٹلمر اوچون كنجري ايدى. دين عالمي اولماق ايسته ينلر كربلايا، مشهه ده، مدينه يه، ميسيره گنديرديلر. احمد بي، بو عننه نين جبهه سيني ديشديردي. آغاوغلونا پاريسه گنتمك فيكريني احتمال كي، اوندان اون ينددي ايل اوئجه پاريسه اولموش كرىملي ايسماييل بي قاسپيرالي نين حركتي ايلهام وئرميشدير.

پاريسه آلتى آي داعواملي و ايصرارلي بير چالشمادان سونرا، احمد بي 1888-1889 تحصيل ايلينده هوقوق مکتبينه داعوامي ايله درسلي ياخشيجا آنلايا بيله جك قدر فرانسيز جاني الدهه انتميشدي. سونراكي ايل بير طرفن هوقوق مکتبينه داعوام ائتمكله برابر، ديگر طرفن " انجولئ دئس هاوتئس انئودئس پراتيقوئس " اين و " انجولئ دئس لانگوئس اورينئتائلس ويوانئس " اين بعضي درسلي ايزله مه يه باشلادي. پراتيك يوكسك اينجمله لر مکتبينه پروفئسسور جئيمس دئر مئشتئئرئين (ژامنئس دارمئسئئرئئر)، " دوغو قؤوملري تاريخي " ، دوغو ديللري مکتبينه ايسه شئئر (سجهئفئر) و باربييه دؤمانئئرئين (باربيئر دئ مئيارد) عربجه، عجمجه و توركجه ديل درسلي تقيب انديردي.

آغاوغلو مکتبلر ده، كيتابخانالاردا اينجمله مه و ارشدير مالارلا مشغول اولدوغو قدر، اوروپا حياتيني حياتدان آنلاماغا چالشير و بو حياتي دوغو حياتي ايله قارشيلاشدير اراق بعضي نتيجه لره چاتيردي. آغاوغلونون پاريسه گلمه سيندن سونراكي ايل، 1889-جو ايل بويوك فرانسايي انقلابي نين ايلدؤنومو و بو سببدن قورولان دونيا ميقياسلي سرگي نين آچيلديغي ايلدي. بو سرگيده باتي مدنيتي نين ان يئني و ان موكممل موختليف اثرلريني گؤرمك مومكوندو. احمد بي، سرگيني بير ارشديرماچي گوزو ايله سئير ائتمك و گزمك فورصتيني الدن بوراخمادي. سرگييه دونيانين دورد طرفيندن مشهور و مجهول آداملار توپلانميشدي؛ آرالار ايندا دوغولولار دا وار ايدى. ايران شاهي نسردين شاهلا فرانسايي پرنسپالار سادي جارتوت بير ماشيندا اونوندن كنجركن احمد بين گوزلري بو منظريني سيمووليک بير دير وئرله رك ازبرله دي: " شاهين تاجينداكي بريليانتلار گوزلري قاماشديريردي. كوكسو جاواهير اتلا اورتولو ايدى. ايري گوزلري، قالين چاتيق قاشلاري، ديك باشي تصويري مومكون اولمايان بير غورور و كيرلنمكي ايفاده انديردي... "

جارتوتون ساده سيباه رئينقوتو، ديك بياض قالمستوكو، ساده داورانيشي بو غورور و كيرلنمه ايله تام بير تزااد تشكيل انديردي. من ايلك دفعه هورور و سربست ميلتي تمسيل ائدن بير ريس ايله عظمت و كيري تمسيل ائدن بير دئسپوتو يان-يانا گوروردوم. فقط پاريس جامعاتي بو عظمت و كير ايله ايستئهزا ائتمك يولونو تئز تاپدي... "

آغاوغلو، شاهي بير دفعه ده گورور. بو سفر داها چوخ دوشوندوروجو منظره قارشيسيندادر: " گنجه ايدى؛ يئنه خالقين ايكي جرگه سي آراسيندان كنجيردي. يولدا اوزرينده كي اوست گنيميني هر ندنسه چيني نين بير حركتي ايله يئرله آتدي. و آرخاسيندان گلن سدرزمه دؤنه رك " بردار! " (گؤتور! -ا.ك.) امريني وئردي. زواللي سدرزم درهال بوتون جامعاتين گوزو اونونده يئرله قدر ايلدي، شاهين پالتارين يئردن قالديردي و بير اوشاق كيمي قولو اوزرينده گزديردي. شاهين بو اداسي و سدرزمين بو آشاغيلانماسي دوغو ايستيباداي نين ماهيتيني گؤسترن آچيق اورنكلردندي. "

آغاوغلو احمد بي 1890-جي ايلده، احمد ريزا بيله تانيش اولدو. داها اوئجه، انلچيليك موستشاري شاعير فروروخ بيله گوروشموشدو. اوزون ايللر ابدولهميد ايستيباداي ايله موجديله ائدن ريزا بي احمد به يه تئوسيبه ائدن سولطان سفيري نين موستشاري فروروخ بي اولموشدور؛ فروروخ بي قلوبن هورريتچي ايدى و احمد ريزا به يه قارشي درين بير حؤرمت دويغوسو ايله دولو ايدى. آغاوغلو دا احمد ريزا به يه قارشي او زمانلار درين بير حؤرمت دويار. ابدولهميد،

سفيري واسيطه سي ايله اونا يوز مين فرانك تكليف انتديگي حالدا فقير احمد ريزانين بونو قبول ائتمه مه سي گنج و ايدئاليست احمد بين سئوگي و ساخييسي جوشدوران سبيلردن ايدي. بو زمان احمد بي، پاريسين عاليملري ايله، اديبلري ايله ده تانيش اولور. عاليملرين و اديبلرين توپلانديغي سالونلارا قبول اولونور. پاريس حياتيني بيلنلر بونون او قدر آسان اولماديغيني بيليرلر. بير-ايكي ايلده عاليم و اديبلرين توپلانديقلاري سالونلارا گيرمک و داعوام انده بيلمک اوچون احمد بين اوزونو موعليلرينه جیددن تقدیر ائتديره بيلميش اولماسي واجيب ايدي. " پروفئسسور ژامئس دارمئنستئرئين سئوگيسي قازانديم؛ آدي کئچن حاقيمدا اونودولماز ياخشيلقلار و غيرتئر گؤسترمه يه باشلادي. مني ائوينه دعوت ائتدي، پاريسه اونملي بير ادبي سالون صاحيبي اولان و پاريس اديبلري آراسيندا سئچكين بير يئر قازانميش اولان ماريئ روبئنسونوا تقدیم ائتدي. من ده روبئنسونونون سالونونا موننظم داعوام ائتمه يه باشلاديم. بو سالون زيارتچيلري آراسيندا او زمان فرانسانين مشهور عاليمي و اديبلريندن اولان ائرنست رۇنان (ئرنست رنن)، هيپوليت تئن (هيپوليت تهائني)، جاستون پاريس (گاستون پاريس)، اوپئر (وپيئر)، مادام و موسيؤ ديولافوا (ديولافوي) کيمي شخصلر وار ايدي. ائو صاحييه سي مني بونلارا تقدیم ائتدي... "

احمد بي، پاريسه ايکن دوغو و باتي عاليملريني قارشيلاشديرماغا ايمكان وئرن غرييه بير حاديه نين شاهيدي اولور. داها اونجه دوغونون شاهلاريندان بير ايله، باتي نين بير هوکومت باشچيسي يان-يانا گور موشدو. بو سفر ده دوغونون درويشلريندن بير ايله باتي نين تدقيقاتچيلاري آراسيندا اولور. و بو غرييه حاديه اوزونون ده دئديگي کيمي، ايره ليده کي آلين يازيسي نين تعيينه واسيطه اولدو. ايران شاهي پاريسه اولدوقدان بير مودت سونرا، بو بؤيوک شهره افقالي بير درويش گليب چيخير. " چوخ گوزل، اوجابويلو، اسمر و دولغون اوزلو، کؤکسونه قدر اوزانان قالين قارا ساققالي، اوزري تسبحلرله اورتولو بو عجاييب آدام " چوخ سياح درويشلر کيمي دييار-دييار دولاشراق ايستانبوللا گلमيش و ايستانبولدا ايکن ايران شاهي نين پاريسه گئتميش اولدوغونو ائشيتميش و بونون اوزرينه اوزو-اوزون: " مادام کي شاهي-ايران بي پاريس ميروء، من کي شاهي-جيهانم، چئرا نئرئوم؟! " دئميش و پاريس يولونو توتوب اورايا قدر گلميش. " شاهي-جيهان " پاريس کوچه لرینده قريب درويش قيافتي ايله، الينده کشکول و عصاسي ايله دولاشيرکن، پوليس ياخالاميش، يئرسيز، يوردسوز بير سرسري کيمي درهال حبسانايا سالميشدير. بير قزئندن، دوغولو بير درويشين حبس اولوندوغونو اويرن احمد بي، حبسانايا گئديب همين آدامي اوز ياشاديغي يئرده ياشاتماق ضمانتي ايله قورتارير. پاريس متبواتي، درويشله، درويشين سربست و اوريزينال سوزلري ايله ايلگيله نير و نهايت احمد بين سئوگيلي اوستادي، ايران دين و مدنيتي اوزمانلاريندان دارمئنستئرله ديگر شرقشوناسلاردان بعضيلري ده احمد بين واسيطه سي ايله درويشي گورور و صؤحبت ائديرلر. دارمئنستئر، درويشله انتديگي صؤحبتين قيسا مضمونونو يازيب اونا وئرمه سيني احمد بيدن ايسته بير. بو صؤحبت اوستادين اؤن سوزو ايله " ژورنال دئ دئبا " دا (ژورنال دئس دئباتس) عئني ايله نشر اولونموشدور. بو احوالاتي داها اطرافلي آنلاتيدقان سونرا احمد بي بنله دئير: " منيم بيرنجي دفعه متبوات ساهه سینه ائيلمم بو شکیلده باشلادي؛ و او گوندن بو گونه قدر طالعيمي موعينلشديردي. "

دئمک اولار کي، آغاوغلو احمد بي، هله 21 ياشيندا ايکن يازارليغا فرانسيزجا بير مقاله يازاراق، 1890-جي ايلده پاريسه باشلاميش اولور. اونا متبواتا بير اؤن سوز ايله تقدیم ائدن شخص، او زمانين مشهور فرانسيز عاليملريندن اوستادي ژامئس دارمئنستئر ايدي. مقاله ده

افقاني درويش موناسيبي ايله دوغونون فلسفه و تسووفونون، حيات و ادبياتيندان بهس انديلمكده دير. مقاله نين قارالاماسي و يا باسيلميشي بو گون احمد بين اوژونده يوخودور. آرتيق يازارليق حياتينا ائيلميش اولان آغاوغلو، يئنه اوستادي دارمستنتئرین تئوسيبه سي ايله مادام ادامين (ممى آدام) آيلىق " نوئل رؤوو " سو (نووئللى رئووى) ايله هفته ليك " رؤوو بلؤ " (رئووى بلئوى) درگيسينه، دوغو قؤوملري و حياتينا داير يازيلار يازماغا داوام ائتدي. 1802-جي ايله لوندوندا توپلانان شرقشوناسلار كونفرئسينه قاتيلاراق، كونفرئسده " شيه مذهبي نين قايناقلاري " آدلي بير تدقيق تقديم ائتدي. بو اينجلمه مه، كونفرئ نين قراري ايله باسيلميش و يايملانميشدير.

گورونور كي، احمد بي، پاريسده تحصيل ايله مشغول ايكن، شهسي و عاييلهوي ايستعدادينا، مثيلينه علاوه اولونان اوستادلاري نين تشويق و يول گؤسترمه سي ايله انلم، يازي حياتينا گيرميشدي، ان چوخ مشغول اولدوغو مؤوزولار، دوغونون تاريخي و دينلري ايدي. عئيني زاماندا قزئتچيلىك ده ائديردي؛ طيفليسده چيخان روسجا " كافكاس " آدلي قزئنده هفته ده بير دفعه پاريسدن يازيلىب گؤندريليميش سيلسيله مقاله لري نشر اولونوردو. روس قزئتلري نين سيلسيله مقاله لريني دايم ياخشى اوسلوبلا يازيلميش، بير آز دا علمي ماهيتلي مقاله لر تشكيل ائدير. احمد بي، بو مقاله لرينده اسلام عالمي و اسلام عالمي نين تورك حياتي ايله مشغول اولوردو.

آغاوغلو پاريسده ايكن شئوخ جمالدين افقاني ايله ده تانيش اولدو. شئوخ او زمان پاريسه گلميشدي. احمد بي ترجمئي-حاليندا دئيير كي: " اسلام عالمي دوشونورلريندن جمالدين افقاني حضرتلري پاريسده اولدوغو زمان منيم ساده ائويمي باشقالاريندان اوستون تونموش، هفته لرله برابر قالميشديق... "

داها اونجه، ناملوم افقاني دربه دهر درويشي حبسدن قورتاريب اوژ ياشاديغي يئرده بير مودت ساخلايان احمد بي، سونرا مشهور بير افقاني سياح شئوخ ده -بلكه عئيني اوتاقدان قوناق ائتميش دئمكدير!...

آغاوغلو پاريسده آلتى ايله قدر قالدي: هوقوق مکتبيندن مآذون اولدو- ديپلوم آلدى، " جوللنگى دئ فرانجى " دان بير ديپلوم آلدى و 1894-جو ايلده مايدا پاريسي ترك ائده رك ايستانبول يولو ايله قافقازا دؤندو. ايستانبولدا دؤرد آيا قدر قالدي، و او زمان معاريف نازيري اولان مونيف پاشا و قافقاز بيالي تاريخچي موراد بيله سيخ-سيخ گؤروشدو، فيكير موباديله سي ائتدي. ايستانبول ايلك دفعه گلديكي زمان آغاوغلو احمد بين داشيديغي فيكير و عمللري گؤسترن يازيلي اثرلر، تأسوف كي، اليميزده مؤوجود دئييلدير.

احمد بي تا يگيرمي ياشيندان بري موختليف ديپلرده چوخ يازيلار يازميش بير تورك يازارديير. چوخ تأسوف كي، يازيلاريني اوژو ساخلاماديغي كيمي، بو گون كيتابخيلاردان و يا كيتابخانالاردان آختاريب تاپماق دا چوخ چتندير، چونكي احمد بين يازيلاريندان چوخو قزئت و درگيلرده نشر اولونوب يايملانميشدير؛ هله روسجا قزئتلرده يايملانان مقاله و سيلسيله مقاله لريني تاپماق، ظن ائديرم كي، بو گون ايمكان خارجينده دير... بو سببدن احمد بين فيكري ديشمه و اينكيشافيني، اثرلريندن تقيب ائتمك هلي چتين اولان بير مثله حاليندادير.

قافقازا دؤنوشونون سونرا، احمد بي پاريسدن مقاله لر گؤندرديكي طيفليس " كافكاس " قزئينه يازارليق ائتديكي كيمي، طيفليس گيمنازياسيندا دا فرانسيزجا موعليمي اولدو. او زامانلار باكيذا روسجا " كاسپي " آدلي بير قزئت چيخيردي. باكي نين تورك زنگينلريندن مشهور نئفت مليونئري حاجي زئينالابدين تاغيئو " كاسپي " ني ساتين آلاق آذربايجان توركلري نين هوقوقونو مودافيعه ائدن و اونلارين فايدالارينا خيدمت ائدن روسجا بير تورك

اورقاني حالينا گتيردي. و بو قزنتين باش يازارليغينا آغاو غلو احمد بيبي جلب ائتدي. احمد بي بو
وظيفه ني يئرینه يئتيرمکله برابر، باكي گيمنازيباسيندا و باكي يوکسک تيجارت مکتببنده
فرانسيز جا مو علمليگيني ده اوزرينه گوتوردو.

1902-جي ایلده آغاو غلونون تاتيري ايله حاجي زئينالابدین روس هؤکومتیندن تورکجه بير
قزنتين نشري و يايملانماسينا ايزين آماغا چالیشديسا دا، موففق اولاي بيلمه دي. روسييانين او
دؤورده كي سياستي روسييدا ياشايان موسلمانلارين اوز ديئلرينده متبوات نشرينه، هر شکيله
انگل اولماغي قارشيسينا مقصد قويموشدو. مين جور چتينا ليکلرله چارپيشماغا مجبور اولان "
اкинچي"، "ضيا"، "کشکول" چوخ داعوام انده بيلمه ميشديلر. نجسه داها اونجه ايسمايل
بي قاسپير اليه ياريسي تورک، ياريسي روسجا يازيلماق اوزره بير قزنت ياييمي اوچون وئرلن
ايمتيازين دا بير سياسي خطا اولدوغونو روسييانين موسلمان و تورک تبه سي ايچلرينده
ايتيصاص صاحيبي سايبلان ميسونئر ايلمينسكي و پروفئسور سميرنوو کيمي نوفوزلو
شرفشوناسلاري ايديعا انديب دوروردولار. "ترجومان" اين قاپاديلماسي اوچون بير چوخ
تشببوس اولدو ايسه ده، ايسمايل بيين ذکا، مهارت و انئرژيسي؛ بوتون تورک و ايسلام
دوشمنلري نين اينتريقالارينا قارشي دور اراق 20-30 ميليونلوق تورک کوتله سي نين اوز ديئلنده
چيخان بو کيچيک هفته ليک، ينگانه قزنتي نين ياييمي نين داعواميني تمين انده بيلميشدير. آنجاق
بير ايكينجي "ترجومان" اين دا مئيدانا چيخماسينا روس بوروکر ايتيياسي اوغورلا مانع اولاي
بيليردي. و بو دوروم روس-ياپون موچاربييه سينه، يني 1904-جو ايله قدر داعوام ائتدي.
روس-ياپون ساواشيندا چارليغين مغلوبيتي ايللردن بري حاضير لانان روس اينقيلابي هرکاتينا
قوووت و جسارت وئر ميشدي. هؤکومتين زيفله مه سيندن ايسنيفاده انده رک زئينالابدین تاغيينو
ده اونجه كي تشببوسونو تکرار لادي، بو دفعه موففق اولدو. باکيدا، عوموميتله، بوتون قافقازدا
ايک دفعه اولماقلا تورکجه گونده ليک بير قزنت، "حيات" چيخماغا باشلادي. او زمانلار
ايسانبولدان قافقازا دؤنموش اولان هوسئينزاده الي بيله آغاو غلو احمد بي آذربايجان تورک
قزنتي نين باشينا کئچديلر.

داها اونجه آخوندزاده لر، مليکزاده لر، اونسيزاده لر قافقازدا تورک ميلي دويغو و شورونون
اويانماسينا آز-چوخ تاثير ائتميش اولماقلا برابر، بو شورون قوووتلي و موعين بير حالا گلمه
سي، ايديعا انديله بيلر كي، آذربايجاندا گونده ليک متبواتين نشريندن اعتيبارن باشلايير. و بو
بؤيوک ايشين ايک خيدمت ائدنلري هوسئينزاده ايله آغاو غلودور.

احمد بي، "حيات" دا بير ايل قدر چاليشديقدان سونرا ايريلاراق موصتقيل "ايرشاد" ادلي
گونده ليک قزنت چيخارماغا باشلادي. بو، آذربايجان تورکلري نين ايكينجي گونده ليک قزنتي
ايدي. "ايرشاد" اين مسله كي ني شخصن آغاو غلو بئله آنلادير: "بير طرفدن روس
هؤکومتينه قارشي موجديله انده رک هر نؤو سياسي و عومومي هوقودان محروم اولان تورک
اونسورونه بو هوقوقو دا تمين ائتمکدن، ديگر طرفدن تورک اونسورونون اوزونده بير ليک
فيکريني تمين ائتمک مقصدي ايله مذهب ايريليغيني و خصوصن سونني-شيه دوشمنچيليگيني
قالديرماغا چاليشماقدان عيبارت ايدي. بونولا برابر، خالقي ائلم و عيرفانا ايسينديرمک، تورکجه
مکتب و ديگر عيرفان موسيلريني ووجودا گتيرمک اوچون چاليشماق لازيمدير."
حاقيقتن، آذربايجان تورکلوگونون اهميتلي مثله لریندن بيريني ده سونني-شيه آنلاشيلماليق و
دوشمنچيليگي تشکيل ائديردي. بير زمانلار بو ايريليقلاردان يارارانان ايراني ليک، بوتون
آذربايجاني فارسلاشديرماغا چاليشميشدير. روسلار آذربايجانا حاکيم اولونجا، بو ايريليق و
دوشمنچيليگي کؤروکليه رک داعواملي بير-بيري علئيه اينه دوشمنچيليک ائدن بو ايکي ايسلام

فیرقه سی نین آراسینی داها بویوک آچاراق تورک میلتنینی زیفلمته یه، بو سایه ده اؤز حاکیمیتلرینی قورماغا، قوووتلندیرمه یه چالیشمیشدیلار.

بو تملسیز و معناسیز مذهب آیریلیغی نین ضررلرینی، بوندان دوشمنلرین یارارلانما درجه سینی گؤستره رک و ایثباتلاریاق قافقاز تورکلوگونده بیرلیگین اورتایا چیخماسینا ان چوخ چالیشان میلّت خیدمتچیلری ایسماییل بی قاسپیرالی ایله آغاوغلو احمد بی، هوسئینزاده الی و توپچوباشی الیمردان بیلردیر.

آذربایجان و ایران تورکلوگونون مذهب آیریلیغی یاراسی احمد بیی اسکیدن بری مشغول ائتمکده دیر. قافقازا دؤندویو زامانلار یازیلیمیش دانیشیق طرزینده نشر اولونمامیش بیر ریساله سی نین مؤوزوسو مذهب آیریلیغی نین ایسلاما وئردیگی ضررلردیر.

آغاوغلو، بو کیتابچادا ایسلاملا بیر شییه آخوندونو دانیشدیریر. فقیر و زیف ایسلام، خصوصن مذهب آیریلیغی اوزوندن باشینا گلن فلاکتلری، زنگین و شیشمان آخوندون قان فیشقیران سیرتیق اوزونه هایقیریر. هیجان و هرارتله یازیلان بو ریساله دن احمد بیین دینی و مذهبی منله لرده گئنیش، درین بیلگیسی اورتایا چیخدیغی کیمی، او زامانلار، ینی 1900-جو ایللره دوغرو، قوومونون اینکیشاف و ایره لیله مه سینه ایسلامین خطالی آنلاشیلماسینی و خصوصن بوندان دوغان مذهب آیریلیغینی ان اؤنملی بیر مانعه سایدیغی دا معلوم اولور.

احمد بی، تورکجه قزئتچیلییه باشلامدان اؤنجه " ایسلاما گؤره و ایسلامدا قادین " ادلی روسجا بیر کیتابچا یازیب نشر ائتدیرمیشدیر. بو کیتابچا دا باسیلمامیش تورکجه " دیالوق " کیمی ایسلامین گؤروشلرینده ایره لیچی اولدوغونو، آباسیلرین اورتا دؤورونه قدر بو موترقی هرکات داعوام ائتدیگی حالدا، داها سونرا عالیملرین و شیخلرین منفعتچیکلری اوزوندن ایسلامین گئرله دیگینی و چؤکدویونو ایدیعا ائتمکده دیر. احمد بی بو کیتابچاسیندا ایسلامین ایره لیله مه سی و گئرله مه سینه اؤلچو اولاراق " قادین " ای املیشدیر. احمد بیین آراشدیرماسینا گؤره، حضرتی پیغمبر، قادینی اسکی ایران مدنیتینه و ایسلامدان اؤنجه کی عرب عادتلرینه نیسبتن چوخ یوکسولتمیشدیر. " قران " این روحونا گؤره، بیردن آرتیق حیات یولداشی ایله ائولنمک مصلحت دئییلدیر. ایسلام عالمینده " قران " این امرلرینه، پیغمبرین سؤزلرینه، ایران و آسوریا مدنیتلری نین قلبه سیندن اعتبار ندیر کی، قادین، کولتورل و سوسیال مؤوقنیلندن دوشمه یه باشلامیشدیر. " تورک-تاتار " قووملری نین ایسلامی قبولو ایله ایسلام عالمینه حاکیم اولماسیندان سونرا، قادی نین مؤوقئی تکرار یوکسولمیشسه ده، بو قوووتلی اونسورون عادت قانونلاری بئله دوغونون اسکی مدنیتلریندن اولان ایران و آسوریا مدنیتلرینه قالب گلمیه رک، قادین یئنه کولتورل و سوسیال باخیملاردان دوشموش و نهایت بوگونکو (ینی 1901-جی ایله آذربایجانداکی) درجه سینه ائتمیشدیر.

ایسلام قووملری نین قورتولوش و ایره لیله مه سینی تمین ائتمک اوچون، آغاوغلونون فیکرینجه، خصوصن ایکی اؤنملی منله نین هللی لازیمدیر: قادین منله سی و ایفبا منله سی. دوشونجه و گؤروشلرینی چوخ دیقتلایق گؤردویوم بو کیتابچانین سون صحیفه لرینی عئینیه ترجمه ائدیرم: " موسلمانلارین قورتاریلماسی، اولارین معنوی، ماددی، حتّی سیاسی یوکسه لیشلری، یالنیز ایکی منله نین هللینه باغلیدیر: قادین منله سی و ایفبانین ایصلاحی. " " زامانیمیزدا موسلمان قادینی، آنجاق سربست و شوورلو بیر آنا، بیر حیات یولداشی اولونجادر کی، سوسیال وظیفه سینی یئرینه یئتیره بیله جکدیر. یالنیز بو شرطلر داخیلینده اوشاقلاری نین خاراکنتر و ایراده سینی تربیه ائده بیلیر و اولارا یوکسک دویغولار و اصیل فیکرلر آشیلا یا بیلر؛ بوگونکو شرطلر دایره سینده موسلمان قادی نین اوشاقلاری بیر قیسیم معناسیز مؤوجودیتلردن عیبارتدیر. "

" بوغوجو حرم هاواسي اچينده كنجيريلن تنبل و صيرف هئواني بير حيات، قادي نين فيزيكي اينكيشافينا ايجازه وئرمه ديگيندن، غيرقين فيزيكي چؤكوشونه ده يول آچماقداير. اليقباين چتينيگي ايسه اوخويوب يازماغي چتيلشديرديگيندن موسلمانلارين عاغيل و قىلبري نين آيدىلانماسي بولونو قاپماقداير. قادين و اليقا، ايشته ايسلام عالمي نين ايكي ان حاققي دوشمني، اونون موعاليجه اولونمايان ايكي خسته ليگي كي، اونلارين تاثيري آلتيندا بو عالم ياواش-ياواش محو اولماقداير. يالنيز سون زامانلاردا موسلمانلار بو ايكي مثله ني جيدليكله گؤز اونونه آلماغا باشلاديلار. انجاق بو باره ده ايستانبول، قاهره، بومبئي و كلكتوته ده گؤستريلن خيدمت و غيرتلىر-كي اوغلانلارا اولدوغو قدر قيزلارا دا مكتب آچماق و اليقا ايصالحي تشبوسلرينده اورتايا چيخماقداير- يئنرلي سايلماز؛ بوتون بو غيرتلىر، موطلق اولومله نتيجلنه جك اوزون سورن و اولدوروجو خسته ليگه قارشى زيف و كنجيجي علاجلار درجه سينده دير. موسلمان عالمي نين اويانماسي و او عالمين مدني ميلتلىر موحيطينه گيره بيلمه سي اوچون، چوخ جيدي بير سارسينتيا احتياج واردير. موسلمانلارين اوز ايصلاحات دؤورونو كنجيرمه لري و ايجلريندن اولدوقجا قوووتلى بير ايراده صاحيبي و نفسيني ايش اوچون تاماميله فدا ائتمه يه حاضير بير آدامين گليب چيخماسي لازيمدير. بئله بير ايصلاحاتي يوخاريدا گؤردويوموز كيمي شخصن ايسلامدا، ايسلامين تاريخ و عنعنه لرينده عملرينه اويغون بير زمين تاپا بيلر. تكرار ائديرىك: نه " قران " ، نه شريت اوزلوگونه اينكيشافا قارشى دئييلدير. يالنيز اونلارين داشيبيجيسي اولان شئيخر و عاليملىر فايدالاري اوغروندا " قران " و شريته مدنيتله اويوشمايان بير شكيل وئرمه يه چاليشميشلار. بونو چوخ گؤزل بيلن ميسيرلي يئنيليكي ممد الي، ميسيرين شئيخريني و عاليملىريني سارايندا توپلاياراق اطرافلاريني اوزونه تاماميله سادىق اولان اوچ سيرا عسگرله اهاته ائتديكن سونرا ائتديكي يئنيلكلر و ايصلاحاتي اولوم تهديدي آلتيندا اونلارا تصديق و ايمضا ائتديردي. "

" موسلمان ديني، اصلينده سؤينج گتيرن و ايره ليله مگي سئوندير. ايسلام، قدري، هر هانسي اوغورسوز و اويدورما بير قوووتين اينسان حياتينا دهشتوئريجي و غدار تزيقي طرزينده آنلاماز، ايسلاما گوره قدر، مئيدانا گلديكن سونرا حاديه لر ايله اويوشماني تمين ائنن بير نظرييه دير كي، اينسانلاري قوووتلنديرر و غيرتلنديرر. موسلمانلارين پئىغمبري شخصن بير نچه دفعه تكرار ائتميشدير: " دوه ني آلاها امانت ائت، اما داها اولجه ديزيني ياخشيجا باغلا! "

1901-جي ايلده نشر اولونان 59 صحيفه ليك بو كيچيك كيتابچانين اهاته دايره سي، او دؤورده موسلمان موفككىرلري نين دوشونجه طرزينه اويغوندور. ايسلامي ايصلاح ايله ايسلامدا بير سيرا ايصلاحات انده رك، موسلمان قووملريني چؤكوشدن قورتارماق، ايره ليله مه و يوكسلمه يه سؤوق ائتمك. آغاوغلو احمد بي، بو ريساله سينده بوتون موسلمانلارلا مشغولدور؛ اونون توركچولوك دويغوسونو، انجاق توركلرين، اوز ايفاده سي ايله " تورك-تاتار " لارين قادين وئردىكلري ديرى ايفاده ائنن بو سطيىرلردن چيخارا بيلريك: " تورك-تاتار قادينيني ايدئاليزه ائتمكده دير. احمد بيين " ايسلاما گوره و ايسلام عالمينده قادين " ريساله سينده دوشمنچيلىك حدفى اسكي ايران مدنيتيدير. عربلرين ايران مدنيتي نين اوستون تاثيريندن اوزاق اولدوقلاري زامانلار، ايسلامدا قادي نين يئري و دولاييسي ايله موسلمانلارين مدني سوييه سي يوكسك ايدى؛ تورك قادينيني آشاغىلاراق تورك حيات و مدنيتي نين اينكيشافينا، يوكسلمه سينه مانع اولان قوووت ده او كؤهنه و چوروك ايران مدنيتيدير.

اليميزه كئچن بو ايكي اثرينده آغاوغلو احمد بيين ده بير چوخ توركچو كيمي، اونجه ايسلامين ايصالحي، ايسلامين اصيل اوزونه دؤنريلمه سي مثله سي ايله مشغول اولدوغو آنلاشيلير. هله

پاریسده ایکن دوغونون تاریخینه، خصوصن ادبیات تاریخینه دایر درسلری تقیب انتمیش و بو یولدا شخصی آراشدیرمالار آپارمیش اولدوغوندان، ایلک آراشدیرما یازیسی نین، فالیتی نین ده بو مؤوزولار اوزرینده اولماسی تبیدیر. بونولا برابر، مملکتینه دؤنونه آذربایجانین رئال حیاتی احمد ببین فیکری-پراکتیک فالیتی نین دینی مثله لردن میلی و سوسیال مثله لره کئچمه سینی ضروری انتمیشدیر.

آغاوغلو بیر طرفدن " ایرشاد " ای چبخاریکن، دیگر طرفدن عئینن ایسماییل بی قاسپیرالی کیمی یایدیغی عصاصلی فیکرلرین حیاتا کئچمه سینه، گئر چکلشمه سینه شخصن چالیشیر. قافقازدا شهر-شهر دولاشراق، بیر چوخ شهر و قصبه ده مکتبلرین، تحصیل یایما جمعیتلری نین قورولماسینی تشکیل اندیردی.

تورکلر آراسیندا اؤزونو گؤسترن بو اوپانیس اثرلرینی چکه بیلمه یهن قونشولاری اثرمنیلر، 1904-جو ایله دوغرو، تورکلر علیه اینه آچیق دوشمنچیلیک وضعیتی آدیلا و اثرمنیلرله تورکلر آراسیندا رئال موجدایله لر باشلادی. اثرمنیلر موننظم میلی تشکیلاتا صاحب اولدوقلاری کیمی، سیاسی سببلردن، دینی اورتاقلاری نین و روس ایداره مؤخانیزماسیندا بیر چوخ اثرمنیلرین یئرلشمیش اولمالارینا گؤره چار هؤکومتی نین یاردیمینا دا نایل اولوردولار. تورکلرین اثرمنیلرله چارپیشا بیلیمک اوچون تشکیلاتا احتیاجلاری اولدوغو آچیق ایدی. بو احتیاجی تمین ائتمک اوچون آغاوغلو احمد بی 1905-جی ایله باکیدا " فدای " آدی ایله گیزلی بیر جمعیت قورماغا مووفق اولدو. " فدای " جمعیتی نین فالیتی، اثرمنیلرین تورکلره قارشی ایشله دیکلری ظولملری، گئرچک دیره نیشلرله مو عین درجه ده دوردورا بیلیمیشدیر. شوشا مکتبینه ایکن اثرمنیلرله چارپیشمایا باشلایان آغاوغلو احمد ببین " فدای " تشکیلاتی ایله حیات ساهه سینده و بؤیوک اولچوده قوو غایا دا عوام انندیگینی گؤروروک...

1905-جی ایله، چار هؤکومتی نین آنایاسالی (کونستیتوسیالی) ایداره فورماسینا یؤنلمه مجبوریتی پنتربورقدا بیر نازیرلر کابیننتی قورولماسینا یول آچدی. بو کومیته نین باشیندا اولان کونت وئسیتی مملکتین هر بیر طرفیندن گلن نوماینده هئیتلرینی قبول ائده رک، شیکایت و ایستکلرینی دینله مک ضرورتینی هیسس انتمیشدی. 1906-جی ایله روسیانی تورک اهالیسی ده قوزئیدن، دوغودان، گونئیدن نوماینده هئیتلری گوندریلر. کازاندان گلن هئیتده یوخاریدا آدی کئچن آچور اوغلو یوسف اولدوغو کیمی، قافقازییا اهالیسینی تمسیل ائدن هئیتین آیدینلاریندان آغاوغلو احمد بی، هوسئیزاده الی بی، توپچوباشی الیمردان بی سئچیلیمیشدیلر. آغاوغلو بو هئیتین ان فال عوضو اولموشدور.

1907-جی ایله باکی اطرافیندا، ینی نئفتلی تورپاقلار اوزرینده یاشایان تورک اهالیسینی کؤچورمک مقصدینه یؤنلمیش بیر لاییهه نین موزاکیره سی اوچون پنتروقرادا توپلانان خصوصی کومیسوونا، یئنه آذربایجان تورک اهالیسی نین تمسیلچسی کیمی آغاوغلو احمد بیله اوچ یولداشی گوندریلیمیشدی. بو کومیسسیانین عوضولریندن اثرمنیلرله بیر سیرا روسلارین اولدوقجا چوخ قووت و غیرت صرف انتمه لرینه باخمایارق، هئیتین اوتوزبئش گون دا عوام ائدن موزاکیره لری نین سونوندا تورکلرین کؤچورولمه سی مثله سی نین قارشسی نین آلیماسینا مووفق اولونموشدور.

آغاوغلو احمد بی بیر طرفدن میلی احتیاج و منافعلرین ضروری اندیگی بو کیمی پراکتیک خیدمتلرده چالیشارکن، دیگر طرفدن ده یازارلیغیندا اصلا آرا وئریردی: ایستر نازیرلر کومیته سینه ایستکلر سیبهاهیسی آپاران تمسیلچیلر هئیتی عوضولوگو سیراسیندا نازیرلره درد آنلادیب یورولارکن، ایستر کونت کوفتسو کومیسونوندا اثرمنیلرله ساعاتلارچا چکیشرکن، پنتربورق قزئتلرینده ده، آذربایجان تورکلری نین حاقینی و احتیاجلارینی مودافیعه ائدن، روس

بوروكر اتنياسي ايله انرمنيلرين توركلره بؤنلتديكلري ايفتيرالاري يالانلايان و بونلارين توركلر علنيه اينه چئويرديكلري موختليف اينتريقالاري پوزان ماهيتده مقاله لري نشر اولونوردو. عئيني زاماندا احمد بي، باكيذاكي قزئتينه، يني " ايرشاد " آ اوزون مکتوبلار يازماغا واخت تاپيردي. عصاصن، احمد بين چوخ و آسان يازا بيلمک ايستعدادي فؤوقلاده دير؛ تورکجه، روسجا، فرانسيزجا مقاله لري عئيني آسانليقلا و سورعتله يازاردي، حتى فارسجا مقاله لر ده يازميشدير. اؤزو بزن ظارافات انده رک: " حياتيدا يازديغيم مقاله لر، هاميسي بير آرايا گتيريلسه، باکيدان ايستانبوللا قدر بير گننيس يول مئيدانا گتيره بيلر " دئير.

ايستر يازيلي، ايستر عملي فاليتي، آغاوغلو احمد بي، روس هؤکومتی نين گوزونده شوبهه لي و تهلوکه لي اينسانلاردان سايديردي. باخماياراق كي، احمد بين يازيلاريندا حذف توتدوغو عومومي مقصد، آذربايجان تورک ميلتي نين اويانماسي، روسيادا ياشايان بوتون ميلتترلرله (دولاييسي ايله روسلارلا دا) برابر هوقوقا صاحيب و بو يوندن ميللي هاقلارينا صاحيب اولماسيني تمين ائتمکدي. بو مقصده نايل اولوندوغوندا، موختليف يوللارلا عئيني مقصده دوغرو گئدن ديگر قافقاز ميلتلي ايله برابر، آذربايجانين دا روسيا ايمپئراتورلوغوندا ايريلماسي نتيجه سي اؤز-اؤزلوگوندن دوغاجاقدير؛ آذربايجان تورکلي نين مستقيليگي نين، اونلارين قونشو بؤيوک تورک کوتله سينه قاتيلمالاريني تمين ائتمه سي ده چوخ تبيي ايدي... محض بو گوروشلر، آذربايجان تورکلوگونو اويانماغا، شورلانماغا، ميللي و اينساني هاقلاريني مودافيعه ائتمه يه دعوت ائدن احمد بين روس هؤکومتی طرفيندن تهلوکه لي و ضررلي سايلماسي سببلريني آچيقلاير؛ خصوصن آغاوغلو احمد بي، يالنيز يازي ايله كيفايتلنمه ييب " فدائي " جمعيتيني قورارق فاليت گؤستمک کيمي پراکتیک ساهه لرده ده تک دورمايان انئرژيلي اينسانلارداندير...

بو شکیلده چار هؤکومتی نين شوبهه و دوشمنچيلىگيني چکن آغاوغلو احمد بيله قزئتي " ايرشاد " ، ايکيده بير هؤکومتين هوجومونا معروض قاليردي: بزن احمد بين ائوي آختاريلير، بزن متبه سي باسيلير، بزن ده قزئت باغلانيردي: آنجاق داها اونجه آينميش اولان بير چوخ ايجازه دن فايدالاناراق قاپانميش قزئتين يئرینه درهال بير ديگر چيخاريليردي... بير چوخ زحمت و مصرفي ضروري ائدن بو موجديله ده آذربايجان تورک زنگينلري احمد به يه جيدي شکیلده يارديم ائتميشديلر. بو دا اونو گؤستيرير كي، آذربايجاندا 1907-جي ايله دوغرو تورک ميللي شوورو خئيلى اينکيشاف ائتميشدي.

احمد بين پاریسه ايکن تانيس اولدوغو " ژون تورکلر " دن بعضيلري ده آراسيرا " ايرشاد " دا مقاله لريني نشر ائديرميش اولدوقلاريندان، بو قزئتين عوئمانلي مملکتلرينه گيرمه سي ياساق ايدي؛ آنجاق بو ياساق، اوزون مودت داعوام انده بيلمه دي، چونكي ايستانبولدا اينقيلاب مئيدانا گله رک ايداره شکلي ديشيدي.

عوئمانلي اينقيلابي عرفه سينده روس اينقيلابي بير ايرتيجا دؤورو کئچيريردي. باش نازيرليک مقامينا کئچن ستولپين، 1905-جي ايلده قاريشان و داغيلماغا اوز توتان روسيائين ايداره قايدالاريني ساغلام و شيددتلي اللرينه آلاق تکرار موطلقيته دوغرو چئويرميش و يوخاريدا سؤزو کئچن " 3 ايول هؤکومت چئوريليشي " ايله خصوصيله دئموکراتيائي و ميلتارين هوقوقونو مهدودلاشديرميشدي. بو ايستيقامتي آلان داخيلي سياست، روسيائين سوسيال ترقيسينه و روسيادا ميلتارين فورمالاشماسينا چاليشان ايدينلارين تزيبق آلتينا آينماسيني ضروري انده جکدي. بونولا برابر، ستولپين دؤورونده، خصوصن اينقيلابچيلارلا ميلتچيلر تقيب ائيديلر و تزيبق آلتيندا ساخلانديلر. آغاوغلو احمد بي ده تقيه معروض قالانلارداندير: " شيددتله تقيب ائيديلر آراسيندا ايديم. ايش او دره جگه گلدي كي، آرتيق يالنيز اوزومون دئييل،

عائلههين ده راحتليق و ساكيتليگي قاجيريلماغا باشلاندي. 1908-جي ايلده توركييه ده اينقلاب اولموشدو. ايش باشينا تانديغيم بعضي شخصلر گلميشدي. عئني زاماندا قافقاز عومومي واليسي كونت وارانسسو-داشكوو مطلق مني توتماغا و سورگون انتمه يه قرار وئرميش گورونوردو. بونو اويره نير-اويرنمز درهال من ده قاجماغا قرار وئرديم و 1908-جي ايلين سونونا دوغرو ايستانبول قاجديم. "

عوثمانلي اينقلابي، توركلوك اوچون چاليشماق ايسته ينلري بوتون تورك عالميندن ايستانبول چكيريدي؛ آغاوغلو احمد بيبي ده چكدي، گتيردي. 1908-جي ايلدن سونرا آغاوغلونون ايستانبولدا چوخ زنگين و بركتلي اولان فاليت دؤورو باشلايير.

توركچولوكده تشكيلاتلار دؤورو

1908-جي ايل عوثمانلي اينقلابيندان سونرا تورك ميليتچيلىگي هر كاتي چوخ گنئيشلنميش، درينلشميش و قول-بوداق آتميشدير. 1909-دان 1928-جي ايله قدر كئچن يگيرمي ايليگ دؤورون تديقيني، بو ايلكي " تورك بيبي " نه يتيشديرمك مومكون اولمور. بو اوچده بير يوزيلليگ دؤور، ايندييه قدر بهس ائتديگيميز ياريم اسرليگ دؤورون چوخ داها قاريشيق و اؤنملي حاديه لري اؤزونده احتياوا ائتديگيندن، اولدوقچا چوخ اينجلمه مه و آراشديرمايا احتياج واردير. بونلارين اينجلمه سي و قارشيلاشديريلماسي، خئيلي زامان آياراچاغي كيمي، اينجلمه مه ميزين جمعي ده بلكه مقاله ميزين بير ياريم، ايكي ميئلي اولاجاقدير.

" تورك بيبي " نين ايكنيجي بير نوسخه سيني ده نشر ائتديرمك مومكون ايسه، توركچولوك هر كاتي نين، عوثمانلي مشروطيت و توركييه جومهوريتي زامانلاريندا قازانديغي آچيقلغي اطرافليجا قئيد و تسبيت ائتمكده ده بلكه موففق اولوروق.

بونولا برابر، ايندي بو مقاله ني بيتيرمه دن اؤنجه، " تورك بيبي " ني نشر ائدن و توركچولوك هر كاتي نين سوسيال ساهه سينده ان اؤنملي بير تشكيلاتلار اولان " تورك اوجاغي " ايله " تورك اوجاغي " نين قورولوشونا اؤنچولوك ائدن ميللي تشكيلاتلار و " تورك اوجاغي " نين گئرچك قوروجوسو همدوللاه صوبحي به يه داير بير قدر معلومات وئرمه يه چاليشاجام.

عوثمانلي دؤولتي نين مشروطيت دؤورو، توركچولوگون تشكيلاتلارماسينا و توركچو جمعيتلرين قورولماسينا ايمكان وئرميشدير. موطلقيت دؤورونده هر نؤو جمعيت قورماق فؤوقلاده درجه ده چتيندي، هله ميلليت عصاصي اوزرينه جمعيت قورولماسينا هؤكومت اصلا ايجازه وئرمزدي. بونولا برابر، موسلمان و تورك اولمايان تبه نين ميلليت عصاصينا دايالي، خئيربييه و ادبي ماسكالارلا اورتولو بير خئيلي جمعيتي ده وار ايدي.

" تورك درنگي "

توركييه ده تورك ميليتچيلىگي عصاصينا داياناراق قورولان ايلك جمعيت " تورك درنگي " دير. 1908-جي ايلين نويابريندا ايستانبول گلن آچوراوغلو يوسف هله مكتب حياتيندان

خاطير لاديعي بعضي تورکچولري، يني نجيب عاصيم بيله ولد چلبی افنديني زيارت ائده رک سياسي اولمايان، صيرف کولتورل ماهيته بير تورک جمعيتي قورولماسيني تکليف و اولارين بو يولدا رهبر اولمالاريني ريجا ائدي. بو شکیلده باشلايان ايلک تشبوس، ايلين اورتالارينا دوغرو مولکيبه مکتبي موديري جلال بي مرحومون اوتاغيندا اولان بير توپلانتيادا " تورک درنگي " ادلي علمي بير جمعيت حاليندا تشکيلاتلانميشدير.

بو جمعيتين نيظامنامه سي 12 کانوني-اول 1324 (25 دئکابر 1908) تاريخي ايله و " تورک درنگي نيظامنامه سي " ادلي ايله ايستانبولدا " کاراپنت " متبه سينده نشر اولونموشدور. جمعيتين مقصديني ايفاده ائدن نيظامنامه نين ايکينجي ماده سينده بئله دئييلير: " جمعيتين مقصديني تورک دئيه ائيلان بوتون تورک قوملري نين کئچميشده کي و بو گونکو اثرلريني، ايشلريني، دوروملاريني، موحيطيني اوپرنمه يه و اوپرنمه يه چاليشماق يني تورکلرين اسکي اثرلريني، تاريخيني، ديبلريني، اوام و خاواس (شيفاهي و يازيلي) ادبياتيني، ائتئوقرافيا و ائتيمولوگياسيني، سوسيال دوروملاريني و مؤوجود مدنيتلريني، تورک مملکتلري نين اسکي يئني جوغرافياسيني آراشديريب اورتايا چيخار اراق بوتون دونيايا ياييب تانيتماق و ديليميزين آچيق، ساده، گؤزل، ائلم ديلي اولاييله جک شکیلده گئنيش و مدنيتيه الوئريشلي بير دره جگه گلمه سینه چاليشماق و ايملاسيني اونا گوره اينجمله مکدير. "

مولکيبه مکتبي توپلانتياسيندان سونرا قزنتلره وئريلن بير ائلاندا توپلانان آداملارين آدلاري آچيقلانميشدير: احمد ميدهت افندي، نجيب عاصيم بي، بورسالي طاهير بي، کورکمازو غلو جلال بي (بو گون قافقاز جومهوريتلري نين بيرينده کوميساردير) ولد چلبی افندي، آچوراوغلو يوسف، بوياجيبان آکوپ افندي، عاريف بي (مرهوم تاريخچي)، آغبيگيدوغلو موسا بي (مرهوم يوکسک عسگري بايتار مکتبي ايتيصاد اوپرنمه ني ايدني)، فواد راييف بي، ريزا توفيق بي، فريد بي (بو گونکو لوندون ائلچيسي).

صيرف ائلمله مشغول اولاجاق بو جمعيته تورک اولمايان تورکياتچيلار دا داخل اولاييلدي. 15 تشريني-اول 1328-ه قدر (نويابر 1912) عوضولوک هاقلاريني اؤده ين شخصلرين تامامي، جمعيتين کاسسا دفترينه گوره 63 نفر گورونمکده دير. بونلارين ايچينده پروفئسسور قوردلئوسکي، دوکتور قاراچون، پروفئسسور مارتين هارتمان کيمي شرقتشوناسلار، بوياجيبان آکوپ و آنتوان تينفير افنديلر کيمي تورک اولمايان عثمانليلار دا واردير. پرينس سايد پاشا، کؤسئ راييف پاشا، خالد ضيا بي کيمي زامانين بعضي دؤولت بؤيوکلري، عوضو اولمادان نقد يارديم ائتميشديلر. شاعير ممد امين بي، ايسماييل بي قاسپيرالي، هوسئين جاهيد بي، آذربايجان جومهوريتي باش وکيللريندن يوسفبيزاده نصيب بي، آغاوغلو احمد بي، هوسئينزاده الي بي، کؤپرولوزاده فواد بي، " تورک اوچاغي " قوروجولاريندان دوکتور فواد سايبت بي و مرحوم ايسپارتالي حاق بي ايلک ايللرده يازيلان عوضولردندير.

" تورک درنگي " ، مقصديني آشيلماق و يايماق اوچون، قزنتلر، ريساله لر، کيتابلار نشر ائده جک و عومومي درسارله صؤحبتلر تشکيل ائده جکدي. اؤنجه نجيب عاصيم بيين " تورکلرين ان اسکي يازيسي " ايله بورسالي طاهير بيين " تورکلرين اولوم و فونونا خيدمتلري " ادلي ريساله لريني باسدي و ياييملادي. سونرالار " تورک درنگي " ادلي " تورکلويه داير اينجمله لري اؤزونده احتياوا ائدن " ، " ايدا بير چيخان " بير درگي چيخاردي. " تورک درنگي " نين بيرينجي ايلي نين بيرينجي سايي 1327 (1911) ايلينده " متبگي-خئيربييه و شورکاسي " ندا نشر ائدلميشدير. بو درگي نين آنجاق يئندي سايي ياييملانا بيلميشدير. نوسخه لرده ياييملانديقلاري آي گؤستريلمه ميشسه ده، 1327 (1911) ايلينده آنجاق آلتی نوسخه نين باسيلميش اولماسيندان، هر آي بير درگي ياييملانا بيلمه ديگي آنلاشيلير. " تورک درنگي "

آدینا آچور او غلو یوسف طرفیندن " چینگیز خانا " دایر عمومی بیر درس وئرلیدیگی کیمی، او زمانلار بیر نئجه دفعه میتینفده " تورک درنگی " نه منسوب ناطیقلر مقصدلرینه اویغون معروضه لر انتمیشلر.

" تورک درنگی " نین حیاتی اوزون داعوام ائده بیلمه دیسه ده، آتدیگی توخوم وئریمسیر تورپاغا راست گلمه دی. درنگین بیر آرائیق خئیلی موننظم داعوام ائدن ایداره هئیتی توپلانتیلارینا، دؤولت ایداره سی باشیندا دورماغا حاضرلاران بعضی کیمسه لر ده موسافیر کیمی گئدیپ-گلیردیله. انور بیین دایبسی خلیل بیین، باها شاکیر بیین موسافیرلیکلرینی خاطرلاییرام.

بیر مودت سونرا، درنگین ان فال عوضولریندن میرالای رایف فواد، میرالای نجیب عاصیم بیلرین بؤلوکلری نین باشینا گئتمه لری، ولد چلبی افندی نین کونیا بویوک چلبیلیگینه تعیین اولونماسی، آچور او غلو یوسفون ایستانبولدان ایریلماسی، درنگ توپلانتیلارینی سئیرکلشدیردیگی کیمی درگی نین ده قاپانماسینا سبب اولموشدور. آنجاق، " تورک درنگی " درگیسی نین سون نوسخه سی نین یایمیلانماسیندان چوخ آز زمان سونرا " تورک یوردو " آدلی و داها گنیش پروقراملی بیر تورکچولوک درگیسی یایمیلانمیشدیر.

" تورک یوردو "

" تورک یوردو " درگیسینی یایمیلایان " تورک یوردو " جمعیتی ایدی. هؤکومت " تورک یوردو " جمعیتی نین قورولوشوندان 18 آقوست 1327 (1911) تاریخلی رسمی آراییشلا خبردار اولدوغونو تصدیق انتمیشدیر. 1911-جی ایلین سونلاریندا " تورک یوردو " درگیسی نین ایلك نوسخه سی یایمیلانمیشدیر.

" تورک یوردو " نیظامنامه سینه گؤره، جمعیت، تورک چوققلارینا مخصوص بیر پانسیون آچاق، " تورکلرین ذکا و غیرفانجا سویبیه لری نین یوکسلمه سینه، گلیر و تشبوس صاحبی اولمالارینا خیدمت اتمک اوزره بیر قزئت چیخاراجاقدیر. " (مادد: 4). " تورک یوردو " نون قوروجولاری بونلاردیر: ممد امین بی (تورک شاعیری)، احمد حکمت بی (مرهوم، اسکی خارچییه وکالتی مستشاری)، آغاوغلو احمد بی، هوسئینزاده الی بی، دوکتور آقیل موختار بی، آچور او غلو یوسف. " تورک یوردو " فیکرینی شاعیر ممد امین بی اورتایا آتدی. " ایتیهاد و ترقی " جمعیتی بو تشبوسه دیقت گؤستریدی. " تورک یوردو " جمعیتی تمسلیچیلیگینه آچور او غلو یوسف سئچیلدی. 1912-جی ایلین سننتیابریندا احمد حکمت بی پئشتی سفیرلیگینه تعیین اندیلمیش اولدوغونان، یئرینه گویالپ ضیا بی سئچیلدی. " تورک یوردو " نون قورولوش سیرالاریندا ضیا بی هله سلانیکده ایدی. " تورک یوردو " درگیسی نین ایمتیازی شاعیر ممد امین بی آدینا آلینمیشدی. ممد امین، 1911-جی ایله آقوستدا عرضوروم والیسی اولدوغونان، درگی نین ایمتیازی و مودیرلیگی آچور او غلو یوسوفا هواله اولوندو. ایلك نوسخه سیندن اعتیبارن، " تورک یوردو " نو آچور او غلو چیخاردی.

1911-جی ایله " تورک یوردو " یازی و ترتیب طرزینه دایر مودیری آچور او غلو طرفیندن ایره لی سورولوب، ایداره هئیتی و یازی هئیتی طرفیندن بعضی دییشیکلیکلره قبول اولونان پروقرامین اهاته انندیگی اونملی خصوصلار بونلاردیر:

1. ريساله تورک عيرقي نين مومکون اولدوغو قدر اکثریتی طرفیندن اوخونوب
 آنلاشیلجاق و فايدالانیلجاق بير طرزده یازیلجاقدیر. "
- " بونا گوره، ب) دیلی ساده اولجاقدیر؛ ج) قومون اکثریتینه فايدالی مؤوزولار سئچيله
 جکدیر؛ د) چتین مؤوزولار بنله آسان ایفاده اندیلمه یه چالیشیلجاقدیر. بونولا برابر، آیدین
 دوشونجه صاحیبلری نین ذوقو، منافعی گوزدن قاچیریلمايلاقدیر. "
2. ريساله بوتون تورکلره مقبول اولایيله جک بير ایدئال یاراتماغا چالیشاجاقدیر. "
3. ريساله ده تورکلرین بیر-بیرلرینی تانیملارینا، ایقتیصاد و اخلاقجا یوکسلمه لرینه و فننی
 بیلکلر جهندن زنگینلشمه لرینه خیدمت ائدن مؤوزولار ان یوکسک یئر آلاجاق، سییاست
 بونلاردان سونرا گله جکدیر. "
4. تورکلرین بیر-بیرینی تانیملاری اوچون تورک دونیاسی نین هر طرفینده اولوب کئچن و
 خصوصیله قارداشلار آراسیندا سئوینج و کدر دوغوران حادثه لر ایله تورک دونیاسی نین
 موختلیف یئرلرینده دوغان فیکیر آخیملاری قنید اولوناجاق و تورک عيرقي نین چئشیدلی
 قومیتلرینده دوغان ادبیاتی عيرقین بوتون عوضولرینه بیلدیرمک اوچون چالیشیلجاقدیر. "
5. ريساله، عوئمانلی دؤولتی نین داخلی سییاستیندن سؤز اندرکن، هئچ بیر سیاسی پارتییا
 طرفدارلیق ائتمیه جک، آنجاق تورکلوگون، تورک اونسورونون سیاسی و ایقتیصادی منافعی
 موذافیعه ائده جکدیر. تورک اونسورونون منافعی موذافیعه ائدرکن، موختلیف اونسورلر
 آراسیندا آنلاشیلمازلیقلار دوغماسیندان قاچینمايی چالیشیلجاقدیر. "
6. ريساله، عوئمانلی تورکلری آراسیندا تورک میلی روحونون اینکیشافینا و قوووتلنمه
 سینه، ایدئالسیزلیقدان دوغان تنبلیک و بدبیلیگین قالدیریلماسینا چوخ چالیشاجاق و اکثرن هئچ
 بیر شئیه دایالی اولمادان اورتایا چیخان موبالیغه لی باتی قورخوسوندان دا بو میلی قورتارماغا
 الیندن گلدیگی قدر چالیشاجاقدیر. "
7. ريساله نین دؤولتلر اراسی سییاستده عصاص فیکری، تورک عالمی نین منافعی
 موذافیعه ائتمکدیر. "
- " تورک یوردو " درگیسی، آچور اوغلو یوسفون بعضی کیچیک آرالارلا ایداره ائتدیگی
 آلتی ایل ایچینده، بو پروگراما سادیق قالاراق، پروگرام ماده لرینی، ایشلرینی مومکون اولدوغو
 قدر تطبیق ائتمه یه چالیشمیشدیر.
- " تورک یوردو " نون تورک چوقلارینا مخصوص پانسیونونون اینشاسینا و قفلر نازیری
 خئیری بی (الله رحمت ائتسین!) زامانیندا باشلانمیش و اینشات چاتیبی آلاجاق قدر ایره ليله
 میش اولدوغو حالدا، آدی کئچه نین اولوموندن سونرا بو گوزل تشبوس اوزو اوسته قالمیشدیر.
 بینانین تاماملانماسی و گوزل ایستیفاده اولونماسی، تورک معاریف جمعیتی نین غئیرتیندن اومید
 و تمننا اولونور.
- " تورک یوردو " درگیسی بو گون داوام ائتمکده دیر و بو گون بو درگی، " تورک
 اوجاگی " طرفیندن یایمیلانماقدادیر. ایلک نوسخه سی 1911-جی ایلین نوایبر آیی نین اوللرینده
 یایمیلانمیشدیر. دولایسی ایله، درگی بو گون 17 یاشیندادیر.

" تورک اوجاگی "

" تورک اوجاگی " نین رسمن دوغوشو " تورک یوردو " نون یایمیلانمايی باشلاماسیندان بیر
 نچه آی سونرادیر. " تورک اوجاگی " نین رسمن قورولوش تاریخی، " تورک اوجاگی " نین
 عصاص نیظامنامه سی نین بیرینجی ماده سینده گؤستریلدیگینه گوره، 12 مارت 1328-دیر

(1912). آنجاق ايره ايده گوروله جگي كيمي، قورولماسي اوچون تشبوسلر داها اونجه دن باشلانير. " تورك اوجاغي " نين عصاسي و داخيلي نيظاملاري " آدلي ايلك نيظامنامه سي، ايستانبولدا 1913-ده " متبگي-خئيربييه و شوركاسي " آدلي متبه ده باسيلميشدير. بو نيظامنامه نين ايكنجي مادده سينده جمعيتين مقصدي بئله آچيقلانماقداير: " ايكنجي مادده: جمعيتين مقصدي: ايسلام قوروملري نين باشليجا موهومو اولان توركلرين ميللي تربيه و علمي، سوسيال، ايقتيصادي سوييه لريني نين ايره ليله مه و يوكسلمه سي ايله تورك عيرق و ديلي نين زنگينلشمه سينه چاليشماقداير. "

جمعيتين چاليشما طرزي اوچونجو و دوردونجو مادده لرده گؤستريلميشدير: " اوچونجو مادده: جمعيت مقصديني الهه انتمك اوچون " تورك اوجاغي " آدلي كلوبلار آچاراق درس لر، كونفرانس لار، موساميره لر تشكيل انتمه يه، كيتاب و ريساله لر ياييملاماغا و مکتبلر آچماغا چاليشماقداير. "

" ميللي سروتي قوروماق و چوخالتماق اوچون هر جور مسلك و صنعت صاحبلري ايله گوروشه رك ايقتيصادي و زيراي تشويق و اوياريدا اولاجاق و بو كيمي قورولوشلارين دوغوب ياشاماسينا الدن گلديگي قدر يارديم انده جكدير. "

" دوردونجو مادده: اوجاق، مقصديني الهه انتمه يه چاليشاركن صيرف ميللي و سوسيال بير دورومدا قالاجاق، اصلا سيياست ايله اوغراشمايلاجاق و هئج بير سياسي فيرقه يه خيدمت انتميه جكدير. "

رسمي شكيله 1912-جي ايلين اوللرينده قورولان " تورك اوجاغي " نين داها اونجه دن باشلانميش اوزون بير دوغوش دورو و اردير: هله 1911-جي ايلين ايلكباهاريندا عسگري تيببويه مکتبي طلبه لر يندن بير قروپ، تورك ميلتي نين ميلت كيمي فورمالاشماسينا چاليشماق آرزو و آمالي ايله اوز آرالاريندا توپلاناراق فيكير موباديله سي انتميش؛ نهايت دوشونجه لريني خئيلي دقيقلشديرديكن سونرا 11 ماي 1911-جي ايل تاريخلي مکتوبلار لا محض بو فيكير لر يندن يارارلانا بيله جكلري بعضي كيمسه لره اوز توتورلار. بو مکتوبلارين بير ده منه گؤندريلميشدي. مکتوب بئله باشلاير: " چرشنبه، 11 ماي 1327 ائنديميز!

تورك عيرقي نين معاريف و مکتبلرينه خيدمت انده رك، ايجتيماي گلّه جگيني تمين آمالي ايله توپلانميش 190 تيببويه لي طلبه آديندان زاتي-عاليلرينه موراجيعت انديريك. مقصديميز عرض انده جگيميز شئيلره حاكيمانه و ادبانه فيكيرلريني اويرنمكدير. "

بو شكيله باشلايان مکتوب " تورك قورومونون محو اولما دورونو ياشاديغيني " سؤيله رك بونا " سلفاريميز كيمي ايلگيسيز قالا بيلميه جگيميزي " بيلديرديكن سونرا، " حياتين ابدي بير موجاديله اولدوغونا و بو موجاديله ده اوغورون ان بويوك شرطي نين معاريف و مکتبلرين قلبه سي " اولدوغونا حؤكم انديردى. داها سونرا بو تيببويه لي گنجلر اوزلري نين " تكامل

قانونونا ريبايت فيكرينده ايصرارلي " اولاجاقلارين ايفاده انده رك، " اكينچيليك، تيجارت و سنائى ايله قازانيلميش ايجتيماي حاكيميتي قورو بير سياسي حاكيميتدن اوستون توتدوقلارينى " آچيقلير و بو فيكيرلرينى بئله بير آرزو ايله تامامليرديلار: " گلّه جك نسليميز، ميسكينليگي گونا، فاليتي عيبادت بيلسين! تشبوسكار، قوووتلي و سروت صاحبي اولسون! "

بو آماللارين گئرچكلشمه سي اوچون " هر جور فيرقه ايختيلافلاري نين اوستونده، هر جور سيياست قالماقلاراري نين خاريجينده يئني بير اخيم دوغماسي " نالوزوم گورورلر؛ و بو اخيمي دوغورماق اوچون ده دونانما جمعيتي قدر گننيش، آنجاق صيرف ميللي، سوسيال بير جمعيت مئيدانا گتيرمك احتياجيني دا دويوردولار.

بو جمعیت ایره لیده آنادولودا، رومئلیده و حتی تورک اولان دیگر مملکتلرده شوْعه لر
آچاق، زیرات، تجارت و سنایی مکتبلی قوراجاقدی.
بو جمعیت تانینمیش و قودرتلی شخصلرین نزارتی آلتیندا ایداره ائدیله جکدی.
مکتوب بئله بیتیردی: " بئله بیر جمعیتین تمل داشلارینی عالی مکتبلره داعوام ائدن تورک
گنجی نین ماددی-معنوی فداکارلیقلاری ایله آتاجاغیق. "
" بو باره ده حاکیمانه و ادیبانه گوروشلرینیزی اؤیرنمک ایسته دیگیمیزی بیلدیریر و علمی و
عملی ایشیرلیگینده بولونمالارینی ایصرارلا تمننا ائیلریمک، افندیمیز!
190 تیبیبیه لی تورک اوولادی. "

موتاریکه زامانی " تورک اوچاغی " و " تورک یوردو " نون نوسخه لرینی اینگیلیس
ایشغال قووتی نین تزییقی ایله ائودن-ائوه داشییارکن قورتارا بیلدیگیم سنلر آراسیندا، بو
مکتوبلارا بعضی تانینمیش آداملارین وئردیکلری شیفاهی جاوابلارین قئیدلری ده واردیر؛ آنجاق
نؤقسانلیدیر. گله جک " تورک بیلی " ندا تورکچولوک تاریخی نین مشروطیت دؤورو اینجله
نیرکن، بو قاینقلاردان یارارلاناراق، " تورک اوچاغی " نین دوغوشوندان اطرافلیجا بهس
ائدریک، بو کونسپئکتده آنجاق بیر نئچه اؤنملی نؤفته نی تسبیت ائدیپ کئچه جگیک.
مؤوجود منبعلردن آنلاشیلیر کی، فرانسیز دیلینده یایمیلانان " ژون تورک " ادلی قزئت آپرئل
سونلاریندا و مابین اوللرینده (1911)، " پارلاق اوغورلاری ایله گوزلری قاماشدیرماقدا اولان
میللی دونانما جمعیتی کیمی " قوومی بیر تورک معاریف جمعیتی مئیدانا گتیرمک " فیکرینی
اورتایا سورموش و " تانین " قزئتی ده بو فیکره قاتیلیمیشدیر.

بو قزئتلری دیقتله تقیب ائدن تیبیبیه لی گنجلردن بعضیلری، اؤز آرالاریندا بئله
دوشونموشدولر: " بئله بؤیوک آماللاری فنیلن گنرچکلشدیرمک اوچون قوومون گنجلری
بیرلشمه لی، او آرتیق دوغوموش اولان آمالی فیکرن و رئال اولاراق بسله مه لی، یاشاتمالیدیر. "
تییبیبیه لی ایدئالیست گنجلر بو ایشی اؤز وظیفه لری حساب ائدیرلر: " بو تییب موسسیسینده
بو گون اینسانلارین آجیلارینی آرادان قالدیرماق اوچون چالیشماقدا اولان بیزلر، بیر واختلار
قووم و دین فرقی دوشونمه دن بو عوئمانلی وطنینی سیاسی جهتن اوچوروملارا دوشمکدن
قوروماق مقصدی ایله تمل دؤشه بن سفلریمیز کیمی " ، بو گون ده تورک قوومون سوسیال
سوقوتونون اؤنونو آلماق اوچون ایلك آدیملاری آتمالیییق. "

بو سطرلری، تیبیبیه لیلر طرفیندن یازیلپ بعضی آداملارین فیکرلرینی اؤیرنمک اوچون
گؤندریلن و بیر قیسمی یوخاریدا گتیریلن بیاننامه نین 4 مای 1327 (1911) تاریخی ایلك
واریانتیندان چیخاردیم. الدهه مؤوجود منبعلر عصاصیندا بو واریانتدان داها اؤنجه یازیلیمیش هئچ
بیر یازی یوخدور.

بو ائسکیزدن بونو دا آنلا بیریق کی، تیبیبیه لی گنجلر، اؤزلری نین " ژون تورک " ده یازی
یازان جلال نوری بیدن ان چوخ ایلهام آدیقلاری اینانجیندادیرلار.

تییبیبیه لیلر، " جهله قارشی موجادیله " دوستورو ایله خولاسه ائتدیکلری بو هرکاتا
تشبوسچو اولاراق باشلانغیجا آرالاریندان بو افندیلری سئچیرلر: " دوردونجو سینیفدن
ماهمود، رفت، ادهم، هاشیم، جلال، بئهجت، اوچونجو سینیفدن هوسئین فیکرت، هوسئین جاھید
(بایدور)، مؤهسین، نشت، لوتقی، سولئیمان، ایکینجی سینیفدن حبیب افندیلر. "

20 اییون 1911-جی ایلده، تیبیبیه دن 231 طلبه آدینا گلیمیش نوماینده لر (هوسئین فیکرت و
رمزی عوئمان بیلر) ایله طلبه نین دعوتینی قبول ائده رک توپلانتییا گلیمیش اولان ممد امین
(شایر)، فرید (بو گونکو لوندون ائلچیسسی)، یوسف (اکچور اوغلو)، ممد الی توفیق (یازار)،
امین بولند (شایر)، فواد سابیت، آغاوغلو احمد بیلر توپلاناراق، قورولاجاق جمعیتین آدینی "

تورک اوجاغي " شڪلينده قبول انتميشديلر و " تورک اوجاغي " نين قوروجولاري ايله موققتي ايداره هئيتيني سئچميشديلر:

قوروجولاري:
شاعير ممد امين بي
احمد فريد بي
آغاوغلو احمد بي
دوكتور فواد سابيت بي

موققتي ايداره هئيتي:

باشکان: ممد امين بي
ايکينجي باشکان: يوسوف بي (اکچور اوغلو)
کاتيب: ممد الي توفيق بي
موهاسبيات: فواد بي (دوكتور فواد سابيت)

عئيني توپلانتي اوجاغي ايلک نيظامنامه اليازماسي نين موزاکيره سينه باشلانميش اولدوغو کيمي، ايداره مرکزي توپلانتي يئري اولماق اوزره ده شرف کوچه سينده 5 نؤمره لي ائو (اکچور اوغلو يوسوف بين ياشاديغي پانسيون) " تورک درنگي اوتاغي " اولراق گؤستريلميشدير.

تیبیبیه لیلرین قوروجولوغا و ایداره هئیتی عوضولوگونه نامیزد اولراق گؤستریدیکلری یگیرمی آداملیق سیبیهی نین ایچینده تورکچولوک هرکاتی ايله سونرادان هئچ بیر علاقه سی اولمایان بعضی آداملار اولدوغو کیمی، " تورک اوجاغي " نین یاشاماسیندا، اینکیشافیندا چوخ بؤیوک خیدمتی کئچن همدوللاه صوبهی بی ده وار ایدی.

" تورک اوجاغي " نا ایلک اؤنملی ماددی یاردیمی، 50 عوئمانلی آلتینی وئرمک صورتی ايله هوسئین جاهید بی (" تانین " یازاری) انتمیشدير.

یوخاریدا حاقیندا بهس ائدیگیمیز حادیثه لره گؤره، " تورک اوجاغي " نین عملی صورتده قورولماسینی 20 اییون 1327-جی ايله (1911) تسادوف ائدن بازار اثرته سی گونو اولراق قبول ائده بیلریک. رسمن قورولوشو ایسه، داها اؤنجه گؤستریدیکیمیز کیمی، 12 مارت 1328 (1912)، ینی عملی صورتده قورولوشونان دو قوز آی سونرا دیر.

بو مودت ایچینده ایداره مرکزی نین یئری ایکی دفعه دییشمیش، بیر چوخ توپلانتيلار اولموشدور. بو توپلانتيان آنجاق 5 اوقوستا قدر اولان بئش توپلانتي نین پروتوکوللاری منده دیر. موزاکیره لر، عومومیتله نيظامنامه اوزرینده جریان انتمیشدير. حاقیندا دانیشیلان مثله لردن ان چوخ موباحیسه آچان مثله بو اولموشدور: جمعیت مقصدینی الده ائتمک اوچون " تورک اوجاغي " آدلی کلوبلار آچسینمی؟ یوخسا ریساله، درگی نشر ائتمکله و مکتبلر آچماقلا کیفایتلنسینمی؟ تییبیه لی طلبه لر، کلوبلار آچیلارسا، ایشه سییاست قاریشاجاغیندان قورخور و بونا گؤره کلوب آچمانین شیددته علیه اینه چیخیردیلار.

" تورک یوردو " جمعیتی نین رسمن قورولوشو 18 اوقوست 1911-جی ایل اولدوغونا گؤره، اوجاغي فنیلن قورولدوغو 20 اییون 1911-دن سونرا دئمکدیر. بونولا برابر " تورک یوردو " نون قورولماسینا چالیشیلارکن 20 اییونان داها اؤنجه مثله یه دایر بعضی یازیشمالار اولدوغو دا " یوردو " دایر منبعلردن آنلاشیلماقدادیر.

بونا گوره " تورک يوردو " ايله " تورک اوجاغي " نين هر ايکيسي نين 1911-جي ايل ايلکباهار يندان اعتيبارن قورولوش چاليشماسينا باشلانيلاراق، او ايلين ياييندا قورولماسي مومکون اولموشدور -دئيه بيليرک.

" گنج قلمر "

ايستانبولدا " تورک درنگي " ، " تورک يوردو " و " تورک اوجاغي " آدلي قورولوشلارلا تورکچولوک فيکري نين تشکيلاتلانماسينا چاليشيلارکن، سلانیکده " ايتتیهاد و ترقي " مرکزي هئيتي عوضولريندن، اوزونه " گويالپ " آديني وئرن ضيا بيبن تلقين و ايلهاملاري ايله مرکزده بير تورکچولوک آخيمي باشلاميش اولدوغو کيمي، او زامانلار سلانیکده چيخماقدا اولان " گنج قلمر " درگيسي ده گويالپين تائيري ايله تورکچولوک تبليغ ائتمه يه باشلاميشدير. بير خئيلى آختارديغيم حالدا، " گنج قلمر " اين تام کومپلئکتيني تاپماق مومکون اولمادي. " گنج قلمر " اين بعضي شرطلر قوياراق ديلي سادلشديرمک حاقيندا ايلک يازيلاريني هانسي تاريخده نشر ائتميش اولدوغونو دقيقلشديره بيلمه ديم. بو درگي " يئني ليسان و بير آراشديرما " آدلي بير کيتابچا دا چيخاراراق، مودافيعه ائتديگي گوروش حاقيندا بير نوو " آنکت " ده ياراتدي. آنچاق اليميزده مؤوجود اولان بو ريساله نين ده هئچ بير يئرینه تاريخ قويولماميشدير! بونولا برابر، " تورک يوردو " ندا " گنج قلمر " اي تنقيد ائدن ماهيته چيخان بير يازيدا سلانیکلي درگي نين ايستانبوللو آرکاداشي چيخمايا باشلايدقان سونرا تورکچولوک يولونا گيرديگيني ايديعا ائتمک مومکوندور. حئي بو ايکي درگي نين عئيني زاماندا تورکچولويه باشلايدقاري دوشونولسه بئله، هر ايکيسي نين " تورک درنگي " ايله نشر اولونان دبلده تورک ميلليتچيلىگي دوشونجه سيني عصاص آلدیقاري حاقبقتي اورتوله بيلمز و اينکار اولونا بيلمز... قيساجاسي، نه دئييليرسه دئييلسين -مئلن " ايتتیهاد و ترقي " غئيرتکئشلري بير زامانلار بوتون فيکري هرکاتلارين دا قايناغيني اوز جمعيتلرينده گؤسترمک ايستيه رک تبليغاتلار ائتميشديلر- عوئمانلي دؤولتینده کولتورل تورکچولوگون ايلک تشکيلاتي " تورک درنگي " جمعيتي و ايلک تورکچو درگي ده " تورک درنگي " درگيسيدير... سلانیکده يئرلشن اسرارنگيز " ايتتیهاد و ترقي " کوميته سي، فورمالاشماقدا اولان بوتون فيکري، سوسيال و سياسي هرکاتلاري اوزونه آيد ائتمک آماليندا ايدى. " تورک درنگي " قورولونجا عوضولريندن بعضيلري نين اورايا گليب گئنديگي گوروندو. تيببويه طلبه سي آراسيندان " ايتتیهاد و ترقي " يه چوخ باغلي و دوست اولمايان بعضي گنجلر طرفيندن " تورک اوجاغي " نين تمللري آتيلماغا باشلانينجا، " تورک اوجاغي " نين قورولماسينا و " گنج قلمر " اين تورکچولوک ائتمه سینه " ايتتیهاد و ترقي " جمعيتي نين تشويقچي و يارديمچي اولدوغونو گوروروک. گئت-گئده " ايتتیهاد و ترقي " عوضولريندن بير قيسمي، آچيقدان آچيغا تورکچولوکلريني ايفاده و ائلان ائتمکده گونا گورمورلر. بو شکیلده " تورک يوردو " و " تورک اوجاغي " ني " ايتتیهاد و ترقي " جمعيتينه باغلي ايميش کيمي گؤسترمک بئله ايسته بيرلر. و بو مقصده چاتماق اوچون جمعيت هر ايکي موسسيسه يه پول يارديمي دا ائدير؛ آنچاق تورکچولوک موسسيسه لري جمعيتين موختليف واسيطه لرله گؤسترديگي تائيرلره قارشي دورا بيلميش و " ايتتیهاد و ترقي " جمعيتي نين داغيلماسينا قدر خصوصيت، اصلبيت و موختاريتيني قوروموشدور.

" تورک اوجاغي " نين خصوصيت و شخصيتيني قوروياراق داعواملي اينکيشاف و ايره ليله مه سينده ان چوخ خيدمتي گورولن اوجاقلي همدوللاه صوبحي بيدير.

همدوللاه صوبحي بي

يوخاريدا سؤيله ميشديک کي، همدوللاه صوبحي بي اوجاق قورولدوغو زمان تيبببيه لي طلبه لرین موقفتي ايداره هئيتي عوضولوگونه ناميزد گؤستردیگی 20 نفرلیک سيباهييا داخيل ایدی؛ لاکين او زامانلار (1911) همدوللاه بيی لازيمي سوبيه ده تانيانلار آز اولدوغوندا موقفتي ايداره هئيتي عوضولوگونه سئچيله بيلمه ميشدي. اوجاق قورولوب، ديوان يولونون مرجان آغا مسجيدينه ياخين حيصه سينده اوزونمخسوس بير نئچه اوتاق دا تمين انتديکن سونرا همدوللاه بي اوز ايفاده سينه گوره، آچوراوغلو يوسوفون واسيطه سي ايله 25 يانوار 1328-جي ايلده (1912) 776-جي نؤمره ايله اوجاغا عوضو يازيلديقدان سونرا، چوخ تنز گئرچک يئرینه يوکسلي؛ يني ايداره هئيتي باشقاني اولدو. همدوللاه بيين اوجاغا آلينديغي زمان ايداره هئيتينده باشکان احمد فريد بي، ايکينجي باشقان آچوراوغلو يوسوف ایدی. عومومي کاتيب بو گون بوکرش انلچيسي اولان هوسئين راغيب بيدي.

همدوللاه بيين اوجاغا گيرمه سيني تقين توپلانان قورولتايين سئچيمينده باشکانليغا همدوللاه صوبحي بي کئچدي، ايکينجي باشکانليقا يئنه آچوراوغلو يوسوف قالدی.

همدوللاه بي، انکارادا مرکز هئيتي بيناسي نين تمل داشي قويولارکن (21 مارت، 1927) سؤيله ديگی قووتلي و گوزل نيطقينده ايلک داخيل اولدوغو زمان " تورک اوجاغي " بيناسي نين حاليني بئله تصوير ائتميشدير: " بوندان 16 ايل اؤنجه ایدی. ايستانبولون تاريخي بير جاده سي نين کناريندا، ساده بير ائوين اوست مرتبه سينده ايکي بوش و فقير اوتاق... اورادا توپلانانلار، بير توپلانتي تشکيل انتديکلري واخت دينلگيجيلري اوتورتماق اوچون لازيم اولان قدر ستول تاپا بيلمزديلر. آشاغي کوچه يه انئرلر، اطراف قهوه لردن اوز جيبيلريندن وئردیکلري کيچیک پوللارلا ستول آلا، بونلاري بئللرينده اوجاغا کتيريرلر و توپلانتيان سونرا يئنه گئري تهويل وئرديلر. " تورک اوجاغي " ، اونوردد و اينکار ائدن بير هاوا ايچينده دوغولدو. اونا هر کس قارشى ایدی. حتى بير چوخ تورک آيديني بئله... "

همدوللاه بي، ماددي و معنوي دورومونو اوستاليقلا بير نئچه جومله ايله جانلانديرديغي " تورک اوجاغي " ني ايکي-اوچ ايلده ايستانبولون ان جانلي، خئيلي زنگين بوتون تورک گنجليگی طرفيندن سؤيلن چوخ اؤنملي سوسيال بير قورولوشو حالينا کتيردي. بير نئچه آيدا، او ايکي-اوچ اوتاق بئش-آلتی اوتاق اولدو، بير ايل سونرا " تورک اوجاغي " بايازیده بؤيوک بير ايقامتگاهي تامام توتوردو. اوجاغي قورولتايلاري، يني کونفرئسي، دارولفونونون بؤيوک کونفرانس سالونونو دولدوراجاق قدر قالاباليق و گنجليگين صميمي دوشونجه و دوغولارينی قووتله ايفاده انتديگيندن چوخ جانلي و گورولتولو اولوردو. تورک انلري نين هر طرفينده يئني-يئني اوجاقلار اچيلديغي خبرلري ده داعواملي اولاراق مرکزه گليردي.

گوڤالپ ضيا بي

تورک گنجليگي نين روحونا تاثير ائتمه يه، اوجاقلارين تشکيلاتلانماسينا همدوللاه بي چاليشارکن تورک ميلليتچيلىگي فيکري نين دوشونجه ساهه سينده تنزيمينه، سيستم حالينا گتيريلمه سينه ده " تورک اوجاغي " نداکي کونفرانس و صؤحبتلري ايله " تورک يوردو " نداکي مقاله لري ايله، خصوصن گوڤالپ ضيا بي چاليشيردي.

" اينتیهاد و ترققي " مرکز کوميته سي سلانکي ترک ائتمه يه مجبور اولوب ايستانبوللا گلدیکن سونرا ضيا بي و طلبه لري " گنج قلمر " اي چيخارماغا چاليشماميشديلار و هاميسي " تورک يوردو " نا قاتيلاراق يوردو و اوجاقدارابر چاليشماغي اوستون توتوموشدولار. بو شکیلده بوتون تورکچولوک قوووتلري بير يئره توپلانميشدي. و تورکچولوک آخيمي نين گنجلر آراسيندا ان جانلي دؤورو، بالکان ساواشي ايله بيرينجي دونيا ساواشي آراسيندا کئچن ايکي-اوچ ايلليک دؤوردور -دئيبيله بيلر.

بو زمانلار همدوللاه بين اوجاقداکي فاليتي چوخ اوغورلو اولدو؛ تورکچولوک فيکري گنجلر و آيدينلار آراسيندا تامامن ياييلدي و مؤحکملندي. اونوردد و اينکار ائدن هاوا اوجاغي اطرافيندان داغيلدي. تورک آيدينلاري آراسيندا مرحوم گوڤالپين تسنيفينه گوره، دوغو و ياباتي اينترناسيوناليزمينه کور-کورانه ياپيشماقدا ايصرار ائدن گنري ذکاليلارلا جاماعاتي اوزونه گولدرنلردن باشقا هر کس " تورک اوجاغي " نا عوضو يازيلميش و يا دوست کسيلميشدي. اوجاق باشکانليغيندا بو قدر اوغور قازانان همدوللاه صوبحي بي، معلوماتي، ساوادي و بيلگي ايله، خصوصن ذکا، عصالت، فؤوقلاده ناطيقلک قودرتي ايله اطرافينداکيلارلا سؤگي آشيلياراق، خيدمت گؤستره رک حاکيم و تاثيرئديجي اولماق کيمي ايرسي قابيليتلري ايله اوزونو گؤسترميشدير.

همدوللاه بي، عوئمانلي ايمپئراتورلوغونون سياست، ايداره، ائلم و ادبيات ساهه لرينده اؤنملي مؤوقتلر توتوموش قديم، اصيل و ضيالي بير عاييلهيه- سامي پاشا عاييلهسينه منسوبدور. همدوللاه بين بؤيوک باباسي نين باباسي، شئيخ نجيب افندي، يونان ايختيلالي زمانلي مورائين ان اؤنملي شهري اولان تريپوليس قصبه سي نين ايداري و معنوي حاکيمي ايدى. يونان ايختيلاچيلارينا قارشى بو موحيطين تورک حاکيميتيني مودافيعه ائتمه يه چاليشدي؛ بو اراضي نين موسلمان و تورکلري ايله مودافيعه ني تشکيل ائتدي. شئيخ نجيب افندي، موتسوووف، عاليم و شاعير ايدى. همدوللاه بين بؤيوک باباسي، يني شئيخ نجيب افندي نين اوغلو ابدورر همان سامي پاشا عوئمانلي سلطنتي نين ايلک تحصيل نازيري اولان شخصدير و عوئمانلي ادبياتيندا تانيميش بير سيمادير. کئچه چيزاده فواد پاشا آغزبندان يازيلميش منزومه سي اولدوقجا مشهوردور. ابدورر همان سامي پاشانين اوغلو و همدوللاه بين آتاسي ابدوللتيف صوبحي پاشا موقته دير بير ايداره چي، جيدي بير تاريخچي، اسکي اثرلر و منتال پوللار، سيککه لر موحصيصي، عربجه، عجمه و فرانسيز جايا لازيمي سوييه ده بلد اولان، هومئري اؤز ديلينده اوخويوب-آنلايب تورکجه ده اوستاد سايبان آداملار ايدى. صوبحي پاشا، مالييه، باينديرليق، و کفلر و تحصيل نازيري اولموشدور. تحصيل نازيري ايکن، عوئمانلي اولکھسينده قيز صنعت مکتبلريني آچدي و اوغلان و قيزلارين بيرليکده تحصيل آلدیغي مکتبلردن سونرا تورک قيزلارينا ايلک اورتا تحصيل بو مکتبلرده وئريلدي. مملکتيميزده ايلک اكينچيلىک مکتبي ايله، ايلک موزه ده صوبحي پاشا قورموشدور.

ھمدوللاھ صوبحي بيبين اميسي سنزاي بيلھ، ان بۇيوك قارداشي آيتوللاھ بي، سامي پاشا عايلھسي نين تانينان ضيالي سيمالارينداندير. گنج ياشيندا اولن آيتوللاھ بي، ناميق كامالين يولداشلاريندان و يوخاريدا بھس اننديگيميز كيمي، " يئني عوئمانليليق " ھرکاتي نين ايلک تشببوسكارلارينداندير. سنزاي بي، ناميق كامال ادبياتي مکتبي نين بۇيوكلريندن اولدوغو كيمي، يئني عوئمانليليغين " ايتتھاد و ترقي " دۇورونده سورگون حياتيني سئچميش و اوروپادا چيخان " ژونتورک " قزنتلرينه ديرلي يازيلار يازاراق، تورک گنجليگينه ھورريت، مشروطيت و ميللي حاکيميت فيکيرلريني آشيلاماغا چالشميش ھورريتچيلردندير. ابدوللتيف صوبحي پاشا علمي و ايداري بير چوخ اثر نثر اننديريگي كيمي، اوزوندن سونرا چوخسايلي عاييله عوضولريندن مملكته ھمدوللاھ بي كيمي خئييرلي بير اوولاد دا قويوب گنتميشدير.

صوبحي پاشانين ياشجا ان كيچيک اوغلو ھمدوللاھ بي 1884-جو ايلده ايستانبولدا خورخوردا باباسي نين بير ساراي قدر بۇيوك، زنگين ائوينده دوغولدو. اوشاقليني سامي پاشا عايلھسي نين جامليجاډاكي كوشك و باخچالاريندا كئچيردي. بونولا برابر، آرا-سيرا خورخورداكي ائولرينه ده گليردي. " تورک يوردو " ندا چيخان " خوروز دۇيوشو " -كي موراد پاشا مسجيدي حيطينه باش وئيرير - قوناډا كئچيرديگي زامانا آيد خاطرھ لريندندير. ھمدوللاھ بي، قيسيqli ايتتيداي مکتبينده اوخوماغا باشلاډي؛ آلتونيزاده و " نومونئي-ترقي " مکتبلرينده ايلک تحصيليني بيتيردي. ايكينجي تحصيليني قالاتاساراي سولطانيسينده گوردو. من اونو ايلک دفعه، " ايتتھاد و ترقي " طرفيندن نثر اولونان " شورايي-اومت " قزنتي نين يازي ھئيتي آراسيندا، شرف كوچه سينده كي قزنت ايداره سينده گوردوم؛ يازي ھئيتي موديرليگيني دوستوم فريد بي انديردې. ھمدوللاھ بيبين ذكاسيني، يازارليق قابيليتيني، فريد بي منه تعريفله ميشدي. گنرچكدن، داورانيشينداكي اصيليليک و گوزلرينده كي اوزونمخسوسلوق اونو ديگر قلم يولداشلاريندان آيبراجاق قدر آيدندي. او زامانلار قورولان " فجري-آتي " ادبي توپولوگوندا ھمدوللاھ بي ده داخيل اولموشدور و " سروتې-فونون " دا نسر و نظمله بير خئييلي ادبي پارچالاري نثر اولونموشدو.

" فجري-آتي " گنجلريني " سروتې-فونون " اون مينينجي نوسخه سيني حاضيرلاماغا چالشيديغي زامان زيارت انتميشديم. سونرادان تورکچولوك ھرکاتي نين اونملي عوضولري اولاجاق جلال ساھير، كۇپرولوزاده فواد كيمي گنجلر آراسيندا ھمدوللاھ صوبحي بي ده چالشيردي.

موعليمسيز بير درس اوتاغي كيمي گورولتولو اولان يازي اوتاغيندا خوصوصن ايكي گنج-ھمدوللاھ صوبحي بيلھ رفيق خاليد بي ديقتي چكميشدي. اوتوردوغو يئردن قلمي الينده منه ديقتله باخان ھمدوللاھ بيبين گوزلري سانكي يئريندن چيخيب روحوما قدر نوفوز انده رك مني، منليگيمي تفتيش اندير كيمي گلْميشدي. گوزلري او درجه ايچله بيردي. رفيق خاليد بيبين ايسه نه ووجودو، نه ديلي، ھنچ دينچ دورموردو، داعواملي بير ستولدان او بيرينه سيچرايير و بوتون بو گنجلرين آراسيندا باشكان كيمي دولاشان جلال ساھير بيبين سوزونو بيتيرمه يه ايمان وئرمه دن ھئي كسيردي.

ھمدوللاھ بي، يازارليقلا برابر، موعليلميه ده باشلاميش و سيراسي ايله آياسوفيا روشديبيه سينده، دارولمولليمينده، بحريبيه مکتبينده، نهايت دارولفونوندا موعليلميك انتميشدير. سون اوچ عالي مکتبه انستنتيكا تدريس انتميش و دوغونون نفيس اثرلريني آنلاتماغا، دويورماغا چالشميشدير. دارولفونوندا چوخ عومومي بير ماهيته اولان " حيكمتي-بدايي " (نستنتيكا حيكمتي) درسي يئرینه ايسلام و خوصوصن تورک سنائي-نفيسه تاريخيني اوختموشدور.

" تورک اوجاغي " نا گيريب باشکانليغينا سئچيلديگي زامان دارولموليمينده مو عليم ايدي. اوجاقداکي خيدمتيني اطرافلجا يازماغي گله جک ايله بوراخيريقي. بو خيدمتلر نتيجه لرينه باخيلاراق قيساجا بلنه ايفاده و تسبيت اولونا بيلر: همدوللاه بي، " تورک اوجاغي " نا باشکان اولدوغو زامان ديوان يولوندا بير ائوين اوست مرتبه سينده ايکي-اوج اوتاقدان عيبارت تک بير محالي اوجاق وار ايدي؛ بو اوجاغي عوزولري نهايت 826-يا چاتيردي، ايليك بودجه سي تقريبن بير نچه يوز ليره دن عيبارت ايدي. بو گون اوجاق مرکزي اولماق اوزره انکارادا بير ميليون ليره دن آرتيغا باشا گلמים بير بينا تيكليب بيتمک اوزره دير. تورکيه جومهوري تي داخيلينده 250-يه قدر اوجاق مؤوجوددور؛ اوجاقليلارين ميقداري 30 ميندن آرتيغا چاتميشدير. 1921-جي ايلده مرکز بودجه سي 754121 ليره بوتون اوجاقلارين بودجه سي ايسه بير ميليون اوج يوز ميندن آرتيق ليره اولاراق تسبيت انديلميشدير. بو بؤيوک فرقين، يني اوجاغي 10-15 ايلده بو قدر گنئيشلنمه و بؤيومه سي نين ان اؤنملي سببلريندن بير ي، من هئچ شوبهه انتميرم كي، همدوللاه صوبحي بيين ايش باشيندا اولماسيدير.

" تورک اوجاغي " ، ايمپئراتورلوق دؤورونده سيياستله مشغول اولمادي؛ قورولوشونداکي ايدئيالارينا ساديق قالدي. ايمپئراتورلوق پارچالانيب داغيلديغي زامانلار ايسه، تورک ميلليت فيکري حادينه لرین تاثيري ايله سياسي بير فيکير اولموشدور. اوجاغي فاليتي اوزلوگوندن سياسي بير فاليتيه چئوريلميشدي.

عوثمانلي ايمپئراتورلوقوندا آرتيق پارتيالار دنئيل، ميلتير بير سياسي تشکيلات حالي آيردي. آنادولودا موستافا کمال پاشانين باشکانليغيندا باشلايان تورک ميللي هرکاتي ميللي بير تورک دؤولتي مئيدانا گتيرمگي مقصد سئچميشدي. " تورک اوجاقلاري " اولدوقجا تبيي و منطقي اولاراق، بو هرکاتا قاتيلديلار. ايستانبولدا کئچيريلن ميللي ميتينقلره اؤنچول اولدولار. باتي آنادولوداکي مودافيعه تشکيلاتلاري ايله علاقه لر قوردولار و ميللي هرکاتين باشي موستافا کمال پاشايا باغليليق و ايطاعتلريني بيلديرديلر. ايمپئراتورلوقون سون مجلسي-مبوساني سئچيلرکن، اوجاغي نوفوزلو آداملاري " ميللي تورک فيرجه سي " آدلي بير فيرجه آدي ايله سئچيمه قاتيلاراق بير نچه مبوس سئچديرديلر كي، بونلاردان بير ي ايکي سئچيم بؤلگه سيندن، يني آنتاليا و ساروخاندان سئچيلن همدوللاه صوبحي بيدير.

اوجاغي فاليتلريني ديقتله تقيب ائن اينگيليس ايشغال قوونلري 1920-جي ايلده، " تورک اوجاغي " ني ايکي دفعه باساراق اشيا و نوسخه لر يندن بير قيسي نين ضيائينا سبب اولدوغو کيمي، فاليتينده ده گؤرونوردو كي، بير مانعه ياراتميشدي.

9 مارت 1920-جي ايلده بايازیده كي اوجاق مرکزي ايشغال اولونموشدو. سونرا اوجاق مرکزي اولاراق " ميللي تعليم و تربيه جمعيتي " بيناسي توتولموشدو. بو بينا دا اينگيليسلر طرفيندن ايشغال انديلدي. بوندان سونرا مرکز هئيتي باشکاني همدوللاه صوبحي بي اؤز ايمضاسي ايله موستافا کمال پاشا حضرتلرينه ايشغال قوونلري نين ميللي موسسيسه لر علئيه اينه يؤنلتدیکلري بو ضربه لردن شيکایت و اوجاقليلارا نجه بير حرکت تؤوسييه انده جکلريني سوروشدو. آلمان جاوابدا ائچليکلر نزيدينه اعتيراضلار انديلمه سي و لازيم اولدوقدا ميتينقلر انده رک اوزونتوموزون گؤستريلمه سي تؤوسييه انديلدي.

انکارادا تورکيه بؤيوک ميلت مجلسي توپلانيرکن همدوللاه صوبحي بي، آنتاليا ميلت وکيلي کيمي انکارايا گنئدي و مجلسه قاتيلدي. و مووقتي هؤکومتين ايلک تحصيل نازيري تعين اولوندو. همدوللاه بي، بو شکیلده سيياسته، آنجاق ميللي سيياسته گيرميش اولوردو. ايکينجي و اوجونجو بؤيوک ميلت مجلسلرينه ايستانبول ميلت وکيلي کيمي گلدي. تورکيه بؤيوک ميلت

مجليسي ھۆكومتينده تحصيل نازيري اولدو. خارجي ايشلر و تحصيل كوميسيونلاري نين بير نئجه دفعه رهبري اولدو.

بو سياسي وظيفه لري يئرینه يئتيرمكله برابر، ھمدوللاه صوبحي بي " تورک اوجاغي " نداكي فاليئيني اصلا مھودلاشدير ماميش، مرکز ھئيتي رهبرليگينه ايلک سئچيلديگي گوندن بو گونه قدر رقيبسيز قوروموش و بو شكيلده اوجاگين اينکيشافينا ان اؤنملي عامل اولموشدور. عوئمانلي سلطنتي نين کئچيرديگي سون بؤھران دؤورونده، مشروطيتدن بري قورولموش تورکچولوک موسسيسه لر يندن ان اوزون عؤمورلوسو " تورک اوجاغي " اولدو. " تورک درنگي " ، اؤنجه ده قئيد انديلديگي کيمي، ايکي-اوج ايله قدر داعوام انديب داغيلميشدي. " تورک يوردو " 1917-جي ايلدن سونرا " تورک اوجاغي " ايله بوسوتون قايناييب-قاريشميشدي؛ " تورک يوردو " موديري آچوراوغلو يوسوف " قيزيل آي " تمسليچيسي اولاراق روسيادا اولان عوئمانلي اسيرلري نين عوئمانلارا اسير دوشن روسلارلا ديشديريلمه سينه مأمور انديليب ايسوئچ، دانيمارکا و روسييا گؤندر يلدیگي زامان " تورک يوردو " نون ايداره و ياييميني " تورک اوجاغي " مرکز ھئيتينه تاپشير ميشدي. سونرا " تورک اوجاغي " دا موتاريکه دؤورونده ايشغال قووتلري نين، خصوصن اينگيليسلرين بير نئجه دفعه ھوجومونا معروض قالدي. اوجاگين مرکزي، ايقامتگاھدان محروم انديلدي: نوسخه لري و سندلري، کيتابخانا و کومپلئکتلري داغيديلدي. شوکور لر اولسون كي، اوجاگين بو ديرلي خزينه لر يندن بؤيوک قيسي اوجاقليلارين ائولرينده ساخلاناراق قورتار يلا بيلدي. بوتون بو تقيب و تزيبقلره باخميايلاق، " تورک اوجاغي " اؤزونو قورويا بيلدي و داغيلمادي. اوجاگين تاريخينده آراوترمه لر يوخدور.

" تورک اوجاغي " بو داعواملي حياتيني ان چوخ رهبري ھمدوللاه صوبحي به يه بورجلودور. حياتيني و گله جگيني اوجاغا باغلاميش اولان ھمدوللاه بي، انئرژيسي، فيکير تقيبي، روح آشيناليغي و بنزري اولمايان ستراتئگيياسي سايه سينده، " تورک اوجاغي " ني تورک ميللي دؤولتي نين قورولماسينا قدر قورويوب ساخلايا بيلدي. انکارادا، ميللي تورک دؤولتي " تورکيه بؤيوک ميلت مجليسي ھۆکومتي " آدي ايله قورولدوغو زامان، " تورک اوجاغي " نين مرکزي ده انکارادا يئرلشدي. و بوندان سونرا " تورک اوجاغي " نين ماددي اينکيشافي داھا سورعتلي آدديلارلا ايره ليله دي. چونکي يئني تورکيه دؤولتي تورک ميلليني عساسلارينا وئردیگي ديرلي دايم ايفاده ائتميشدير. تورکيه دؤولتي نين قورولوشوندا قاضيدين سونرا ان اؤنملي ايشلري گؤرن عيصمت پاشا، 17 ايول 1333-جو ايلد(1917) اوچونجو کولوردو کومانداني عيصمت اينال بي اونواني ايله و 2320-جي نؤمره ايله " تورک اوجاغي " نا داخيل اولموش بير اوجاqli يولداشدير. نهايت، اوجاغي تمسيل ائدن شخص، ھمدوللاه صوبحي بي ده ميللي تورک دؤولتي نين رهبرلريندن، " تورکيه بؤيوک ميلت مجليسي ھۆکومتي " نين وکیللريندن اولموشدور.

تورکييه جومهوريتي

تورکييه جومهوريتي نين، باشدا " تورکييه بؤيوک ميلت مجليسي هؤکومتی " آدی ايله، سونرا گنرچک آدی ايله قورولماسی، تورک ميلليتيچيليگی باخيميندان تورکچولوك ايدئالي نين گنرچكلشمه سي دنمکدير. بير چوخ تورکچولرين بلکه حياتلاريندا گنرچكلشه جگينه اوميد ائده بيلمه ديگی ايدئال، بير تورک داهيسي نين قودرتي ايله گنرچک اولموشدو؛ ميللي تورک دؤولتي قورولموشدو.

تورک ميلليتيچيلري، ديلين تورکچلشمه سيني، هوقوقون تورک هوقوقو اولماسيني و بونا گوره قادي نين اسكي تورک قانونلارينا اويغون بير هورريت قازانماسيني، اينجه سنتين تورکچلشمه سيني، يني شئيرين، موسيقي نين، رسسامليغين... و.ب. ميللي و اصلي اولماسيني، قيساجاسي، تورک كولتورونون ياد تائيرلردن قورتاريب اوز اصيلايگيني ائده ائده رک اينكيشافيني ديله بير و بونا اللريندن گلديگی قدر چاليشيرديلار.

آنچاق بوتون بو كولتورل هورريت و موستقيلليگين سياسي ساهه ده تام هورريت قازانيلماديچقا ائده ائديله بيلمه جگي مشروطيت تجروبه سي ايله آنلاشيلميشدي. عوئمانلي دؤولتي نين سياستي، چوخلو سببلردن سربست اول بيلمه ديگی کيمي، تورکون كولتورو ده، گؤيالب ضيا بين دنديگی کيمي، بير چوخ کاپيتولاسيونلار باغلي ايدى. بو کاپيتولاسيونلارين بعضيلريني دوغو، بعضيلريني گونئي، بعضيلريني ده باتي تورکون بوينونا سالميشدي. تورک، بوتون بو آغير-آغير حالقالاري آتيب، ايسته ديگی کيمي يورويه بيلمک اوچون، حيات قودرتيني گؤسترن بير ايقتيدار و حاکميت فنيليني تاپماق، بونو باجارماق مجبوريتينده ايدى. تورک ميلتي، باشلارينا کئچن انشسيز موستافا کمالين رهبرليگی و ايداره سي سايه سينده، بو ايقتيدار و حاکميت فنيليني، عوئمانلي ايمپئراتورلوغونا قاليب گلמים خاريجي دوشمنلرين ايراده سینه بويون ايميه رک و خاريجي و داخيلي دوشمنلري مملکتدن قوماق و چيخارتماقلا، عسگري و سياسي ساهه ده گؤستردي؛ و بونولا سياسي جهندن تام هورريت و باغيمسيزليق قازاندي. آرتيق كولتورل هوجوملاري دا يياش-ياواش سؤكوب آتماق يولو آچيلميشدي. تورک ميلتي، آچديغي بو يولدا انئرژي و اوغورلا داعواملي ايره ليله دي؛ كولتورل هورريت و باغيمسيزليغيني

مهدودلاشديران مانعه لري آرا وئرمه دن قالديردي و بو گون ده قالديرماقدا داعوام ائدير. سون قالخان كولتورل کاپيتولاسيون، تورک ديلينه اويغون اولمايان حرفلر سيستئمي و ايملا طرزيدير. تورک ميلليتيچيليگی نين نئجه باشلاديغيني و نئجه ياييلديغيني، اليميزدن گلديگی قدر اوبيکتيوولیکله گؤسترمه يه چاليشديغيميز بو مقاله دن آنلاشيلميشدير كي، ياشاماقدا اولدوغوموز زاماندا بعضيلري يئنميش-سکسن ايل، بعضيلري اللي-آلتميش ايل اؤنجه گلديکلري حالدا، تورکلگون هارايا دوغرو گننديگيني و گنئمه سي واجيب اولدوغونو گورن و اونا گوره چالیشان اوزاقگورن، دوغرو دوشونجه لي تورکلر واردير. گوروشلري نين و دوشونجه لري نين دوغرولوغو سوبوت اولونان بوگونکو گونده، او شخصلر احتيراملا آنيلماغا لاييقدير.

تورکچولوك فيکري، ياريم يوزيل اؤنجه نهايت، بير نئجه شخصيتين بينين و قبلرينده دوشونجه لر، دوغولار و آمالار اويانديران، آرا-سيرا ديل و قلملريندن ايدين اولمايان و قطعيتسيز شکیلده چيخان بير نظرييه دن عيبارت ايدى. بو نظرييه، او زامانلار موحيطه او قدر ياد ايدى كي، طرفدارلاري اونو چوخ آچيق سؤيله ييب يازماقدان چکينيرديلر. حالبوکي تورکچولوك فيکري بوگون گنرچکليک ساهه سینه چيخميشدير، حاديشه لر حاليندا اوزونو گؤسترير. بله بؤيوک فيکيرلري گنرچکلشديرنلره بشریت داهي و قهرمان دئير. تورک عالمينده

تورک ایدئالینی گنرچکلشديرن داھي و قھرمان، تورکييه دؤولتي نين بانيسي و تورکييه
جومھوري تي نين ايلک جومھورباشقاني قاضي موستافا کمال حضرتلر يدير.

سلاميچئشمه، 6 سئننباير 1928
آچوراو غلو يوسوف

ايچيندكىلر

علمي رنداكتوردان (دكتورفتتھي گنديكلي)
آچور او غلو يوسف كيمدير؟! (در. آيبنيز كنگرلي)

اوچ طرزي-سيياست
تور كچولو يون تاريخي
تئور يده و باتي تور كلرينده تور كچولو ك
بیر مثله
تور كون تعريفی
میللیت فیکری
میلتنین تعریفی
میللیت فیکری نین تور كلر آراسیندا یاییلماسی
میللیت فیکری نین اورتایا چیخما فورماسی
باتی تور كلری نین أوروبا ایله ایلیشکیلری
تنزیمات و یئنی عوئمانلیلار
تنزیماتچیلار لا یئنی عوئمانلیلاردا میللیت قاورامی
تنزیمات ادبیاتیندا تور كچولو ك ایزلری: شیناسی و ضیا پاشا
دیله بوتون تور كچولوگون ایلك ایزلری: احمد وئفیق پاشا
فیلولوژی و تاریخده تور كچولو ك: موستافا جلالددین پاشا
ایلك تور كچولرین عومومی خصوصیتلری
تور كچولویه شرقشوناسلارین تاثیری
تور كچولو ك فیکری و اینگیلیس-روس ایلیشکیلری
ماجار یستانلی و امبئری

آذری تور كلرینده تور كچولو ك
آخوندزاده میرزه فته لی

باتی تور كلرینده تور كچولوگون ایکینجی دؤورو
سولئیمان پاشا
بوخارالی شئیخ سولئیمان افندی
احمد جنودت پاشا
عوئمانلی میللیتی، ایسلام بیرلیگی و تور كچولو ك
شئیخ جمالددین افقانی

قافقاز، کریم و کازان تور كلرینده میللیت فیکری
روسییادا ایلك تور كچو قزنت
هسن بی زردابی نین " اکینچی " سی
اونسیزاده لر متبواتی
ایسماییل بی قاسپیرالی: " ترجمان "

كازان توركلارينده ايلك ميلليتچيليك سسي: شهابدين مرجاني
توركلوك شوعبه لري آراسيندا ايليشكيلر

توركچولوگون اوچونجو فال دؤورو
شمسدين سامي بي
نجيب عاصيم بي
ولد چلبي
" ايقدام " چي جنودت بي
ابدولهميد دؤورونون توركچولويه موناسييتي
امروللاه افندي
بورسالي طاهير بي
رايف فواد بي
نجيب بي
يونان حربي: شئير و ادبياتدا توركچولوك
موفتووغلو احمد حيكمت بي
ميللي شاعير ائمين بي

سياسي توركچولر
تونالي هيلمي
آكچوراوغلو يوسف
هوسئينزاده الي بي
آغاوغلو احمد بي

توركچولوكده تشكيلاتلانما دؤورو
" تورك درنگي "
" تورك يوردو "
" تورك اوجاغي "
" گنج قلملر "
همدوللاه صوبحي بي
گؤيالپ ضيا بي
توركييه جومهوريتي